

فصوص الحکم

تالیف

شیخ علی اکبر بن علی حسینی

مکتبۃ البشیر
کراچی - پاکستان

فصول في الطب

تأليف

شيخ علي أكبر بن علي حسيني

طبعة جديدة مصممة ملونة



قصص طبری

اسم الكتاب

عدد الصفحات : 144

السعر : 65/- روپیہ

الطبعة الأولى : ۱۴۳۲ھ / ۲۰۱۱ء

مکتبہ البشیر

اسم الناشر

جمعية شوهري محمد علي الخيرية (مسجلة)

Z-3، اوور سیز بنکلوز، جلستان جوهر، کراتشي، پاکستان

الهاتف : +92-21-34541739, +92-21-37740738

الفاکس : +92-21-34023113

الموقع على الإنترنت : www.maktaba-tul-bushra.com.pk

www.ibnabbasaisha.edu.pk

البريد الإلكتروني : al-bushra@cyber.net.pk

يطلب من : مکتبہ البشیر، کراتشي، پاکستان +92-321-2196170

مکتبہ الحرمین، اردو بازار، لاہور. +92-321-4399313

المصباح، ۱۶- اردو بازار، لاہور. +92-42-7124656, 7223210

بک لینڈ، سٹی پلازہ کالج روڈ، راولپنڈی. +92-51-5773341, 5557926

دار الإخلاص، نزد قصہ خوانی بازار، پشاور. +92-91-2567539

مکتبہ رشیدیہ، سرکی روڈ، کوئٹہ. +92-333-7825484

وأيضاً يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع
۴۱	باب دوم	۲۹	ابواب ثلاثی مجرد	مقدمہ	
۴۱	باب سوم	۳۰	باب اول	خطبہ	۵
۴۱	باب چہارم	۳۰	باب دوم	کلمات عرب، فعل	۶
۴۱	باب پنجم	۳۱	باب سوم	فعل ماضی	۷
۴۱	باب ششم	۳۱	باب چہارم	معروف و مجهول	۸
۴۱	باب ہفتم	۳۱	باب پنجم	اوزان فعل، حرف اصلی و زائد	۹
۴۲	ابواب ملحقہ رباعی مزید	۳۱	باب ششم	اوزان صیغہ، معروف و مجهول	۱۰
۴۲	باب اول	۳۲	ابواب رباعی مجرد	اثبات فعل ماضی معروف	۱۱
۴۲	باب دوم	۳۳	ابواب رباعی مزید فیہ	اثبات فعل مضارع معروف	۱۲
۴۳	باب سوم	۳۳	باب اول	فعل مضارع لفظی "لن"	۱۳
۴۳	باب چہارم	۳۴	باب دوم	فعل مضارع سنی بنی جہد	۱۴
۴۳	باب پنجم	۳۴	باب سوم	فعل مضارع بانون ثقیلہ	۱۴
۴۳	باب ششم	۳۴	ثلاثی مزید، اقسام مطلق	فعل مضارع بانون خفیفہ	۱۵
۴۳	باب ہفتم	۳۵	ابواب باہمزہ وصل	لائے نمی و لام امر	۱۶
۴۴	ملحقہ "احرلجم"	۳۵	باب اول	امر، صیغہ امر	۱۷
۴۴	باب اول	۳۵	باب دوم	مینی و معرب، مینی اصل	۱۸
۴۴	باب دوم	۳۵	باب سوم	اقسام سد گانہ اسم، مصدر	۱۹
	خاصیات ابواب	۳۶	باب چہارم	انواع جامدہ	۲۰
۴۵	باب تصر	۳۶	باب پنجم	مصدر فعل ثلاثی مجرد	۲۱
۴۶	ضرب	۳۶	باب ششم	اوزان اکثریہ	۲۱
۴۷	حسب	۳۷	باب ہفتم	اوزان نادرہ و مبالغہ	۲۲
۴۷	افعال	۳۷	ابواب بے آمزہ وصل	اسم مشتق	۲۳
۴۹	تفعیل	۳۷	باب اول	اسم فاعل	۲۳
۵۱	تفعل	۳۸	باب دوم	اسم مفعول	۲۴
۵۲	مفاعلة	۳۸	باب سوم	اسم ظرف	۲۵
۵۲	تفاعل	۳۹	باب چہارم	صفت مشبہ	۲۵
۵۳	افتعال	۳۹	باب پنجم	اسم ثلاثی مجرد، اوزان اسم	۲۶
۵۳	استفعال	۴۰	ابواب ملحقہ رباعی	اسم رباعی مجرد، اوزان اسم	۲۷
۵۴	انفعال	۴۰	باب اول	ثلاثی و رباعی ثلاثی مجرد	۲۸

صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع
۱۱۳	قانون ظہری و سیدی	۷۷	ادغام متقاربین	۵۴	افعیال
۱۱۵	قانون فتویٰ	۷۷	مقاربین در مخرج یا صفت	۵۵	چهار اقسام
۱۱۶	قانون سقایہ و حولایا	۷۸	حروف حلقیہ	۵۵	صحیح، مہموں، معتل
۱۱۷	قانون عدۃ و سہ	۷۹	قانون تائے افعال	۵۶	مثال، اجوف، ناقص
۱۱۸	قانون مسجیدی	۸۰	قانون خصم و خصم	۵۷	مضاعف
۱۱۹	ابدال و حذف	۸۱	قانون تائے تفعل و تفاعل	۵۷	مضاعف ثلاثی و رباعی
۱۱۹	حروف ابدال	۸۲	اجتماع ساکنین	۵۸	وجہ تخفیف لفظ
۱۲۰	الف و یاء	۸۲	قانون دو اب و حاصہ	۵۸	اسکان و تحرکت
۱۲۱	واو و میم و نون	۸۳	اصل در تحرکت ساکن	۵۹	اصول مہموں
۱۲۲	ہاء و لام	۸۴	وجوب فتح در "میں"	۵۹	قانون میر و آمن
۱۲۳	حروف زوائد	۸۵	وقف	۶۰	قانون جاء و ائمة
۱۲۳	تعریف حروف زوائد	۸۵	وجوہ اسکان آخر	۶۱	قانون میر و جون
۱۲۴	دلیل زیادتی حرف	۸۶	وقف عصا و رخی	۶۲	اصول معتل
۱۲۷	زیادتی حرف تصغیر	۸۷	قانون هذا جزء	۶۲	أحد و إشاح و أدور
۱۲۸	زیادت غالب متحدہ	۸۸	قانون لام و غلامی	۶۳	قانون عاریب و قبول
۱۳۰	ترجیح بشبہ	۸۹	امالہ	۶۴	قانون أو اصل و اول
۱۳۱	تمرین	۹۰	موانع امالہ	۶۵	قانون قبل و یبع
۱۳۱	تعریف تمرین	۹۲	تشبیہ و جمع	۶۶	قانون فیم و فیم
۱۳۲	بنائے مثل معویٰ از صرف	۹۲	جمع صحیح	۶۷	قانون فائل و بالبع
۱۳۳	بنائے مجنفل	۹۳	جمع قلیل	۶۸	قانون بدعی
۱۳۴	بنائے اعدودن	۹۴	جمع کثیر	۶۹	قانون تلق و ادل
۱۳۵	قواعد خط	۱۰۲	جمع یوا و نون	۷۰	قانون نقوی و دنیا
۱۳۵	کتابت یاسین	۱۰۳	جمع بالف و تاء	۷۱	اصول مضاعف
۱۳۶	کتابت اضرین	۱۰۴	اسم جنس	۷۱	قانون مد
۱۳۷	کتابت مؤجل و فہ	۱۰۵	تصغیر	۷۲	قانون فر
۱۳۸	کتابت مستہرون	۱۰۵	تصغیر معرب	۷۳	شروط ادغام
۱۳۹	کتابت فر ویت	۱۰۹	تصغیر ترخیم	۷۴	مخارج حروف
۱۴۰	کتابت ال	۱۱۰	تصغیر جمع کثیر	۷۴	مخرج خلق
۱۴۱	کتابت مائتان	۱۱۱	تصغیر اشارات و موصولات	۷۵	مخرج لام و راء
۱۴۲	کتابت ان ناصبہ	۱۱۲	نسبت	۷۶	صفات حروف
		۱۱۲	تعریف نسبت	۷۶	مجموہ مہموں

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والعالمين.....

الحمد لله: الف لام نذر مخشری برائے جنس است کہ اشارہ کردہ شود بوی سوئے ماہیت مدخول علیہا بدون لحاظ افراد؛ چہ الحمد لله در اصل حمداً لله بود، یعنی مفعول مطلق حمدت فعل محذوف، ہر گاہ فعل را حذف نموده، مصدر را قائم مقامش کردند، و مصدر را حکم فعل دادند ای چنانکہ فعل دلالت بر ماہیت بدون ملاحظہ افراد داشت، ہمچنین این مصدر، وجملہ فعلیہ را برائے قصد دوام و ثبات کہ مناسب مقام ست اسمیہ نمودند، و نصب حمداً را بر رفع تغیر دادہ الف لام بر آں آوردند، پس حمداً چنانکہ در حالت نصب بر ماہیت دال بود، ہمچنین بعد دخول الف و لام؛ تا مزیت فرع بر اصل لازم نیاید.

و نزد اکثرے برائے استغراق است کہ اشارہ کردہ شود بدو بماہیت موجودہ در ضمن جمیع افراد، و این قول انسب مقام ست، و نزد بعضے برائے عہد خارجی ست کہ مشیر بود بفرز معین موجود در خارج معبود میان متکلم و مخاطب، پس مراد از ال حمد کامل خواہد بود کہ در حدیث آمدہ: الحمد لله أضعاف ما حمده جميع خلقه كما يحبه ويرضاه، و "حمد" مصدر ست بمعنی ستودن، یا اسم مصدر بمعنی ستایش، و لام در "لله" برائے تملیک ست یا تخصیص، و "الله" علم ست برائے ذات واجب الوجود مجتمع جمیع صفات کمال منزہ از نقص و زوال، تعالی شأنہ المتعال.

رب العالمین: "رب" صفت مشبہ مضاف بمعمول خود ست. اگر گوی: پس اضافت لفظی خواہد بود و آں مفید تعریف نیست دریں صورت چگونہ صفت "الله" واقع شود؟ گویم: این وقتے ست کہ صفت بمعنی حال یا استقبال باشد، و اینجا "رب" بمعنی استمرار است، پس اضافت معنوی خواہد بود، چنانکہ گفتہ اند. گویم: "رب" بدل از "الله" است، و نکرہ بدل از معرفہ مے آید، ہاں، نکرہ اگر بدل از معرفہ باشد تخصیص آں ضرور ست، لیکن آں نکرہ اگر من حیث المفہوم بر کثیرین صادق نہ باشد حاجت تخصیص نیست صرّح بہ الرضی و أبو علی.

و نزد کسانی کہ اضافت مصدر بمعمولش معنویت "رب" مصدر ہم میتواند شد بمعنی اسم فاعل یا بمعنی خود برائے مبالغہ، چون: زید عدل، و بر مذہب کسانی کہ لفظی ست باز حاجت تاویل افتد. و "عالمین" جمع "عالم" بمعنی ماسوی اللہ ست باعتبار تعدد انواع، و بہ صیغہ جمع مذکر سالم بنا بر تغلیب ذوی العقول بر غیر آں، در بعضے "عالمین" را اسم جمع گفتہ اند؛ چہ اگر جمع شود از مفرد خاص باشد؛ زیرا کہ "عالمین" برائے ذوی العقول ست، و "عالم" عام، و جمع از مفرد خاص نمی بود، جوابش بیشتر دانستی، کذا فی "النوادر" وغیرہ.

العالمین: بکسر لام جمع عالم بمعنی دانا، و مراد از اں یا عطاء علی العموم ہستند، یا افراد انسان، بہر کیف ایں تخصیص بعد تعمیم برائے شرف اہل علم، و ترغیب طالبان کہ برائے تحصیل ایں مرتبہ کوشند ست، و صنعت تجنیس با "عالمین" مفتوح اللام نیز دارد. (نوادر الوصول وغیرہ)

وَالصَّلَاةَ عَلَى رَسُولِهِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ أَجْمَعِينَ.

بدان - عَلَّمَكَ اللَّهُ تَعَالَى - کہ کلمات عرب سے قسم ست: فعل واسم وحرف. فعل: کلمہ ایست مبنی برائے افہام معنی بایکے از ازمنہ ثلثہ ماضی وحال ومستقبل،

الصلاة: گویند: مشترک لفظی ست، اگر منسوب بخدا بود مراد از آن رحمت ست، و از نسبت ملائکہ استغفار، و از مؤمنان دعا، و از طور و وحوش تسبیح، و الفش برائے تفخیم بواؤ نوشته میشود. **رسولہ:** و آن انسانیت کہ مبعوث شود با کتاب الہی بسوئے خلق برائے تبلیغ احکام. اگر گوئی: این تعریف بر حضرت آدم علیہ السلام صادق نمی آید؛ چه مبعوث بہ خلق نبودند، بلکہ خلق بعد شاں بوجود آمد. جوابش آنکہ: قول ما: بسوئے خلق متعلق بہ تبلیغ ست، و آن علت غائیست کہ مقدم بر فعل باشد. و بریں تعریف وارد میشود کہ عدد کتب الہی یک صد و چہار ست، و عدد رسل سے صد و سیزده، پس چگونہ بر ہر رسولے کتابے نازل شد؟ جوابش چنانکہ در "شرح مواقف" و "خیالی" وغیرہ مذکور ست آنکہ کتاب نو باہر رسول ضرور نیست، جائز ست کہ با چند رسول کتابے باشد کہ ہر گاہ مأمور بر عمل آں شدند، گویا باہر یکے نازل شد، یا مکرر نازل شدہ چون سورۃ فاتحہ، و نسبت نزول با کسی متعارف شد کہ اول برو نازل گردید. (کذا فی النوادر وغیرہ)

عَلَّمَكَ اِخ:

آمده ماضی بمعنی مضارع چند جا عطف ماضی بر مضارع در مقام ابتداء

بعد موصول ونداء ولفظ حیث وکلمہ ودرجاء وشرط و عطف ہر دو باشد در دعا

(نوادر الوصول)

عرب: تخصیص "عرب" باعتبار مقصود ست ورنہ بیچ زبانے خالی ازین سے قسم نبود. **فعل:** بالكسر اسم مصدر بمعنی کردار، و بالفتح مصدر بمعنی کردن. **فعل کلمہ:** [تقدیمش بنا بر کثرت تصرفات ست، و نظر صرفی بر تعریف.] اگر گوئی: قید مستقل از تعریف فعل چرا حذف کرد؟ گوئیم: تا وارد نشود کہ فعل مرکب ست از نسبت غیر مستقلہ وحدث مستقل، و مرکب از مستقل، و غیر آں غیر مستقل باشد اگر چه جوابش ہم ممکن بود. (نوادر الوصول) **مبنی:** ای موضوع پس افعالے کہ در استعمال زمانہ از انہادور شدہ داخل باشد، و اسمائیکہ استعمال آں بازمانہ است چون اسم فاعل خارج بود.

ماضی اِخ: ای یکے مخصوص از ازمنہ سے گانہ در آں یافتہ شود، پس صبح و غبوق بمعنی شراب صبح و شام وارد نہ شود؛ چه، بر مطلق صبح و شام دلالت میکند در ماضی باشد یا حال یا استقبال، و ہمچنین لفظ ماضی و غیرہ وارد نیست؛ زیرا کہ مراد از فہم زمانہ ہیئیات لفظ ست نہ بمادہ آں، و ہمچنین مضارع کہ در آں دو زمانہ است؛ چرا کہ حقیقتہ دلالتش علی الاختلاف بر یک زمانہ است، و بنا بر اشتراک بحالت واحده موضوع برائے دو زمانہ نیست. (نوادر الوصول)

چوں: فتح الله كشاف خدا وفتح می کشاید یا خواهد کشاد. واسم: کلمه ایست موضوع برائے معنی مستقل نہ بایکے از از مزمہ مذکورہ، و حرف: کلمه ایست موضوع برائے معنی غیر مستقل، نحو: ذهبت من البصرة إلى الكوفة. أما فعل سه قسم ست: ماضی و مضارع و امر. ماضی: فعلے ست موضوع.....

وفتح: اختیار این دو مثال برائے تقابل ست یعنی گویا درے از علم بر طالب کتاب کشادہ شد یا کشادہ میشود. (نوادیر الوصول) **اسم:** أصله سمو بالضم بر مذہب حق بمعنی علو و او از آخر انداختہ، ہمزہ در اول آوردند، و سین را برائے تخفیف ساکن کردند، و در اں ہشت لغت ست: سم سمی مثلث السین واسم بالكسر والضم.

معنی مستقل: فہم آں محتاج بدیگرے نباشد، و اسمائے لازم الاضافت وارد نہ شود؛ زیرا کہ در فہم معنی فوق مثلاً فہم مطلق ما یفوق علیہ باید، و آن إجمالاً کفایت میکند، چنانکہ در فہم ابتداء مطلق ما منہ الابتداء. و ہذاں کہ مصنف مثال اسم نیاورد یا برائے شہرت؛ چہ کلامے از اں خالی نباشد، یا بنا بر آنکہ لفظ اسم و فعل و حرف و ماضی و مضارع و غیر آں کہ بیان کرد ہمہ اسماء اند، یا برائے آنکہ در ذہبت إلح مذکور ست. اگر گوئی: مثال فعل ہم در اں مذکور است؟ جوابش آنکہ: در آنجا یک قسم فعل مذکور است فقط علاوہ ہراں اہتمام فعل نزد صرفیان بسیار، و بر تقابل مذکور بالا اشعار ست.

از از مزمہ: أمس و غد و غیرہ وارد نشود؛ زیرا کہ زمانہ در اینجا ہماں معنی لفظ ست نہ معنی کہ مقارن زمانہ باشد.

مضارع: بمعنی مشابہ مشتق است از مضارعت؛ چہ این صیغہ مشابہ است با اسم فاعل و غیرہ در وزن عروضی، و وقوع آں صفت کمرہ و تخصیص بہ بعضے حروف، و آنرا غابر ہم گویند از عبور بمعنی آیندہ شدن، و مستقبل نیز خوانند بکسر باء، و قیاس ہمین ست؛ زیرا کہ پیش آیندہ است چنانکہ ماضی گذرندہ، کذا فی "شرح الزنجانی"، و مشہور بفتح باء ست؛ زیرا کہ زمانہ مستقبل بکسر باء ست پس آنچه در اں این زمانہ یافتہ می شود مستقبل بالفتح خواہد بود، و این توجیہ ضعیف است. و آنچه گفتہ اند کہ بالفتح فصح است؛ زیرا کہ خطائے مستعمل از قیاس متروک الفصح می باشد راہ بجائے نہ مے برد؛ چہ این قاعدہ اگر چہ مسلم ست، لیکن قیاس در اینجا متروک نیست، ہم استعمال عرب عریاء معتبر ست نہ جملاء و مقلدین، و از کجائابت شد کہ بلغاء عرب بفتح استعمال می کنند؟

فعلے ست: بدین قید اسماء افعال خارج شد. **موضوع:** بدین قید خارج شد مملات، و صیغہ اسم فاعل و مفعول، و لم یضرب و غیرہ؛ چہ موضوع برائے دلالت بر زمانہ ماضی نیست، و کاد و مثل آں کہ در استعمال دلالت بر زمانہ ندارد داخل ماند؛ زیرا کہ موضوع برائے آنست.

برائے دلالت بر حدوث کارے در زمانہ گذشته. و مضارع: فعلے ست موضوع برائے دلالت بر حدوث امر در زمان حال یا استقبال. و امر: فعلے ست موضوع بجهت فرمودن مخاطب را بامرے چوں: إقرأ یعنی بخوان. ماضی و مضارع دو قسم ست: معروف ای فعلے کہ منسوب بفاعل جلی یا خفی.....

فعلے ست: ازینجا مثل: اُوہ بمعنی اُتوجع کہ اسم فعل ست خارج شد. **موضوع:** خارج شد ازین قید صیغہ مصدر بحرف شرط، ومثل: ضارب الآن او غذا کہ دلالتش بر حال و استقبال بعارض ست، و داخل ماند مضارع افعال منسلخه از زمان چوں یکاد.

در زمان حال: بدانکہ مضارع نزد بعضے چوں ابن حاجب مشترک است میان حال و استقبال، و نزد بعضے حقیقت ست در استقبال مجاز در حال، و نزد رضی و ابن طراوہ بالعکس، و تفصیل دلائل در "نوادر" ست. و از قول مصنف: در زمانہ حال یا استقبال و ہم از قول او در معنی یفتح: می کشاید یا خواهد کشاد ثابت نمی شود کہ نزد او مشترک ست؛ چه جائز ست کہ برائے بیان اختلاف باشد. **فعلے ست:** بدین قید مثل: نزال و علیک اسمائے افعال بروں رفت.

فرمودن إلخ: مراد از ان مطلق گفتن است مخاطب را کہ معنی مصدری این فعل پیدا کن، بطریق استعلاء باشد یا مساوات یا خضوع، پس التماس و عار را شامل خواهد بود. و مراد از پیدا کردن عامست کہ بر کتبیل وجوب بود چوں: ﴿أَقِمُوا الصَّلَاةَ﴾ (الأنعام: ۷۲) یا استحباب نحو: استعذ بالله، یا اباحث، مثل: ﴿فَاصْطَلُوا﴾ (المائدة: ۲) یا اصلا طلب مقصود نباشد بلکه تہدید محض بود، مثل: ﴿اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ﴾ (فصلت: ۴۰) کذا فی "النوادر"، و مصنف از ذکر زمانہ سکوت کرد اگر چه زمانہ استقبال در ان معتبر ست بخیاں اینکہ در اندک تامل ظاہر می شود؛ چه فرمودن بکارے در ماضی ممکن نیست، و حال استقرار ندارد، پس جز استقبال باقی نماند، و فیہ تأمل.

بامرے: ای بکارے پس دور لازم نہ شود. **ماضی و مضارع:** نہ امر؛ زیرا کہ امر مجهول نیاید، و آنکہ مجهول نماید در اصطلاح اینان مضارع ست. (حاشیہ) **معروف:** کہ شناختہ شدہ است بسبب بودن فاعل آن مظهر.

بفاعل جلی: و او آنست کہ حدث بدو قائم باشد، برابر ست کہ صادر ہم از او شود، چوں: ضرب زید، یا نہ مثل: طال عمرو، و ازین تعریف جواب آں در یابی کہ گویند: شناختن فعل معروف بنا بر تعریف مصنف موقوف ست بر شناخت فاعل، و شناخت فاعل موقوف بر ادراک فعل؛ لأن الفاعل ما أسند إليه الفعل، پس دور لازم آید. و حاصل جواب از دور: کہ فعل درینجا بمعنی اصطلاحے ست، و در تعریف فاعل بمعنی لغوی کہ حدث باشد؛ تا فاعل صفات را نیز شامل بود. (نوادر الوصول)

نحو: خلق الله و یخلق، و مجهول کہ چنان نبود، نحو: خَلِقَ العالم و یخلق. و ہر یک ماضی و مضارع، و ہر یک معروف و مجهول می آید بر اوزان مختلفہ. صرفیان فاء و عین و لام را برائے وزن کلمات قرار دادہ اند؛ تا زائد را از اصلی ممتاز سازند و بیانات کلمہ را تصویر نمایند. اصلی حرفے ست کہ در جمیع متصرفات کلمہ یافتہ شود و در موازنہ برابر فاء یا عین یا لام افتد و زائد

خلق الله: بعید نیست کہ در ایراد این مادہ مثال تنبیہ باشد بر بودن حق تعالی فاعل جلی و روشن، و رد باشد بر فرقہ دہریہ کہ قائل اند بعدم تاثیر فاعل در عالم، و نیز بر فلاسفہ کہ بر تصرفات این عالم بعقل و رب النوع منسوب می کنند، و ترک مفعول بنا بر عدم حاجت و قصد اختصار است؛ چہ در تعریف فعل معروف جز بفاعل احتیاج نیست، و نیادون مفعول و گذاشتن بر تعمیم کہ مفید خلق الله کل شیء باشد برائے رد بر معتزلہ کہ بندہ را خالق افعال خودش دانند نمیتواند شد اگر مصنف بنا بر مشہور مذہب امامیہ داشتہ باشد چہ نزد اینان ہم خلق بعضی افعال بہ بندہ منسوب است.

معروف: ای منسوب بفاعل جلی یا خفی نبود، بلکہ بمفعول جلی یا خفی باشد. (نوادر الوصول)

اوزان مختلفہ: باعتبار اختلاف فاعل و مفعول از مفرد وثنیہ و جمع و مذکر و مؤنث و مجرد و مزید و غیرہ، نہ باعتبار اختلاف حرکات عین کلمہ؛ زیرا کہ این اختلاف در مجهول صورت نہ بندد. (نوادر الوصول) **قرار دادہ اند:** باین طور کہ آنچه مقابل یکے ازین سہ افتد اصلے ست، و ہر چہ بعینہ در وزن موزون آید زائد الا در چند جا. **تصویر:** ای تصویر بیانات اجتماعش در ذہن کشند.

متصرفات کلمہ: از ماضی و مضارع و امر و مجرد و مزید و جزآں، پس سین استنصر مثلاً کہ در متصرفات این باب یافتہ میشود و ارد نخواہد شد. **در موازنہ:** این تعریف مشہور ست کہ مصنف از اں عدول نمودہ حکم حرف اصلی قرار دادہ و جد، یکے؛ آنکہ باعتبار این تعریف شناخت حرف اصلی موقوف بر دریافت مقابلہ فاء و عین و لام ست، و دریافت مقابلہ موقوف بر اصالت، و دوم: آنکہ صادق ست بر رائے زائد صرف و باء زائد جلیب مثلاً؛ زیرا کہ یکے بمقابلہ عین و دیگر بمقابلہ لام ست.

یا عین: اگر گوئی: یائے تردید بجائے واؤ کہ در عبارت قوم ست چرا آورد؟ گویم: مصنف تعریف حرف اصلی کردہ است، و یکت حرف لا حرم بمقابلہ یکے خواہد بود، بخلاف قوم کہ تعریف حروف اصلیہ کردہ اند، پس واؤ در انجائے باید.

وزائد: [این لفظ در بعضی نسخ نیست.] این جملہ را برائے ارتباط کلام ما بعد کہ بما قبلش تعلق نمی داشت افزود؛ تا بدانند کہ این کلام جداگانہ است. یعنی آنکہ در مقابلہ فاء یا عین یا لام نیستند، بلکہ در وزن و موزون بعینہ باشد مگر تائے افتعال مبدل غیر مدغم و زائد بہ تبعیت، پس اصطلاح بر وزن افتعل باشد نہ افطعل، و صرف و جلیب بر وزن فعل و فعلل ست نہ فعول و نہ فعلب.

ضد آن، و هر یک معروف و مجهول بر دو گونه است: اثبات و نفی.

بدان - نور الله قلبك و قلوبنا - قیاس آن بود که هر یک ماضی و مضارع بر هیزده صیغه می آمد
موافق عدد اقسام فاعل، لیکن ماضی بر سیزده آید، سه مشترک و باقی خاص، و مضارع بر یازده،
چهار مشترک و باقی خاص، چنانچه خواهی دانست، اکنون شروع می کنم در بیان اوزان صیغ.

صیغه: [ا] در ناصبه هینه تخصیص مفعول سبب سسته بی ضمیر. (جی) در اصل صوغه بود، و اواز سره ما قبل یاء شد
یعنی زر در بونه گداختن، و در اصطلاح میثات ماضی بماده کله، و این تعریف اولی است از مشهور که هینه معروف مع
حرکت و اسکنات: زیرا که برقی امر، و ضرب بے تکلف صاق می آید، بخلاف مشهور چه قی حروف و حرکات و سکنات
و ضرب سکنات نه دارد، و اگر چه جوابش بتکلف داده اند. (نوادیر الوصول)

موافق عدد: چه صیغه ولایت دارد بر فاعل، و قیاس آنست که عدد دال بقدر مد لوات باشد.
اقسام فاعل: زیرا که فاعل غائب واحد و تثنیه و جمع بود، و همچنین غائبه، پس غائب را شش صیغه باید، و همین قدر مخاطب، متکلم
را تا بقضرب شش در سه هیزده صیغه بیرون آید. **یاد:** شش برائے غائب، و پنج برائے مخاطب و دو برائے متکلم. (جی)
سر مشترک: فعلا در تثنیه مخاطب و مخاطبه، و فعلت در وحدان متکلم، و فعلت در تثنیه و جمع آن. و علت اشتراک آنکه چون متکلم
بیشتر بر و نه مخاطب میباشد، و رفع القباس از رؤیت حاصل است، و گاهی که متکلم پس حجاب بود اکثر امتیاز با و از مذکر و مؤنث
میگذرد، لهذا اشتراک اختیار کردند. و چون اندک القباس بود و صیغه آورند، و همچنین مخاطب بیشتر بر و نه متکلم باشد، لیکن
گاهی بودنش در پرده وجه امتیازی نیست، لهذا ایک صیغه در آن مشترک داشتند و پس. (نوادیر الوصول)

باقی خاص: بسبب نیافتن داعی بسوی مشترک که خلاف اصل است. (جی) **چهار مشترک:** [فعل در حاضر و غائبه، و فعلان
در تثنیه غائب و حاضر و حاضره، و فعل در وحدان متکلم، و فعل در تثنیه و جمع آن.] اگر گوئی: چرا در مضارع چهار مشترک شد
در ماضی سه؟ گویم: چون مضارع باعتبار کثرت لفظ و معنی شقی دارد لفظی دیگر نیز مشترک کردند و در تثنیه یک معنی دیگر
افزودند. (نوادیر الوصول)

اوزان صیغ: باضافت لای، چه مراد از اوزان الفاظ موزون به است و از صیغ موزون، و در بعضی نسخ صیغ اوزان باضافت بیانی
که ه، صاهر، و در بعضی صیغ و اوزان و در بعضی اوزان و صیغ جطف واقع شده، در س دو صورت اشاره بانست که موزون به را
اوزان و صیغ هر دو می گویند، بخلاف تصاریف دیگر که صیغ هستند نه اوزان.

اثبات فعل ماضی معروف

فَعَلَ	فَعَلَا	فَعَلُوا	فَعَلْتُ	فَعَلْنَا	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ
فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ

بحركات ثلثة در عین چوں کلمہ "ما" یا "لا" در آری نفی ماضی معروف گردد، نحو: ما فَعَلَ
ولا فَعَلَ آه. بدانکہ

فعل: ابتدائے صیغہ از غائب از انست کہ فاعلش ضمیر غائب ست و آن بکرہ قریب تر و کمرہ اصل ست، و ہمچنین مخاطب بہ نسبت متکلم بوسے نکارت دارد؛ لہذا برآں مقدم کردہ شد. (یحیی) **فعلا فَعَلُوا** چوں برائے فرق صیغہ افزودن حروف زیادت اولی بود لہذا الف در تثنیہ برائے خفت، و واو در جمع برائے ثقل افزودند؛ تا خفیف، بخفیف، و ثقیل بہ ثقیل باشد.

فعلت: تا را برائے مؤنث از آن افزودند کہ از مخرج ثانی است و مؤنث ہم در خلقت بمرتبہ ثانی، و سکون ایں تا برائے آنکہ در حروف اصل ست و ہم برائے خفت غائب از مخاطب. (یحیی) **فعلن**: نون در آل مختصر ہست، و اصلش فَعْن ہست، ہا را حذف کردند؛ تا اجتماع دو آوہ تانیث لازم نیاید، و لام را ساکن کردند؛ تا توالی اربع حرکات در آنکہ بمنزہ کلمہ واحد ست لازم نیاید. (یحیی)

فعلت: ماخوذ است از انت، و فتح تا در اینجا از انست کہ مخاطب بہ نسبت متکلم بسیار ست، و کثرت خفت می خواہد. (أنور عینی) **فعلنما فَعَلْنٰمُ** ایں ہر دو ماخوذ اند از انتما و انتم. **فعلت**: [تثنیہ در اینجا بسبب اشتراک ذکر کردہ.] ہر گاہ اختصار تا بالف جہت انتباس بہ تثنیہ و بنون برائے التباس جمع ممکن نشد لہذا تا را کہ در دیگر اخوات ہم بود افزودند، و برائے فرق از دیگران ضمہ دادند.

فعلنا: نون در اینجا ماخوذ است از حق، و الف برائے فرق از صیغہ جمع مؤنث زائد کردند. 'ما' یا 'لا' برائے دخول 'لا' بر ماضی سہ شرط است، اول: تکرار آں بر ماضی دیگر لفظا نحو: **فَعَلَا حَتَّى لَا يَصِلَ** (القیامۃ ۳۱)، یا معنی نحو: **فَعَلَا حَتَّى لَا يَصِلَ** (فحہ نعیمہ ۱۱) لأن المعنى: فلا لك رقعة ولا أطعم مسكيا؛ لأنه تفسیر لمعقۃ، دوم: در دعا نحو: لا بارک اللہ، سوم: جواب قسم نحو: تالله لأعذبهم. (نوادر البوصول) **نفی ماضی**: ماضی منفی بـ 'لا' منصرف می شود باستقبال اگر در جواب قسم واقع شود نحو: والله لا فعلت. (رضی)

نحو ما فعل: لیکن مفتوح العین خود مستعمل است و ہم موزون آں و مضموم العین و مکور العین خود مستعمل نیست بل موزون آں چوں: کرم و سميع.

بنائے ماضی مجہول از معروفست، اول آنرا ضم ده، وما قبل آخرش کسرہ اگر نبود نحو: فَعِلَ مَا فَعِلَ آه.

فصل

بدانکہ علامت مضارع چهار حرف ا تین ست کہ در اولش جاگیرد، الف در یک صیغہ پنجوں نون، و یا در چهار، و تا در پنج.

اثبات فعل مضارع معروف

يَفْعَلُ	يَفْعَلَانِ	يَفْعَلُونَ	تَفْعَلُ	تَفْعَلَانِ	تَفْعَلُونَ	تَفْعَلِينَ	تَفْعَلْنَ	أَفْعَلُ	نَفْعَلُ
----------	-------------	-------------	----------	-------------	-------------	-------------	------------	----------	----------

بحركات ثلثه در عین چوں علامات مضارع را ضم دهی،

بنائے ماضی: نزد مصنف و بعضی دیگر اصل همه مشتقات بلا واسطہ مصدر ست اما مصنف در اینجا مطابق جمہور میگوید. (نوادیر الوصول) اول آنرا الخ: مصنف در اینجا محض در پے بیان معروف و مجہول از ثلثی مجرد ست، چنانکہ تمشیش برال دلالت دارد، و در بیان غیر آں اکتفاء بذکر اشلہ کرد، پس حاجت بداخل کردن مجہول غیر ثلثی بہ تکلف نماندہ. (نوادیر الوصول) اگر نبود: اگر باشد بحالت خود بگذارد.

فصل: در لغت جدا کردن، و در اصطلاح پارہ مسائل کہ مغائر باشد احکام آنہا بہ نسبت ما قبل. (یحیی) انس. صیغہ جمع مؤنث غائب ماضی ست از ثنی یا ثنی آمدند آں زنان. در اولش الخ: زیرا کہ اگر یاء را در آخر زائد میکردند بمصدر مضاف یائے متکلم متلبس مے شد، و اگر الف و نون و تاء را مے افزودند بماضی التباس میرفت. (یحیی)

نفعیل میکند و یا خواهد کرد آں یث مرد در زمانہ حال یا استقبالی، صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل مضارع معروف. بفعلان: بدانکہ اولی برائے زیادت حروف علت است، لیکن چوں در اوس زیادت از اس شده بود لہذا نون را کہ از حروف زیادت ست، و با حروف مد مناسبت تمام دارد افزودند، و در تشنیہ کسرہ دادند: لأن اسساکن إذا حرث حرث بالكسر، و در جمع فتح برائے خفت و فرق از تشنیہ، و گاہے نون تشنیہ را فتح و ضمہ ہم دہند چنانکہ د ع . ع . ع (احصاف ۱۷) بفتح نون و ع . ع . ع (یوسف ۳۷) بضم آں در قراءت شاذہ آمدہ است. بحركات ثلثه: لیکن مضمون العین و مکسور العین خود مستعمل نیست، بکہ موزون او، چوں: ينصر و ينصر، و مفتوح العین خود ہم مستعمل ست. (مہ)

و بما قبل آخر فتحه مضارع مجهول شود نحو: يفعل آه کلمه ما ولا تغییرے در لفظ مضارع ندہد نحو:
لا يفعل، وما يفعل و"لن" مضارع را بمعنی مستقبل گرداند، و مستی بنفی تاکید بن، و در آخر چهار
صیغہ نصب کند، و جائیکہ نون اعرابی یابد بیگندہ نحو:

لَنْ يَفْعَلَ	لَنْ يَفْعَلَا	لَنْ يَفْعَلُوا	لَنْ تَفْعَلَ	لَنْ تَفْعَلَا	لَنْ يَفْعَلْنَ
لَنْ تَفْعَلُوا	لَنْ تَفْعَلِي	لَنْ تَفْعَلْنَ	لَنْ أَفْعَلْ	لَنْ نَفْعَلْ	

ما ولا: دخول 'ما' بر مضارع نسبت بکلمہ 'لا' قلیل است، لیکن نہ مانند دخول 'لا' بر ماضی، و در قرآن شریف بسیار
آمده، (نوادر الوصول)

تغیرے الخ: مگر تغیر معنوی خود ظہر است کہ از اثبات نفی میشود، اما بعد دخول 'ما' و 'لا' بر معنی حال یا استقبال بر قراری
باشد یا خاص میشود یکے. رضی گفتہ: بدخول 'ما' مختص بحال میشود، نحو: ما يقوم رید، و نیز گفتہ: کہ نزد سیبویہ از دخول 'لا'
بسوئے استقبال منصرف میشود، و ابن مالک گوید: صلاحیت حال ہم دارد، و قول ابن مالک بعید نیست: لقوله تعالى: ﴿فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ إِذَا دُخِلَ عَلَيْهِمْ مِنْ بَيْنِهِمْ قُلُوبٌ﴾ (هود: ۳۱) گویم: مذهب سیبویہ ہم بعید نیست: لقوله تعالى: ﴿لَا تَجِدُ أُمَّةَ دِينٍ﴾ (الکافرون: ۲)، (یحیی)

بمعنی مستقبل الخ: در معنی 'س' سے قوس ست، اول: مشہور ای تاکید نفی مستقبل، دوم: تائید و آن نزد بعضی مخصوص بدینا
بود، و نزد بعضی عام تر، و ہمیں مذہب معتزلہ است: لہذا نفی رویت کردہ اند: زیرا کہ حق تعالی ﴿لَنْ يَكُونَ﴾ (ذہر: ۴۳)
میفرماید، و بنا بر این قول تناقض لازم می آید در مثل قوله تعالی: ﴿فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ إِذَا دُخِلَ عَلَيْهِمْ قُلُوبٌ﴾ (سورہ بقرہ: ۲۳۵)
(صہ ۹۱) چرا کہ 'س' تائیدی خواہد و حتی تحدید و انتہا، مگر اینکه ارتکاب تجاوز کردہ گویند کہ اینجا بمعنی نفی مجازی مستعمل شد.
قوس سوم: آنکہ مقتضای نفی مستقبل ست نہ تاکید و نہ تائید و آن شامل بود تحدید و تائید را، ہمیں مسلک اشعرہ است، و گاہے
برائے دعا ہم آید نحو: قوله تعالی: ﴿فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ إِذَا دُخِلَ عَلَيْهِمْ قُلُوبٌ﴾ (الفصل ۱۷) ای اجعبي لا أكون صهيوا هم،
خلافاً لابن السراج وابن عصفور، (نوادر الوصول و یحیی)

نون اعرابی: ای نونیکہ بدل اعراب آمدہ، و این سوائے نون جمع مؤنث بیگندہ: از آنکہ علامت رفع بہ نصب جمع نمی شود. (یحیی)

لَنْ يَفْعَلَ: و گاہے "لن" را محمول بر "لم" سازند و جازم قرار دہند، کقولہ:

فلن يحل للعنين بعدك منظرٌ (س)

و "لم" بمعنی ماضی منفی گرداند و مستی بنفی جحد، و در آخر چهار صیغہ جزم کند اگر حرف علت نبود، اگر بود بیگند، چنانچہ در لم یدع، و نون اعرابی را بیندازد نحو: لم یفعل آہ، چون نون ثقیلہ در آخر مضارع بالام تاکید در اول آن در آری نون اعرابی را حذف کنی، و واو جمع را کہ ما قبل آن مضموم ست و یائے مؤنث حاضر را کہ ما قبل آن مکور ست بیگنی،

مستی بنفی: [من در کتب سلف تا ایں وقت بریں تسمیہ اطلاع نیافتہ ام. (یحییٰ) گویم: از کتب سلف یکے کتاب احصائے است از ابن جنی، در آں تذکرہ نفی جحد خیدہ سیط دادہ، پس عدم اطلاع بریں تسمیہ از قلت تتبع است. (عمادی) جحد: بالفتح بمعنی جحدو یعنی دانستہ انکار کردن، چون ماضی متحقق الوقوع باشد ہذا نفیش را جحد نامیدند، و اضافت نفی جحد لمی ست، کعصم الفقه و شجر الاراء، یعنی اضافت عام ہونے خاص کہ مفید تخصیص ست. (بوادری نوصوب) **جزم کند:** بہبب مشابہت خود در نقل معنی — 'ان' شرطیہ کہ اسست در حروف جازمہ، یعنی چنانکہ 'ان' جازمہ ماضی و حال را بمعنی مستقبل میگرداند، بچنین 'لم' مستقبل را بمعنی ماضی میگرداند. (بوادری نوصوب) اگر بود: ای اگر واو یا، و الف بود بیگند؛ چرا کہ جازم رفع را از آخر می آگند ہر گاہ در معتل رفع از بہت استتقال قبل جازم محذوف بود پس ہر گاہ جازم برآمد در آخر سوانے حرف علت کہ مشابہت تامہ بہ حرکت دارد نیافت لاجرم ہمیں حرف علت را حذف کردند، و در ضرورت با 'لم' اثبات حروف ثلثہ ہم آمدہ. (رضی)

بیندازد: چرا کہ علامت رفع است. [در شعر 'لم' غیر جازم ہم آمدہ. (رضی) آخر مضارع: اگر گوئی: کہ لم تاکید مضارع را بمعنی حال میگرداند، و نون ثقیلہ بمعنی استقبال، پس چگونه جمع ہر دو درست باشد؟ گویم: کہ لام تاکید گاہے فقط برائے تاکید آید، و مجردی شود از معنی حال. (یحییٰ) **نون اعرابی را:** چرا کہ فعل بانون ثقیلہ مبنی می شود و در مبنی علامت رفع گنجائش ندارد، یا بہبب اشکراہ اجتماع نونات، و ایں نزد کسے ست کہ فعل بانون ثقیلہ پیش او معرب ست. (رضی)

مضموم ست: و اگر دو واو جمع مذکر غائب و حاضر ما قبلش مفتوح و مؤنث حاضر ما قبل یاء در آں مفتوح ست چون: یخشون و یرصون و تحشیں و او را در جمع بہت اجتماع ساکنین حرکت ضمہ دہند و یا را در مؤنث حاضر حرکت کسرہ، تا ما قبل نون در جمع ہمہ جا مضموم و در مؤنث حاضر ہمہ جا مکور بیک و تیرہ باشد. (رضی)

بیگنی: بہبب اجتماع ساکنین و اول آنہ مدہ ست، و اگر ایں واو برقرار ماندی البتہ موجب ثقل شدی، پس ضمہ را براں دلیل گذاشتند و او را حذف کردند. و سیبویہ گوید: کہ اگر اصریوں و اصریں بچو اصرہن می گفتند، و واو ویاء را حذف نمی کردند خارج از قیاس نبود و بچو تمادًا الثوب. (رضی)

وبعد نون فاعل الف فاصل در آری، وما قبل نون ثقیله در تشبیه و جمع مؤنث ساکن بود، و در جمع مذکر مضموم، و در واحد مؤنث حاضر مکسور، و در چهار باقی مفتوح، و نون ثقیله مکسور باشد غائب باشد یا غائب

اگر پس الف افتد، و گرنه مفتوح چنانچه لام تا کید.

مضارع مؤکد بلام تا کید و نون ثقیله معروف یا مجهول

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ
لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ

و نون خفیفه حکم نون ثقیله وارو.....

الف فصل: تا اجتماع سه نون زائد که مستکره است لازم نیاید، پس وارد نشود اجتماع سه نون در یک کس و چهار نون در یک کس، زیرا که در اول یک نون اصلی است و در دوم و نون. (موادر الوصول) **نون ثقیله:** بدانکه دخول این نون اکثر و اشهر بر مستقیبه است که در اب معنی طلب باشد بچو امر و نهی و استغناء و تمنی و عرض، و در مستقیبه که خبر محض باشد داخل نشود الا وقتیکه بیدر اول فعل چیزی که دست بر تا کید کند بچو لام قسم، و اما زائده برائے توطیه، و همچنین بر ماضی و حال در نیاید. (ر صی)

مضموم: [تا دلیل باشد بر واو محذوف]. و این حکم کلی است مر جمعه را که واو از جهت ضممه ما قبل در اینجا افتاده باشد، و واحد مؤنث حاضر را که یا پیش از جهت کسره ما قبل ساقط شده باشد، و جمعه را که ما قبل واو مضموم و واحد مؤنث حاضر را که ما قبل یا پیش مفتوح باشد؛ چه در صورت اول ضممه و کسره ما قبل بعد سقوط واو و یا بر قرار ماند، و در صورت ثانی واو و یا را حرکت ضممه و کسره داده شود. (أنور علی) **مکسور:** تا دلیل باشد بر یائے محذوف.

مکسور باشد: بسبب مشابهت وے با نون ثقیله تشبیه در زیادت بعد الف، و وجه کسره نون تشبیه بالا گذشت.

و گرنه مفتوح: از آنکه خفت مطلوب است. **لَيَفْعَلَنَّ** هر آئینه هر آئینه خواهد کرد، یا کرده خواهد شد آل یک مرد در زمانه استقبالی، صیغه واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تا کید و نون ثقیله معروف یا مجهول.

لَتَفْعَلَنَّ: صیغه واحد مؤنث غائب و مذکر حاضر **لَتَفْعَلَنَّ** صیغه تشبیه مؤنث غائب و مذکر حاضر و مؤنث حاضر

حکم نون الخ: ای در افاده معنی تا کید مستقبل الان و خیس که بقولش تا کید ثقیله ابلغ است از تا کید خفیفه بدلیل قوه نعی:

و یُسْحَبُ و یُسْحَبُ مَسْحَبًا مَسْحَبًا (یوسف ۳۲)؛ زیرا که زن عزیز را میجون بودن حضرت یوسف **سُحِبَ** بسیر مطلوب بود

از صاغر بودن شان **سُحِبَ**. (موادر الوصول)

جز آنکہ خودش ساکن ست، و جائیکہ پیش از ثقیلہ الف آید در نیاید.

مضارع مؤکد بلام تاکید و نون خفیفہ معروف یا مجهول

لَيَفْعَلْنَ	لَيَفْعُلْنَ	لَتَفْعَلْنَ	لَتَفْعُلْنَ	لَتَفْعَلْنَ	لَتَفْعُلْنَ	لَتَفْعَلْنَ
--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------

چون لائے نہیں در آید بمعنی منع گرداند و عمل 'له' کند، نحو: لا تفعل آه. در نہیں ہم نون ثقیلہ و خفیفہ بطوریکہ دانستی در آر. لام مکسور کہ آل را لام امر خوانند.....

و جائیکہ: ای در ثنی و جمع مؤنث در نیاید بسبب لزوم الثقانے ساکنین علی غیر حدہ، لیکن یونس و کوفیین بہر دو لحاق آل جائز داشتہ اند، پس بعد لحاق این نون یا ساکن میماند، و ہمیں ست مروی از یونس، و جواب میدہ از الثقانے ساکنین باینکہ لف واقعہ قبل این نون بمنزلہ حرکت ست؛ چراکہ در آل مدہ است.

و ازینجا ست قراءۃ ثانیہ: ﴿مَحْذُومٌ ۝ لَا تَعْلَمُونَ﴾ و قوسہ ثقیفہ حقیقہ سطر ای بسکون ما بعد الف، و یا متحرک می شود بکسرہ از جہت الثقانے ساکنین، و بریں وجہ حمل کردہ شد فوقہ تعی: ﴿لَا تَعْلَمُونَ﴾ (یونس: ۸۵) بتحقیف نون، پس آنکہ ہر یک از خفیفہ و ثقیلہ نزد سیبویہ اصل ست بر آسہ، و نزد کوفیین ثقیلہ اصل ست. (ر صی)

لَيَفْعَلْنَ: ہر آئینہ ہر آئینہ خواہد گردید، کردہ خواہد شد آل یت مرور زمانہ استقبال، صیغہ واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تاکید و نون خفیفہ معروف یا مجهول. **لَتَفْعَلْنَ:** صیغہ واحد مؤنث غائب، و مذکر حاضر. **لَتَفْعُلْنَ:** باسقاط صیغہ تثنیہ و جمع مؤنث غائب از جہت الف، و اسقاط صیغہ تثنیہ مذکر حاضر نیز از جہت الف.

لَتَفْعُلْنَ: باسقاط صیغہ تثنیہ و جمع مؤنث حاضر از جہت الف.

بمعنی منع: یعنی مضارع بعد دخول لائے نہیں مستکی بہ نہیں شدہ یا آنکہ نہیں نزد مصنف در مضارع داخل است، لہذا فعل را در ما سبق ہوائے نہیں تقسیم نکرد. (نوادر الوصوف)

لام امر: [اتہ از است از لام کہی کہ آل نیز مکسور باشد (نوادر الوصوف)] این ہشام در معنی می آرد کہ این لام بعد و ذوقہ اکثر ساکن شود، و گاہے متحرک ماند، نحو: ﴿فَلْيَسْتَحْيُوا لِي وَتُؤْمُوا بِمِي﴾ (سفرۃ: ۱۸۶) و بعد ثم "بالعکس نحو: ﴿ثُمَّ يَفْعَلْ﴾ (حج: ۲۹) بسکون لام در قراءت کوفین و قتلون و زری، و گاہے بقرینہ در شعر باوجود بقائے عمل حذف شود، حلافاً بمرد، و کسائی در نثر نیز بشرط تقدم لفظ فل' جائز داشتہ ہو: ﴿فَلْيُعَذِّبْ نَفْسَ مَنْ لَيَقِيمُوا صَلَاتَهُ﴾ (رہمہ: ۳۱) اٰی لَیَقِيمُوا، و ابن مالک گفتہ: گاہے در نثر بعد قول خبرے محذوف شود نحو:

فت لبواب لدیہ دارھا تیدن؛ فایاتی حموھا و جارھا

در مضارع عمل "لم" کند و بمعنی امر گرداند، و در نیاید بر صیغہ معروف برائے خطاب.

مضارع معروف بلام امر

لِيَفْعَلْ	لِيَفْعَلَا	لِيَفْعَلُوا	لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلَا	لِيَفْعَلْنَ	لَأَفْعَلْ	لِنَفْعَلْ
------------	-------------	--------------	------------	-------------	--------------	------------	------------

مضارع مجهول بلام امر

لِيَفْعَلْ	لِيَفْعَلَا	لِيَفْعَلُوا	لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلَا	لِيَفْعَلْنَ	لَأَفْعَلْ	لِنَفْعَلْ
------------	-------------	--------------	------------	-------------	--------------	------------	------------

فصل

بدانکه امر را پنج صیغه است، و بنائے آل از مضارع مخاطب معروف می گیرند،

= اَي سَاد، و اَي حذف بضرورت شعری نیست؛ چه بدل بجائے تسنن مستقیم می شود. (موادر الوصول)

در نیاید: قیاس آل بود که امر مخاطب معروف بم بلام باشد، لیکن برائے کثرت استعمال لام با حرف مضارع حذف کرد، و چون اعراب مضارع بجهت مشابهت اسم فاعل بود، و آل بعد حذف باقی نماند؛ لهذا امر را مثنی می کردند، و کوفین چون آزاد را احادیث و اشعار بلام بم یا قنند محذوف اللام را بتقدیرش معرب قرار دادند.

و بدانکه اگر مامور جماعتی باشد که بعضی از او حاضر و بعضی غائب اند، قیاس آنست که حاضر را بر مخاطب تعقیب ساخته بصیغہ حاضر مامور کنند، و درین صورت بر قلت جائز است اذخال لام بر صیغہ خطاب بم، تا لام افاده غیبت و تا افاده خطاب بکند، پس حفظ برائے مجموع امرین بود، و از بنیاد قراءت شذوہ فعدلت هتفر حوا "آمده (رصدی)

بر صیغہ معروف: و داخل می شود بر مضارع برائے طلب فعل و لام دعا، حو: نفعمر الله ساد داخل ست در لام امر. (رصدی)

برائے خطاب: بلکه بر صیغہ غائب و متکلم معروف و مجهول در آید نزد بصریان. **لیفعل:** ای باید که بکنند یا بگو: که کند.

فصل: مخفی مباد که اوامر و نواهی سوائے امر حاضر معروف معرب و قسم مضارع عند؛ لهذا همه را در یکت فصل آورد، بخلاف امر حاضر معروف که مثنی و قسم مضارع ست؛ لهذا فصلش جدا کرد. **پنج صیغه:** مثنیہ مذکر و مؤنث مشترک باقی خاص.

و بنائے آل از مضارع: تحقیق نزد مصنف آنست که امر و مضارع و غیره همه از مصدر مأخوذ اند، لیکن اینجا موافق جمهور کلام میکند، چنانچه غلط ای گیرند "کنایه بآنست، و در بعضی نسخ بجائے "می گیرند" لفظ "است" واقع شده، برین تقدیر بم مضائقه ندارد؛ چه مصنفان بدون اشارت بم اکثر موافق جمهور حرف زنند و تحقیق خود جائے دیگر کنند. (موادر الوصول)

علامت آنرا بیگنی، پس اگر مابعدش ساکن بود بجایش ہمزہ وصل مضموم در آرا اگر عین کلمہ مضموم بود، و گرنہ مکسور، و در آخر آں حکم "لم" جاری کن امر شود.

افعل	افعلًا	افعلوا	افعی	افعلن
------	--------	--------	------	-------

بحرکات ثلثہ در عین و ہر در نون بنحیکہ پنداشتی در آرے.

فصل

بدانکہ ماضی و امر و حرف بنی اصل

بیگنی: تا خفت کہ کثرت استعمال او میخوابد حاصل آید. اگر گوئی: بعد حذف ہمزہ می آید پس چہ تخفیف در حفظ باشد، بکہ فی حمہ ثقل ست، چہ ہمزہ مکسور یا مضموم بود و علامت مضارع مفتوح. جوابش آنکہ: بودن ہمزہ در ہر صیغہ امر ضرور نیست، چوں: عد و صبع و کتبہ و نکتہ، و در صیغائے کہ می آید بحالت وصل می افتد، پس اعتبار را نشاید.

ساکن: و اگر متحرک باشد آخر را ساکن کن اگر حرف صحیح بود چوں: از تعدا عد، و اگر آخر حرف صحت بود آنرا بیگن، چوں: فی از تقي. (و در الوصول) **ہمزہ وصل:** بدانکہ ہمزہ وصل خواہ بر اسم آید یا بر فعل و حرف از انجا کہ حرف بنی ست و اصل در ہا سکون باید کہ ساکن باشد، و چوں در تحرکت ساکن کسرہ اصل ست نزد آں بود کہ وقت حاجت مکسور گردد، و ستے دیگر برائے کسرہ اش تلاش نباید کرد، مگر برائے ضمہ و فتح کہ خلاف اصل ست حاجت نعت افتد.

پس ضمہ اش در اکثر احوال تابع ثالث باشد، در امر چوں: افعل، و در غیر آں، مثل: فلتدر ماضی مجہول: تا دم خروج کسرہ بطرف ضمہ لازم نیاید چرا کہ ساکن مانع قوی نیست، کد فی نرسی، و بعضے گفتہ اند: کہ ہمزہ تابع حرکت ثالث ست، پس با مضموم مضموم باشد، حو، نصر، و با مکسور مکسور، لیکن با مفتوح مفتوح نشود برائے تنہا بمضارع متکلم در حال وقف، و لا جرم مکسور گردد؛ از آنکہ کسرہ بہ نسبت ضمہ خفیف ست.

و وجہ زیوت ہمزہ برائے ابتداء سکون آنکہ ایں حرف ہنگام خروج صوت از ہمہ حروف حقیقی مقدم ست، و حروف حقیقی بر ہمہ حروف باقیہ مقدم؛ و ہذا در حروف ہی مقدم آوردہ اند، و وجہ تسمیہ اش آنکہ ایں ہمزہ بحرف ساکن وصل می شود وی پیوند، و یا آنکہ خود از میان ساقط شدہ قبل و بعد خود را بہم وصل می نماید، یا آنکہ متکلم بہ سبب تقدیر ابتداء ساکن بمطرب نمیرسد چوں ہمزہ افزودہ شود بمطرب خود و اصل گردد کذا: فی 'نوادر الوصول'.

بنی اصل: [نزد مجہور: زیرا کہ شدت امتزاج حرف آخرش حکم وسط پیدا کردہ، و وسط محل اعراب نیست، و نزد بعضے معرب است با اعراب تقدیری.] بنی نزد مختشری کلمہ ایست کہ آخرش بدخول عوامل لفظ یا تقدیرا تغیر نہ پذیرد، پس نزد اورد و عمرو =

ولازمند، ومضارع معرب ست مگر وقت لحوق نون فاعل ونون تاکید. واسم بر دو گونه است:
 بنی آنکہ آخروے بدر آمدن عامل تغیر نیاید نحو: من ضرب هؤلاء؟ ومعرب یعنی قبول کننده
 اعراب نحو: ضرب زید ورأیت زیدا ومررت بزید دو نوع ست: متمکن کہ جائے دہد
 اعراب وتوین را امکن ومنصرف نیز خوانندش، ومتقی کہ جائے نہد کسرہ وتوین را مگر بداعیہ،
 نحو: صدق أحمد، ونیز بر سہ گونه است: مصدر اسے کہ

= در حالت افراد معرب ست، واین حاجب آنرا بنی داند وعند التریب معرب خواند، وبنی اصل آنکہ بنائش محتاج مشابہت بنی
 دیگر نبود، مثل امر وحروف وماضی، وغیر اصل کہ محتاج مشابہت بود، وآنرا لازم ست کہ مدام بیک حال ماند، چوں اسم اشارہ کہ
 محتاج بشار الیہ است، ومثل حرف کہ بضم ضمیرہ احتیاج دارد، یا عرض کہ گائی بنی بود، گائی معرب، مثل متادی مفرد نحو: یا
 زیدا کہ با حرف ندا بنی ست و بدون آن معرب. (نوادیر الوصول)

لازمند: ای بنائے ایشان گاہے جدا نشود. (منہ) **آخروے**: ایں تعریف بطور جار اللہ ز منشری ست.
عامل: آنچه آخر کلمہ را بگرداند از حالتے بحالتے. (منہ)

من صرب هؤلاء: یحتمل کہ من 'مرفوع باشد بر ابتداء یا منصوب بود بر مفعولیت. **متمکن**: مخفی نمند کہ متمکن نزد اہل
 فن بمعنی معرب کما فی 'الصحاح' نہ بمعنی منصرف چنانکہ مصنف گفته آری امکن بمعنی منصرف، وعبر امکن بمعنی غیر
 منصرف از اصطلاحات فن ست. (نوادیر الوصول)

جائے دہد: ای استحقاق دخول توین دارد، پس مستقص شود بمثل: الرجل وعلامہ رید کہ در اں بالفعل نیست. (نجی)
توین: مراد از توین اینجا توین مقابلہ و تمکن است؛ چہ توین تنگیہ لاحق می شود مہنیات را چون: صہ و مہ کہ اسم فعل اند،
 و بچنین عوض مختص معرب نیست، چوں: حیند، و بچنین توین ترنم بمطلق کلمہ فعل باشد یا اسم یا حرف در آخر توانی برائے
 مد صوت می آید. (نوادیر الوصول)

متقی: لاتقانه من الکسرة والتوین. (نجی) **کسرہ و توین**: [ای نون ساکن کہ در آخر میخوانند نمی نویسند.] حرف عطف
 مشعر ست بمذہب زجاج کہ ہر دو را بالذات از غیر منصرف ممنوع داند، بخلاف جمہور کہ ممنوعیت کسرہ نزدش بہ تبعیت
 توین ست. (نوادیر الوصول)

مصدر اسے کہ: ایں تعریف بطور مسک بصریہ ست، ونزد کوفیین فعل ماخذ مصدر ست. (ش)

ماخذ فعل بود و در آخر معنی فارسی آن دن آید یا تن. و مشتق ای لفظی مصوغ از مصدر با حداثه ساخته شده
 بیسته و معنی با بقائے ماده و معنی آن کصوغ الأواني والحلی من الفضة. و جامد که نه مصدر
 و نه مشتق از دست بر سه وجه است: ثلاثی که در سه حرف اصلی بود، و رباعی که در چهار حرف
 اصلی است، و خماسی که در پنج حرف اصلی باشد و هر یک دو قسم است: مجرد که در حرف زائده
 نبود، چون: فرس..... ثلاثی و رباعی و خماسی ای همان زائده

ماخذ فعل الخ. [احتر است از صرصة و مضروبه]. حقیقه جائیکه فعل باشد، یا تقدیر جائیکه فعل را از و مطابق نکرده باشند.
 مثل افعل بر وزن نجد بمعنی لرزیدن از سرما یا خوف که ففعلش نیامده. و مراد از فعل اصطلاحی است و از ماخذ حقیقی مقابل
 جعلی، پس لبن و حریف مثلاً که ماخذ جعلی برائے البن و آخر است و وارد نشود. (نوادیر الوصول)
 و در آخر: این تعریف مشهور است که مصنف از آن عدول کرده همه از احکام مصدر قرار داد زیرا که بر لفظ عی بمعنی گردن، و بعضی
 بمعنی خوشن شدن صادق می آید. (بود در الوصول) مشتق: بدانکه اشتقاق بر آمدن لفظی است از لفظ دیگر بدونی تغییر بشرط من نسبت در
 لفظ و معنی، و آن بر سه قسم است: زیرا که این تغییر یا به تبدیل حرفی باشد یا به حرف دیگر متحد المخرج، و آنرا اشتقاق اکبر گویند،
 چون: بعق از هو. یا بسبب تقدیم حرفی و تاخیر دیگر: چون: حد از حد، و این را اشتقاق کبیر نامند، و یا تغییر بدون تبدیل
 و تقدیم و تاخیر واقع شود، و آن را اشتقاق صغیر خوانند، چون: صرب از صرث. صغیر عبارت است از خروج لفظی از لفظی با وجود
 من نسبت در حروف و ترتیب، و کبیر از خروج بدون ترتیب، و اکبر از خروج بشرط من نسبت در مخرج. و مراد در اینجا اشتقاق صغیر است.
 از مصدر خارج شد از آن آنچه از مصدر نیاید چون دنت مأخوذ از دنت که اسم است. (شرح الاصول)

باقائے. [احتر است از حد مشتق از حد با اشتقاق کبیر] احتر است از معنی مشتق از حق با اشتقاق اکبر
 الحلی. بر وزن ذی اصلش خنوی، بود بقعه مرمری حی شده بر سه وجه. مقسم این اقسام جامد را قرار دادند مطلق اسم
 معرب را زیرا که مصدر جماسی اخص نمی باشد، و تقسیم اسم معرب باقسام ثلاثه مستدعی تقسیم مصدر هم بطرف خماسی بود.
 ثلاثی: [اگر گوئی: اسم آحادی و ثنائی هم باشد، چون: کاف خطاب و و من، پس چرا ذکر نکرد؟ گوئیم: این اسماء مثنی است و اینجا
 تقسیم معرب. [بضم اول منسوب است بسوئے ثلاثه مفتوح، و ضم اول از تغییرات نسبت است، و همچنین رباعی و خماسی بضم اول
 منسوب باربعه و خمسه نه منسوب به ثلاث و رباع و خماس بضم: زیرا که بر زید ثلاثی صادق نمی آید چه زید منسوب سه سه حرف
 نیست. (نوادیر الوصول) فرس: جنس اسپ فر باشد یا ماده، کذا فی "القاموس".

وَجَعَفَرٌ وَفَرْزَدَقٌ وَمَزِيدٌ کہ دروزاند ہم بود، چوں: جِمَارٌ وَقِنْفَخْرُو حَزْعَبِيلٌ، زیادتی اسم بیش از چهار حرف نبود، ولا یتجاوز سبعا. پس بدانکہ مصدر فعل ثلاثی مجرد اکثر بریں اوزان می آید:

فَعْلٌ	فِعْلٌ	فُعْلٌ	فَعْلَةٌ	فِعْلَةٌ	فُعْلَةٌ	فَعْلٌ	فِعْلٌ	فُعْلٌ
فَعْلَةٌ	فِعْلَةٌ	فُعْلَةٌ	فَعْلٌ	فِعْلٌ	فُعْلٌ	فَعْلَةٌ	فِعْلَةٌ	فُعْلَةٌ

جعفر . بمعنی نہر صغیر وکبیر، و نزدیک بعضی بمعنی نہر پر، و بمعنی ناہر قریب، و نام ابن کلاب، و نام یکے از ائمہ، و پسر جی برمکی، و یکم گری کہ زر جعفری منسوب بادست، و آنچه بمعنی خیزہ و حمار شہرت دارد در کتب معتبرہ تحت اوزان اثر سے پیدا نیست. (نوادیر حوضوں)

فَرَزْدَقٌ . مفتاحین و سکون ثالث و فتح رابع بمعنی پارہ خمیر مدور، و لقب ہام بن غالب برائے آنکہ کوتاہ قد و قریب بود، یا بنا بر آنکہ روئے مدور درشت و قبیح داشت. **زیادتی**: بدانکہ از دید "یا" در مصدر معمولست، و حاجت سے افتد در تصحیح آں بتاویل بعید، چنانکہ سروری در "شرح گلستان" و جہی و خطائی در حواشی 'مطوب' در لفظ خصوصیت بضم خاء رفتہ، و حاصل کلام ہمہ آنکہ مصدر رایجی سلامت و خصوص را مشدداً بمعنی فاعل گیرند پس یائے مصدری بر آں افزایند، و آں محض تکلف ست.

ہذا عند احکیم آں توجیہ را غیر مرضی میدانند، و بور اللہ احراری بتخیط لفظ سلامتی و امثال آں تنصیص میناید، معذرا اگر از بعضی اکابر بچواغاف از قلم بر آید تا امکان بتقصیص باید کوشید و تغلیط نیاید نمود، چنانکہ مسلک صاحب "بہار نجم" ست "ہذا تاج الأدکیاء و رئیس الکملاء مولانا ابو محمد سعد اللہ - عمر اللہ دیوہمہ در شرح آں لفظ تاویئے اختیار کردہ قائل بزیاوت شدہ اند و از نسبت تغلیط بہ مصنف کف لسان فرمودہ. (أنور علی)

فعل . بالکسر، چوں: فسق از حکم بیرون آمدن، از ص. **فعلہ** بالفتح، نحو: رحمة مہربانی کردن، از ص. **فعلہ** بالکسر، نحو: شدہ گم شدہ را جستن، از ص. **فعلہ** بالضم، نحو: کدرہ غبار آلود شدن، از ص. **فعل** بفتحین، نحو: طلب جستن، از ص. **فعلہ** بفتح و کسر، نحو: سرقة درویدن، از ص. **فعل** بالکسر و الفتح، نحو: صغر کوچک شدن، از ص.

فعل بالضم و الفتح، نحو: ہدی راہ نمودن، از ص. **فعل** بالفتح، نحو: دہاب رفتن، از ص. **فعل** بالکسر، نحو: صرف سبک بگشتی آمدن، از ص. **فعل** بالضم، نحو: سؤال خواستن، از ص. **فعلہ** بالفتح، نحو: رھادۃ پرتیز کار شدن، از ص. **فعلہ** بالکسر، نحو: درایۃ دریافتن، از ص. **فعلہ** بالضم، نحو: رعایۃ جستن، از ص.

تفعّال: نحو: تقطّاع الجسر تین وتشدید طاء بسیار **میدن**، از منع.

وغيرها، وبنائے مَفْعِل مطروست كَفَعْلَة لِلْمَرَّةِ وَفَعْلَة لِلْحَالَةِ، واسم مشتق شش نوع است:

اسم فاعل، وزنه من الثلاثي المجرد:

فَاعِلَاتٌ	فَاعِلَتَانِ	فَاعِلَةٌ	فَاعِلُونَ	فَاعِلَانِ	فَاعِلٌ
------------	--------------	-----------	------------	------------	---------

وللمبالغة:

فَعْلٌ	فَعِيلٌ	فَعُولٌ	فَعَّالٌ	فُعَّالٌ	مِفْعَلٌ	مِفْعَالٌ	مِفْعِيلٌ	فِعْعِيلٌ	فُعْلَةٌ	فُعْلٌ
--------	---------	---------	----------	----------	----------	-----------	-----------	-----------	----------	--------

عبرها چوں: کذب مالکسر وتشدید ذاء، وعبی وعسبة بضمتین وتشدید یاء، وعسی بحسرتین وتشدید، وساکوة بضم کاف، وکبریاء مالکسر وکسر راء، وعنواء بر وزن عماء از حد گزشتن، والعودة بضم همزة وین مہملہ بسیار یاری کردن. (شرح الأصول)

مفعّل: بحسرتین وفتح آں. (نوادیر الأصول) كَفَعْلَة إلخ:

المفعّل للموضع والمفعّل للآلة الفعلة للمرّة والفعلة للحالة

اسم فاعل: [آنکہ دلالت کند بر چیزی کہ در وصفّت حادث شدہ، چون: صارب یعنی شخصیکہ در وصف زدن حادث شدہ. (مہ)]
[بدانکہ صرّفیان از مصدر واسم فاعل و غیرہ بحیثیت اشتقاق و تعداد صیغ و جزآں بحث می کنند، و نحو بیان از حیثیت عمل لہنا.]

فاعِل برائے مذکر و کاسر برائے مؤنث آید، چون: حائض و طالق کہ اسم فاعل اند بتویل شیء صالق و ساق حائض نزد سیبویہ، و خلیل گوید: کہ اسم فاعل نیستند بکہ ایں اشتقاق از حیض و طلاق بچو اشتقاق دارع ست از درع بمعنی صاحب درع پس بمعنی دو طلاق و دو حبص باشد، و کوفین گویند: تاء درینا مقدر ست بجهت عدم بس و اختصاص بمؤنث، و رد میکند آنرا امرأہ حاملہ و مرصعة کہ با عدم لبس تاء مقدر نیست. فعل نحو: حذر بسیار پرہیزگار، از علہ.

فَعُولٌ نحو: صروب بسیار زنندہ. فَعَّالٌ نحو: قصاب بسیار زنندہ، از مع. فَعَّالٌ نحو: صُرَّاب بسیار زنندہ.

مِفْعَلٌ نحو: محرم و محرام بسیار قطع کنندہ، از صرب. مِفْعِيلٌ نحو: منطبق بسیار گو، از ص.

فِعْعِيلٌ نحو: شریب بسیار نوشندہ، از عہ. فُعْلَةٌ نحو: ضحکة بسیار خندہ کنندہ، از عہم. فُعْلٌ نحو: قس بسیار دان بتقلیبات امور از ص.

لہ نحو عظیم بسیار دان.

و نحو ذلك، ويزاد التاء للتأكيد، نحو: علامة وفروقة ومجزامة.
در زیادت ورمایه

واسم مفعول، وزنه منه:

مَفْعُولٌ	مَفْعُولَان	مَفْعُولَةٌ	مَفْعُولُونَ	مَفْعُولَان	مَفْعُولَات
-----------	-------------	-------------	--------------	-------------	-------------

وَفْعُولٌ وَفَعِيلٌ وَفُعْلَةٌ، وَقَلَّ فَعْلٌ وَفَعْلٌ وَفَاعِلٌ.
فعل معنی مصدر فعل معنی مصدر

واسم تفضیل، میزانه: أَفْعَلُ فُعْلِي، والجمع أَفَاعِلُ.

واسم آل، میزانیها: مِفْعَلٌ مِفْعَلَةٌ مِفْعَالٌ، وَقَلَّ فَعَالٌ، والجمع: مَفَاعِلُ.....
شدتر آں بیت اسم

علامه بسیار بسیار داننده از علمه **فروقه** بسیار جدا کننده از علمه **مجزامه** بسیار برنده از ص.

اسم مفعول [آنچه دلالت کند بر چیزی که بروماخذ فعل واقع شود، چون مصروب زده شده، (مه) [بنائے آں از مضارع مجهول ست، چون زیادت حرف علت ممکن نبود؛ لهذا از حروف زیادت بعد حذف علامت مضارع میم مفتوح در اولش آوردند؛ چه اگر ضممه علامت مضارع بود میدادند التباس بمفعول افعال می شد. و چون بعد فتح هم التباس باسم ظرف لازم بود بین راضمه دادند، و بجہت غرابت ایں وزن باشباع خواندند؛ تا واو سے پیدا شد. و شرط بنائش آنکه فعل متعدی باشد؛ چه از لازم بدون تعدیہ بحرف جر بنائے مفعول درست نیست، گوئی: مدهوب و نه ذهب مجهول. (شرح صراح، رصی)

فعل جرح بمعنی خروج. **فعلہ** چون: صححة آتکہ برو خندند. **فعل** نحو: فص بمعنی مقصود.

اسم تفضیل: و آں اسمے ست کہ اشتقاق کرده شود از فعل برائے کسی کہ متصف باشد زیادت بر غیر خود در اں فعل. (شرح الأصول)
میراثہ نہ گفت. میراثہ مه؛ زیرا کہ افعْل تفضیل از غیر ثلاثی مجرد نیاید؛ چه محفظت حروف آں ممکن نیست، و تفضیل در انجی زیادت فقط اکثر یا شدد باشد، چون: اکثر استعمالا و شدد استجراحا، و همچنین از لون و عیب و رائے تفضیل مفعول نیاید.
و نحو: اعضاءہ و اولادہ از مزید، و احمق من ہسقہ از عیب، و شہر و اشعل برائے مفعول شاذست.

اسم آل: اسمیکہ ساختہ شود از فعل برائے آلہ. (شرح الأصول)

مفعول مفعلة چون: محیط آرد و ختن، و معرفہ آرد جدا کردن، مکور شد میم تا فرق شود در میان او و ظرف. (مه)

مفعال بکسر فا، چون: محیط آرد و ختن. **مفاعِل** جمع مفعول و مفعلة، چون: محیط و مفاعِل.

مَفَاعِلٌ وَمَفَاعِلٌ، وَشَذَّ مُدَقٌّ وَمُنْخَلٌ.

واسم ظرف، ورنه منه: مَفْعَلٌ مَفْعِلٌ، والجمع: مَفَاعِلٌ.

صفت مشبهه، أوزانها منه:

فَعْلٌ	فُعْلٌ	فَعْلٌ	فَعْلٌ	فُعْلٌ	فُعْلٌ	فَعْلٌ
فَعْلٌ	فُعْلٌ	فَاعِلٌ	أَفْعَلٌ	فُعْلٌ	فُعْلٌ	فَعْلٌ

مَفَاعِلٌ جمع مفعول، چون مصاتیح جمع مفتوح. **شَذَّ مُدَقٌّ** بمعنی کوبه، و منحل بمعنی پروزن، بمخنین مسعص و مدله هم بر وزن عیل، و مکحله و محرصة بر وزن نسله بمعنی ناسدان، و روغن دان و سرمه دان و آرد صاف کردن میاه اشان، و سیبویه گفت: این الفاظ اسمائے آل ظروف است نه اسم آله، پس حاجت به شذ گفتنش نیست، مصنف هم در 'أصول' همین را اختیار کرده.

مُنْخَلٌ [ای غرباں آهنی که از آن ادویه بیزند. (منه)] و ملحق است با اسم آله وزن فعول مفتوح چون: و قود آنچه بآن آتش کنند، و بیه آنچه بآن قے کنند. (شرح الأصول) **مَفْعَلٌ مَفْعِلٌ** یعنی و قتیکه مضارع مفتوح العین یا مضموم العین، یا ناقص از هر باب که باشد مفتوح العین آید، چون: مفتوح و مصر و موتی و مرمی و محی و مقر و مدب، و مفعول بحسب عین و قتیکه مضارع مکور العین بود، یا مثال از هر باب که باشد مفتوح العین آید، چون: مصر و موعده و موضع و میسر. (منه)

صفت مشبهه: ای لفظی که دلالت کند بر چیزی که در وصف ثابت باشد نه حادث، چون: حسن ای شخصیکه در و نکوئی ثابت است، بخلاف اسم فعل که دلالت کند بر چیزی که در وصف حادث شده باشد، چون: صابر یعنی کسیکه در وصف زدن حادث شده. (منه)

فَعْلٌ، بالفتح، نحو: صعب دشوار، از ث. **فَعْلٌ**، بالكسر، نحو: صغر خالی، از س. **فَعْلٌ**، بالصم، نحو: صلب سخت، از ث. **فَعْلٌ**، نحو: حسن نیکو، از ك. **فَعْلٌ**، حش درشت از ث. **فَعْلٌ**، بذس زیرك، از ع. **فَعْلٌ** ریه پرانگنده. **فَعْلٌ** بدر کوتاه وزن فربه. **فَاعِلٌ**، نحو: كابر بزرگ، از ك. **فَعْلٌ**، نحو: حسان نامرد، از ك.

له نحو احمر سرخ. ح نحو حید و از ن.

فَعَال	فُعَال	فَعَال	فُعَال	فَعِل	فُعِل	فَعُول	فُعُول	فَعْلَى	فُعْلَى
فُعْلَى	فَعْلَى	فُعْلَان	فَعْلَان	فُعْلَان	فَعْلَان	فُعْلَاء	فَعْلَاء	فُعْلَى	فَعْلَى

و غیر ذلک.

اسم ثلاثی مجر در اوزان است:

فَلَسْ	فَرَسْ	كَتَفْ	عَضْدْ	حَبْر
--------	--------	--------	--------	-------

فَعَال: نحو: محان شتر سفید. **فُعَال:** [نحو: کُتَبَار بزرگ، اَرْكَ. نحو: شعاع، اَرْكَ.**فُعَال:** [نحو: وصال بسیار بے طاقت.] نحو: کُتَبَار بزرگ، اَرْكَ. **فَعِل:** نحو: کتبه.

فَعْلَى: نحو: حسی مادهٔ خر چمنده از سایهٔ خود بسبب نشاط ز صبر، صاحب صحاح و قاموس آورده اند که برین وزن هفت مذکر غیر این لفظ یافته نشد حال آنکه این مصرع است زیرا که وفی بمعنی شبان گله گو سفند، و حمیری خر شتاب رفتار، و قصبی بمعنی مرد کثیر سگاح آمده است، کند دکره سقیایی، بلکه حمیری برین هر دو بزرگوار صفت نقل کرده اند، (نوادیر الوصول)

فَعْلَان: نحو: عربان، برهنه، از علم. **فَعْلَان:** نحو: حیوان، از س.**فُعْلَاء:** نحو: عشار عمده شتر که بر حمل او ده ماه گزشته باشد.**عَبْر دَلَّت:** نیکو قدوس و قابوس و مسکس و مساح (شرح لأصول)

ده وزن: و قیاس و اوزان بود بضر ب سه حالت فا، در چار حال مین، تین فعل بضم فا، و سه مین و بالعکس برانے شدت ثقل متروک شده، و باعل منقول است، و خبت از تداخل در لغت، و بعضی وزن فعل بضم فا، و سه مین معتبره داشته اند برانے آنکه موزوناتش یافته می شود. (حسن)

فَرَس: اسم جنس برانے مذکر و مؤنث و برانے مؤنث فرسه نیز آید.**حَبْر:** سیاهی دوات و عالم و صالح و اثر و حسن و داغ و مثل و نظیر و زری که بسپیدی دندان مختلط شود. (شرح الأصول)

نحو: زوف ۱۰ نحو: عطشی. ۱۱ نحو: حبلی از س. ۱۲ نحو: عطشان. ۱۳ نحو: حمراء. ۱۴ پول.

- سپ ۱۵ شانه. ۱۶ بازو.

و خماسی مجرد را چهار:

سَفَر جَل ^۱	قَدْ عَمِل ^۲	جَحْمَر ش ^۳	قِر طَعَب ^۴	
مزید ثلاثی و رباعی محصور نیند، و خماسی پنج ست:				
غَضْرُ فُوط ^۱	خُزْ عَبِيل ^۲	قِر طَبُوس ^۳	قَبْعَثْرٰ ^۴	خَنْدَرِيس ^۵

فصل

بدانکه مصدر و فعل و سائر مشتقات بر دو گونه است: ثلاثی و رباعی، و هر یک دو نوع است: مجرد و مزید، لیکن مصدر و مشتق در اطلاق مجرد و مزید تابع فعل ماضی خودند. ثلاثی مجرد لفظی که در ویا و در ماضی او.....

= بسبب الحاق مجذب او عام متمنع شد، و اگر این وزن موجود نبودی وجه ترک او عام نبود، احاصل: حصر اوزان رباعی در پنج خالی از تکلف نیست. (رضی)

محصور نیند: احتراز است از قول سیبویه که امثله ثلاثی مزید را سه صد و هشت گفته، و از قول زبید که هشتاد و چند مثال بر آن افزوده **قِرْ طَبُوس** و بجزر و این لفظ در اکثر کتب فن موجود است، لیکن در لغت معتبره یافته نمی شود، بآن در "قاموس" قصر طوس بمعنی کثروم شدید نیش، و ناگه سریع انسیر آورده، پس چه عجب که قِرْ طَبُوس مقلوب المعص باشد. (نوادیر الموصوف)

فصل: پیش ازین در تقسیم جامدات مصدر و مشتقات معلوم شده بود، لهذا این فصل آورد.

ثلاثی: عند النصریس: هذا الکوفیه یفویون: ان الحروف الاصلیه فی الکلمه مطلق ثلاثه، و المرائد عسها رائد، لا لها رباعیه و حماسه محرده. (یعنی) **رباعی:** نه خماسی؛ زیرا که فعل ثقیل است از اسم از جهت تصرف و لحوق ضائر، و هر گاه فعل حماسی الاصل شد مصدر و مشتقات که تابع آنست نیز حماسی الاصل نشد. (نور عینی)

و در **یاد ماضی الخ** مراد از قول او: "اورو" ماضی است، مثل: صرب، و از قومه: "در ماضی او" مصدر و مشتقات سوائے ماضی، =

۱. بهی. ۲. پیروزان. ۳. شے قلیل. ۴. بندی با منی. ۵. چیزے باطل. ۶. بلاد ناگه بزرگت. ۷. شتر فریبہ. ۸. شراب کہنہ.

سه حرف اصلی باشد و بس. ثلاثی مزید آنکه در ماضی او سه حرف اصلی بود زائد، یا ماضی که در سه حرف اصلی است باز یادت. و رباعی مجرد آنست که در و یا در ماضی او چهار حرف اصلی بود. فقط و رباعی مزید آنکه در ماضی او چهار حرف اصلی باشد و زائد، یا ماضی که در و چهار حرف اصلی و زیاده بود، و زیادتى فعل بیش از سه حرف نباشد، و لایتجاوز ستا.

بدانکه ثلاثی مجرد در اشش باب ست:

= و کلمه "یا" برائے منع ضوست، پس جائز که در دو هم در ماضی او سه حرف بود چون: صرب و حرس. بدانکه ثلاثی نزد اهل فن آنکه در سه حرف اصلی باشد، و مجرد آنکه در و حرف زائد نباشد، و مزید آنکه در و زائد هم بود، و چون بریں تعریف وارد می شد که بسیارے از مصادر مشتقات حروف زائد دارند. جوابش آنکه مجرد بالذات صفت ماضی است و باقی بالعرض. و بعضے برائے عدم ورود این اعتراض تعریف ثلاثی کردند چنین که در ماضی او سه حرف اصلی باشد، و ازیں تعریف اگر چه آن اعتراض ساقط شد، لیکن بر ماضی خودش صادق نمی آید، و لازم آید که ماضی را هم ماضی باشد. جوابش آنکه ثلاثی و رباعی و مجرد و مزید در غیر جامد بحقیقت صفت مجموع باب ست.

پس خلاصه تعریف آنکه ثلاثی مجرد مثلاً باب ست که ماضیش تنها سه حرف اصلی داشته باشد، و این تعریف بر مجموع باب با همه تصرفات بلا ریب صادق است، اما صدق مجرد بر یکے از صیغانے باب باعتبار آن است که صیغه است از صیغانے باب آرے. این قدر لازم است که معنی ثلاثی مثلاً در جامد دیگر باشد و در مصدر و فعل و مشتق دیگر، داخله: مصنف برائے ورود انتم بریں تعریف لفظ "درو" افزوده که بر همه صادق باشد، لیکن کلامش خالی از خلط بحث نیست. (نوادیر الوصول)

چهار حرف: چون: یعثر و معثر و عثره. **لایتجاور ستا** [در ثلاثی یکت حرف زائد شود، حو: اکرم، و دو مثل: حمر، و سه همچو: استنصر، و در رباعی یکت حرف، چون: تدحرج، و دو مثل: احرخم. (نوادیر الوصول)] در مفرد مذکر غائب بحسب استقرار، پس مثل: استنصرتم و استنصرون وارد نشود.

شش باب ست: باعتبار استقرار، اگر چه عقده می شدند از ضرب حرکات سه گانه عین در حرکات عین مضارع، لیکن فعل مکسور العین ثقیله دارد، لهذا مضارع مضموم العین که ثقیل بود از احتیالاتش کم کردند، و فعل مضموم العین ثقیل تر؛ لهذا دو احتیالش یعنی مضارع مکسور العین، و مفتوح آن انداختند؛ تا شبه خروج از کسره بضم و بالعکس و از اقل باخف لازم نیاید

و بدانکه باب در اصطلاح صرفیان طائفه باشد از ماخذ، و جمله مشتقاتش که با هم مناسبت لفظی و معنوی داشته باشند، و اصل در سببش مصدر ست، لهذا صیغانے غیر ثلاثی مجرد را منسوب بمصدر سازند و گویند: از باب افعال یا تعین ست، لیکن در ثلاثی مجرد =

باب اول: فعل یفعل، بفتح عین ماضی و کسر مضارع:

ضَرَبَ یَضْرِبُ ضَرْباً ضَارِبٌ، ضَرِبَ یَضْرِبُ ضَرْباً مَضْرُوبٌ، الأمر: اِضْرِبْ، والنهی: لَا تَضْرِبْ، والضرف: مَضْرِبٌ، جمعه: مَضَارِبٌ، والآلة: مِضْرَبٌ مِضْرَبَةٌ مِضْرَابٌ، جمعها: مضاربٌ ومضاریبٌ، اسم التفضیل: أَضْرَبُ ضَرْبِی، جمعهما: أَضَارِبُ وَضَرْبٌ.

باب دوم: فعل یفعل، بفتح عین ماضی و ضم مضارع:

نَصَرَ یَنْصُرُ نَصْراً نَاصِراً، نَصَرَ یَنْصُرُ نَصْراً مَنْصُوراً، أَنْصَرَ مَنْصَراً إلخ.

= چون مقصود از انتساب باب امتیاز فیما بین ابواب است، و این معنی در آن سبب عدم انحصار مصدرش متصور نبود، لهذا ماضی و مضارعش منسوب نموده گویند. از باب نصر مصدر افتح بفتح، و گاهی سبب شهرت بر صرف ماضی استقامت نمایند. (نوادیر الوصول)

باب اول: مقدم کرد و ترا زیر که که در بین مضارع اصل است با آنکه ایما تصریح کرده اند باینکه هر فعل که بر حرکت بین مضارعش صبر نیایی بسوئے صبر بری، و نزد ابو حیان اختیار است در ضم و کسر، و ابن عصفور گفته: کسر و ضم در مضارع چنانست شنیده باشند یا نه. (أنور علی)

فعل یفعل: و این وزن و موزون هر دو مستعمل است.

صرب یصرب: بدانکه مصدر در صورت مفعول مطلق و فاعل را بافظ فهو صارب، و مفعول را بافظ فده مصروب، و در هر دو غیره غلط است؛ اگر کنند: تار پلا معنوی از دست نرود، و در بعض نسخ این کتاب نیز همچنین واقع شده، و در بعضی که نیست سبب آن قصد اختصار است، و ہم در بعضی نسخا صیغه نمی وارد نشده شرح بود در الوصول و شرح یحیی بهاری هم بر آنست علتش آنکه نزد مصنف داخل مضارع است.

صربا: وی باح مصدر، نصرب زون، و در زمین رفتن بطلب روزی، و یاد داشتن، و آشکارا کردن مثل، و نمناک شدن زمین، و رمیدن، وایتادن، و خوابانیدن دوست کے در مال دے فرو بستن. **أنصر** گاهی با ضم مصدر و کسر همزه نیز آید، و این قول را ابن جنی از بعض عرب نقل کرده. (نوادیر الوصول)

منصر: صرف باقی را بر قیاس گذاشت.

باب سوم: فَعِلَ يَفْعَلُ، بکسر عین ماضی وفتح غابر:

سَمِعَ يَسْمَعُ سَمْعًا، اِسْمَعُ مَسْمَعًا اِخْ

باب چهارم: فَعِلَ يَفْعَلُ، بفتح العین فیہما:

فَتَحَ يَفْتَحُ فَتْحًا، اِفْتَحْ مَفْتَحًا اِخْ

باب پنجم: فَعُلَ يَفْعُلُ، بضم العین فیہما:

كَرُمَ يَكْرُمُ كَرَمًا كَرِيمًا، اَكْرُمُ مُكْرَمًا

بدانکہ رواست تسکین عین فَعِلَ و فَعُلَ، و در شہد شہد شہد.

باب ششم: فَعِلَ يَفْعَلُ، بکسر العین فیہما:

حَسِبَ يَحْسِبُ حَسِبَانًا، اِحْسِبْ مُحْسِبًا

اما فضل یفصل از تداخل است، و کاد یکاد از سمع؛

فعل بفعل: بر فتح مقدم کرد؛ زیرا کہ از امم الایوب است **مسمع** درینجا بظاظ شدت اختصار قلزم امر و ظرف و آلہ و صبیح مجهول ہر ترک کرد، تا بر سابق قیاس کنند. **فعل بفعل** مقدم کرد بر کرم؛ زیرا کہ فتح از ضمہ اخف است.

کرم با تحریک جو انہ دی و مردی و عزیزی نفیض لوم. (صراح) **تسکین عین**. یعنی تسکین عین ماضی مکسور **مع** معروف یا مجهول بشرطیکہ عینش حلقی نباشد، و ماضی مضموماً **عین** مطلق نزد بنی تمیم رواست، چون: فرح و نصر و کرم و بعد و پس بکون عین محقق مکور العین نزد ہنگنان مستعمل است. **شہد** بکسر فاء و کون عین، و بر ہمین لغت ست نعبہ و پس، سیویہ گفتہ. تمام عرب برین لغت اتفاق دارند. **شہد** بکسر فاء از اتیان عین.

حسانا بکسر و محسنه بالفتح و کسر سین و فتح آل بمعنی پنداشتن مصدر این باب است، و حسب بالفتح و حسب بالضم و بکسر و حسب و حسب و حسبہ و حسبہ ہر سہ بکسر از صرآمدہ است، کہ فی 'نصائح' و 'القاموس'، و گفتہ اند، کہ صحیح این باب جز حسب و بعد دیگر نیامدہ، و حسب از سمع نیز آمدہ و در قرآن مجید ہمچنین است.

اما **فصل یفصل** [از ہمہ مؤخر نمود؛ زیرا کہ بسیار کتر است از صحیح سوائے دواز فعل جز الفاظ معدودہ نیامدہ.] جواب سوال :-

ولہذا کجّٰن بکسر کاف آید، وضمہ شاذ بود۔ بدانکہ اسم ظرف از ناقص و مضاعف دریں ابواب بفتح عین آید، و از مثال بکسر عین، و از غیر آں چنانچہ دانستی۔

و رباعی مجرّد را یک باب ست، و مصدرش فعللہ:

= مقدر ست، تقریرش آنکہ: حصہ مصنف ابواب ثلاثی مجرّد را در شش باطل ست: چه فصل فصل و کد و کد یافتہ شد۔ و حاصل جواب آنکہ: ہر دو بیرون از ابواب مذکورہ نیستند، چه اول از تداخل ست و دوم از جمع۔ و دلائل عبارت ست از ظلمہ ماضی باب با مضارع باب دیگر، یعنی فصل در بعضی است عرب از عجم مستعمل است و در بعضی از مصرعہ مسجع حساب ماضیش از عجم و مضارع آں از مصرعہ بر زبان راند سامع ناواقف باب جداگانہ فہمید (بنوادر الوصول) و ہذا کدن زیرا کہ در اجوف واوی مکسور العین ماضی قیاس آنست کہ کسرہ بین را بقاء دہند برائے دلالت بر کسر عین محذوف۔

ضمہ شاذ ای ضمہ کاف برائے دلالت بر حذف در و شاذ ست، قیاساً برائے آنکہ رعایت باب بر رعایت واو مقدم ست، و استعمال برائے آنکہ رضی گفتہ است: قیس، و بعضی صرفین کاف را مضموم یا قنند، و انستند کہ اصل کاد کہود بضم و و است، پس کسرہ کاف را وجہ مرجوح ہم بہم نمی رسد، کذا فی "المنہیہ" و "نوادیر الوصول"۔

یٰن باب ست: احتمال عقلی از ضرب چار حالت ف، در چار حال بین و از ضرب حاصل اخی شاذہ در چار حالت لام اول شصت و چار میشود، لیکن در استعمال نیامدہ مگر یک بنا، فتح ف، برائے تعذر ابتداء سکون ست، و سکون بین بنا بر کراہت اربع حرکات و سکون لام اول مستلزم التماس ساکنین با اتصال ضمیر بارز بود، و حرف آخر در ماضی مبنی بر فتح ست، و اختیار فتحات برائے تخفیف باشد۔ (شرح محمد نور)

مصدرش اگر گوئی: چرا تعیین رباعی بمصدر کردہ تعیین ثلاثی بماضی و مضارع؟ جواب آنکہ: اصل در تعیین مصدر ست: چه اصل ہمہ صیغہ است، و چون مصادر ثلاثی محصور نیستند باجرم بماضی و مضارع رجوع کرد، بخلاف رباعی۔ (سع)

فعللہ مقدم کرد رباعی مجرّد را بر ابواب ثلاثی مزید، از آنکہ ابواب مجرّد یکجہ، و ابواب مزید یکجا باشد، و وجہ تقدیم ابواب مزید رباعی بر مزید ثلاثی آنست کہ ہر گاہ مزید ثلاثی از ثلاثی مجرّد بعید باشد اگر چیزے دیگر ہم فاصل شود مضائقہ نیست: زیرا کہ چو آب از سر گذشت چہ یک نیزہ چہ یک دست: باتنکہ در مزید رباعی و رباعی مجرّد مناسبت تام ست، یا آنکہ ابواب رباعی مزید قیس ست خواست کہ اول از اں فراغت کند و مجرّد و مزید ہم دریں صورت یکجائی شود۔

باب دوم: افعلال:

إِخْرَنْجَمُ يَخْرَنْجَمُ إِخْرَنْجَامًا، الأمر: إِخْرَنْجَمُ

باب سوم: افعلال:

إِقْشَعَرَّ يَقْشَعِرُّ إِقْشِعْرَارًا، مُقْشَعِرٌ، أَقْشَعِرُ يُقْشَعِرُ مُقْشَعِرٌ، إِقْشَعَرَّ إِقْشَعُورٌ

وجاء مصدره فَعْلِيلَةً.
كقشعريرة وصنسه

ثلاثی مزید بر دو گونه است: مطلق و مطلق، مطلق دو قسم است: یکی آنکه در و یا در ماضی او

اقشعر بفتک او غم و سکون آخر، فذّه: بدانکه نزد اهل چیز در او غم تحریک حرف دوم، بحرکت لازم شرط است: بنزدانزدایشان او غم در مثل: اقشعر و ليقشعر و لم يقشعر روانیست: از آنکه حرف رابع را جتماع ساکنین حرکت داده اند، و نزد بنی تمیم ضابطه در او غم آنست که اگر حرف ثانی ساکن است بسکون لازم، چون: مدد او غم ممتنع است، و اگر متحرک است بحرکت لازم، چون: مدد بعد رفع موانع او غم واجب است.

و اگر متحرک است بحرکت عارض او غم جائز است بتحریک حرف آخر بحرکت کسره و فتحه، و اگر مضموم العین است بغمه نیز. و واجب است او غم و ضمّه حرف مد غم در صورت لحوق ضمیر مذکر غائب، چون: مد، و فتحه آن در صورت لحوق ضمیر مؤنث غائب، چون: مدده، و قراءت قرآن بهر دو لغت آمده است، قال الله تعالی ﴿فَيَمْدُدُهُ الرَّحْمَنُ مَدًّا﴾ (مریم: ۷۵) بالفک. بالادغام، قال الله تعالی: ﴿فَيَمْدُدُهُ الرَّحْمَنُ مَدًّا﴾ (مریم: ۷۵) بالفک.

بنهنا مصنف بسبب مقبول بودن هر دو لغت فک و ادغام تحریک ثانی بکسره و فتحه در امر ذکر کرده، و لغت ثانی یعنی ضمّه حرف مد غم چون تابع ضمّه عین است در اینجا مفقود است. (انور علی)

مق: ایق در فعل آنست که در ثلاثی حرفی زیاده کنند؛ تا بر وزن رباعی مجرّیا مزید شود، و در اسم آنکه در ثلاثی یا رباعی حرفی زیاده کنند؛ تا بر وزن رباعی یا خماسی مجرّیا مزید شود. (مده) **مطلق:** ازان که خالی است از قید ایق. (یک)

در و یا در ماضی: [چون: احسب و اقشعر و احرخه و اجتناب و اقشعرار و احرخام،] چون: يقشعر و يستصبر و قشعريرة اگر چه در ماضی همزه وصل نیست اما در ماضی لهن همزه وصل موجود است. (انور علی)

له فراهم آمدن.

ہمزہ وصل بود، دوم: آنکہ نبود. قسم اول ہفت باب ست.

باب اول: افتعال:

اِجْتَبَّ	يَجْتَبُّ	اِجْتَنَابًا	مُجْتَبِّ	اُجْتَبَّ	يُجْتَبُّ	مُجْتَبَّب	اِجْتَبَّ
-----------	-----------	--------------	-----------	-----------	-----------	------------	-----------

باب دوم: استفعال:

اِسْتَنْصَرَ	يَسْتَنْصِرُ	اِسْتِنْصَارًا	مُسْتَنْصِرٌ	اُسْتَنْصِرَ	يُسْتَنْصِرُ	مُسْتَنْصَرٌ	اِسْتَنْصَرَ
--------------	--------------	----------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------

باب سوم: انفعال:

اِنْفَطَرَ	يَنْفَطِرُ	اِنْفِطَارًا	مُنْفَطِرٌ	اَنْفَطَرَ	يُنْفَطِرُ	مُنْفَطَرٌ	اِنْفَطَرَ
------------	------------	--------------	------------	------------	------------	------------	------------

ہمزہ وصل: وجہ تسمیہ اش ہمزہ وصل آنکہ ایں ہمزہ بحرف سکن وصل ے شود و ے پیوند، و یا آنکہ خود از میان ساقط شدہ قبل وبعد را وصل ے نماید، یا آنکہ متکلم بسبب تعذر ابتداء بساکن بمطرب تکلم نمی رسد چوں ہمزہ افزودہ شود بمطرب خود واصل شود، و ہمزہ قطع ضد آں ست. (بوادر الوصوب) **نبود:** یعنی درو یا در ماضی او ہمزہ وصل نباشد. (مہ)

ہفت باب ست: شمار ہفت باب در مزید ثنائی مطلق با ہمزہ بر قول مشہور ست، والا اگر مذہب مختلفہ راجع کنیم بچہ رود باب مرتقی شود، زیرا کہ نزد بعضے افعال و افعال، چوں: اذکر و اذکر نیز دو باب جدا گانہ است، و حق اینست کہ ایں ہر دو باب فرع تفاعل و تفاعل است، چنانچہ ابن حاجب در شاہیہ "گفتہ، و اگر فروع را در اصول شمار کردہ شود لازم آید کہ فروع باب افتعال نیز شمار کردہ. اما مصنف در "شرح اصول اکبریہ" می گوید: کہ ظاہر اینست کہ ایں ہر دو باب علیحدہ اند، نہ فرع تفاعل و تفاعل، و بعضے افعال بکسر ہمزہ و فتح عین و تشدید چوں: اَرْبَانْ اُیْ حَسَّ و اوعول چوں: اکوہد کافشعر از کھد بمعنی جہد و تعب نیز آورده اند، و ظاہر اینست کہ ہر دو ملحق است بـ "افشعر" نہ مطلق، و بعضے افعال بفتح عین و تشدید یاء افزودہ اند، چوں: اھْبَحْ بہ تبختر فرامید، و جوہری افعالی نیز آورده، چوں: استلقى، و آمدہ است افتعال بفتح ہمزہ، چوں: استلام از سلام و افعولی، چوں: اذلولی از ذل، کذا فی "شرح الأصول" وغیرہ.

افتعال: ایں وزن خود نیز مستعمل ست بمعنی افتراء کردن و بمعنی ساختن، و از انست افعله اللہ تعالیٰ در حق طعائے کہ بر عیسیٰ **علیہ السلام** نازل شدہ بود. (بوادر الوصوب) **انفعال:** ایں وزن نیز مستعمل ست، فی "انصر اح": افعال شدن کار، یقال: فعلتہ فانفعل، کقولک: کسرتہ فانکسر.

ل نھرت خواستن.

باب چہارم: افعال:

اعْلَوْطُ	يَعْلَوُطُ	اعْلَوَاطًا	مُعْلَوُطٌ	أَعْلَوُطُ	يُعْلَوُطُ	مُعْلَوُطٌ	اعْلَوُطُ
-----------	------------	-------------	------------	------------	------------	------------	-----------

باب پنجم: افعیعال:

أَخْشَوْشِنُ	يَخْشَوْشِنُ	أَخْشَيْشَانَا	مُخْشَوْشِنُ
أَخْشَوْشِنُ	يَخْشَوْشِنُ	مُخْشَوْشِنُ	أَخْشَوْشِنُ

باب ششم: افعلال:

اعْلَوَاطُ دست در گردن شته انداخته سوار شدن، و نزد بعضی سوار شدن بدون مہر یا پرہنہ، و گرفتن و لازم بودن کے را، و خود را بی کردن، کد فی القدموس، و آنچه در نسخ مستعبر مشہرست قاعدہ در گردن شته بستن، در کتب لغت نشانی از اس نیست، و در اصحاح گفتہ: و اوش یا شد، چنانکہ در اعنوس اعسنما کہ مشہرست، و نزد بعضی اعنواض نیز آید، کد فی "الارتشاف"، (نوادر الوصول)

يَخْشَوْشِنُ قاعدہ در شناختن حرکت مین مضارع معروف از غیہ ثنائی مجرد: بدانکہ اگر ماضی چہار حرفی ست علامت مضارع عش مضموم و ما قبل آخرش مکسور آید، چوں: و کرم و دحرج، و علامت مفتوح بود، پس اگر ماضیش ہمزہ وصل دارد، ما قبل آخرش مکسور بود و انما، چوں: بحسب و سنصر، و از باب فعل و فاعل کہ مفتوح آید بسبب آمد اصل آنہا بمع و تعدیل ست، چنانکہ مکسور آید حصہ حصہ کہ ماخوذست از حصہ، پس خط ست بعوض بفتح واو، چنانکہ فاضل بہاری گفتہ:

و اگر ما قبش تار دارد مفتوح آید، چوں: يتصرف و بند حرج و در ابوابیکہ ما قبل آخرش دو حرف یک جنس ست وقت ادغام در انہا کہ ہ بما قبل و بند اگر مدہ نباشد، چوں: بعوض و حصر، و لا حذف کنند، چوں: مدهاء، و در مضارع مجهول علامتش را مضموم و ما قبل آخر را مفتوح در ہمہ جا، و در مدغم معاملہ معروف کنند چنانکہ دانستی.

أَخْشَوْشِنُ قاعدہ دیگر در شناخت ماضی مجهول: پس بدانکہ در ماضی مجهول ما قبل آخر مکسور باشد، انما، پس اگر اولش تائے زائدہ است آنرا مع ما بعدش مضموم کنند، چوں: بعهد و دحرج، و اگر ہمزہ است آنرا با حرف ثالث مضموم نمایند، چوں: سنصر و حسب، و اگر پنج یکے ازین ہم دو نیست اولش را مضموم نمایند فقط، ثنائی باشد، چوں: بصر، یا زائدہ ازاں، چوں: و کرم و دحرج و فون و حصر، و شامل ترائیں قاعدہ ایست کہ گوئی: ما قبل آخر را سہرہ دہ، و دیگر ہر متحرک را ضمہ.

إَحْمَرَّ	يَحْمَرُّ	إِحْمَرَّاراً	مُحْمَرٌّ	أَحْمَرَّ
يُحْمَرُّ	مُحْمَرٌّ	إِحْمَرَّ	إِحْمَرَّ	إِحْمَرُّ

باب ہفتم: افعیلال:

إِدْهَامَ	يُدْهَامُ	إِدْهِيمَا	مُدْهَامٌ	أُدْهُومَ
يُدْهَامُ	مُدْهَامٌ	إِدْهَامَ	إِدْهَامَ	إِدْهَامِ

اما آنکہ در ماضی او ہمزہ وصل نبود پنج باب است.

باب اول: إفعال:

أَكْرَمَ	يُكْرِمُ	إِكْرَاماً	مُكْرِمٌ	أُكْرِمَ	يُكْرِمُ	مُكْرِمٌ
----------	----------	------------	----------	----------	----------	----------

احمر: بدانکہ ادغام اصلی سوائے باب تمعین و تفعیل و فاعل و افعیل کہ فرع آنہاست نبود، و ادغام احمر و حمر و اقشعر اصلی نیست بدلیل آمدن ارعوی و رعای کہ واو و ویش مبدل بیاشد، و بدلیل فلک ادغام در جمع مؤنث و متکلم و غیرہ، و ازینجا بری کہ ادغام اصلی در لام کلمہ نشود. **محمر:** اسم فاعل و اسم مفعول ہر دو در لفظ واحد بفتح میم ہستند، لیکن تقدیر فاعل بکسر ما قبل آخر و مفعول بفتح. **ادھیما:** سیاه شدن، قولہ نعلی: ۵ ۵ ۵ ۵ ۵ ۵ (رحم ۶۲) أي سوداؤں میں شدہ بحصرہ واری، و العرب یقولون: کل حصر سود، منہ سودا بقری؛ لکثرة حصرق. (صراح) **پنج باب الخ:** کثیر راتابع واحد کردند نہ بالعکس؛ چرا کہ در ان قائمہ تخفیف حاصل ست نہ در عکس آن. **اکراما:** میدانی گوید: مصدرش گاہے فعالة و فاعل بفتح فاء آید، چون: کرم کرمة علی حذف همزة من الأول و بدل الناء مہا، کیقمة و نحو: ۵ ۵ ۵ ۵ ۵ ۵ (روح ۱۷) و شارح تسہیل گوید: کہ حق آنست کہ گاہے مصدر غیر باب مقارن فعل شود، پس کرمة و نبات مصدر مجرد است کہ مقارن فعل فاعل شدہ، و اگر کرمة در اصل بکرام بودی کسرہ کاف لازم شدی؛ چہ ساکن را وقت حرکت کسرہ دہند؛ تا کسرہ و لاسی می کرد، بر حذف ہمزہ، و ظاہر کلام سیبویہ آنست کہ سات اسم ست کہ قائم مقام مصدر شد. (نو در الوصول)

مکر: بکسر را اسم فاعل، بدانکہ آن گاہے بر وزن فاعل آید، چون: درس و یافع و وواف، و بر وزن مفعول بفتح سین مانند منقہ و مسہب و محص، و رفوع، مثل: توح، نہ منقہ چنانکہ مشہر ست. (نو در الوصول)

مکر: بفتح را اسم مفعول بر وزن فاعل ہم آید، چون: أساء ماشیة فی امرعی فہی سائمة، و بر مفعول نحو: محبوب و محبوس =

لہ گرامی کردن تکریم مثله.

بنائے یکرّم یأکرّم بود، ہمزہ را افگندند؛ تا لازم نیاید اجتماع دو ہمزہ در اکرّم۔

باب ۱۰۹ : تفعیل :

كُرِّمَ	يُكْرَمُ	تُكْرِمُ	يُكْرِمُ	تُكْرِمُ	يُكْرِمُ	تُكْرِمُ
---------	----------	----------	----------	----------	----------	----------

ويجيء مصدره على تَفْعِلَة وَفِعَال وَفَعَالٍ وَفِعَالٍ وَتَفْعَالٍ.

باب ۴۴ : تفعل :

تَقَبَّلَ	يَتَقَبَّلُ	تَقَبُّلاً	مُتَقَبِّلٌ	يُتَقَبَّلُ	مُتَقَبِّلٌ	تَقَبَّلَ
-----------	-------------	------------	-------------	-------------	-------------	-----------

وجاء تھلاق.

- ومزكوم، ومخزون ولا خامس لها، كذا في "المزهر". (نوادير الوصول)

وخی، مصنف یحییٰ، صبیحہ مضارع آورد؛ تا اشاره باشد بسوئے قلت مصادر مذکورہ، یعنی مطرد نیست، (سوادر ابو صول)

تعلیل: وزن متعدی از ناقص کلیهٔ اوزان مہبوز اکثر ہے آید، چوں: تعریۃ و تعطیۃ، اما نزد مخشری تا، در تعریۃ و غیرہ عوض یائے محذوف است کہ اصل تعری بدو یا، بر وزن تمعیل بود، یحتمل کہ نزد مصنف مذہب ز مخشری مقدار باشد، یا قلت راجع بسوئے مصدر صحیح باشد، یا قلت اضافت ای نسبت بہ تمعیل مراد باشد. (سوادر الوصوف)

فعال بدائے اکثری از معتبرین کذب بکسر کاف و تخفیف ذال مصدر تفعیل آورده اند، و از دست قومه تعالیٰ ۵۰
(۱۸۸۱) بر قراءت تخفیف ذال، اما شیخ رضی در 'شرح شاعیہ' می گوید: کہ من از کہے نشنیده ام کہ کذاب
بالتخفیف را مصدر کذب بہ تضعیف عین گفته باشد، مختار نزد من آنست کہ در آیت بر قراءت تخفیف کذاب را مصدر کاذب
گویند، نہ کذب.

فعل نحو: کذاب بتشدید و تخفیف ذال. **تفعّل** نحو: تکرار، ابو حیان گوید: مصادر غیر قیاسی را اکثر نحویان اسم مصدر گویند، و بعضی نحویان بر آنند که مصدر باب دیگر باشد، و لامشاحه فی الاصطلاح. (مبہ) **و حاء غملاق** [دریں تاء و عین ثانیہ یا اولی زائد است، بمعنی غمق و همچنین تحمل بمعنی تحمل. (شرح الأصول)] ابو حیان گوید: کرباء و جبروت و ووصوء و ظهور و تقدمة و صيرة نیز از مصادر ایں باب است، مصدرش بر وزن فعه بالفتح سوائے حيرة و طيرة نیامده.

۱۔ پذیرِ فتنہ

باب چہارم: تفاعل:

تَقَابَلْ	يَتَقَابَلْ	تَقَابُلًا	مَتَقَابِلْ	تُقَابِلْ	يُتَقَابَلْ	مَتَقَابِلْ	مُتَقَابِلْ
-----------	-------------	------------	-------------	-----------	-------------	-------------	-------------

و تنقطع و تشابہت بریادتی تائے اول و تفاوت بفتح و کسرواؤ شاذست، چوں در آید تائے مضارع بر تائے تفاعل و تفاعل رواست حذف یکے در معروف.

باب پنجم: مفاعلة:

قَاتَلْ	يُقَاتِلْ	مُقَاتَلَةً	مُقَاتِلْ	قُوتِلْ	يُقَاتَلْ	مُقَاتِلْ	مُقَاتِلْ
---------	-----------	-------------	-----------	---------	-----------	-----------	-----------

وجاء فِعَالٌ وَفِعْعَالٌ

بریادتی تائے اول: در هر دو، و در ثانی ابدال تائے دوم بشین و ادغام نیز، و از راست: شاذ. تفاوت الشیخان تناعد ما بينهما تفاوتًا ثلاث لغات عنی غیر قیاس؛ لأن المصدر من تفاعل بضم العين إلا ما روي في هذا الحرف. (صراح) بفتح و کسر: اما ضمیر واؤ قیاسی است. حذف یکے. [قال الله تعالى: لَا تَلْعَلُكَ وَالْوَهْمُ الْفَقْرُ: ٤]، قال الله تعالى: ﴿...﴾ (بخارہ ۹). سبب اقل اجتماع مثلین نزد سبویہ، و بصریمین ثانی: زیرا کہ اول علامت مضارع است و علامت حذف نمی شود، و نزد هشام و ضریر و سائر کوفیین اول: زیرا کہ ثانی مفید معنی باشد مثل مطاوعت، و حذفش مثل این معنی گردد، و نیز ثانی علامت بایست، و رعایت باب اتم باشد. (نوادیر الوصول)

در معروف: نہ در مجهول، والا اگر در مجهول اول را حذف کنند التباس معروف محدود التاء با مجهول لازم آید، و اگر ثانی را حذف کنند التباس مجهول تفعل با مجهول مفاعلة لازم آید. (نوادیر الوصول) سنائتہ بفتح سین و ہمزہ و یائے تحتیہ بعد الف بر وزن فاعلتہ از باب مفاعلة نیست و نہ وزن جداگانه، بلکه جمع است در دو لغت بمعنی سائتہ مہمور العین از باب منع را با سائتہ اجوف یائی از باب مفاعلة بمعنی سائتہ جمع کردند، و سنائتہ خلاف قیاس خوانند. (شرح الأصول)

حاج: فائدہ: عادت مصنف آنست کہ مسائل مطرودہ را بجمہ اسمیہ بیان می کند، و بصیغہ مضارع اشاره بجانب قلیل، و بصیغہ ماضی جانب اقل مینماید، مثل: یحییء مصدرہ، و جاء عنی کذا، و وجہ اشاره آنکہ جملہ اسمیہ دلالت میکند بر دوام؛ زیرا کہ خصوصیت زمانہ در ال معتبر نیست، و مضارع دلالت بر حدوث میکند و خاص بحال یا استقبال، پس قلیل بودنش بسبب عدم شمول آن زمانہ ماضی ثابت شد، و چون مضارع شامل ست دو زمانہ را و ماضی بہ زمانہ واحد پس ماضی نسبت بہ مضارع اقل باشد. (نوادیر الوصول) فعال: بدانکہ فعال بکسر فاء در مصدر این باب بسیار است، بخلاف فاعل کہ قلیل آمدہ ست =

بدانکه سوائے اہل حجاز علامت مضارع غیر یاء را کسرہ خوانند اگر عین ماضیش مکسور بود، یا اولش
همزہ وصل یا تائے زائدہ مطرودہ، و در مضارع آبی و و جل و نحوہ یاء را نیز، اما ملحق دو قسم است: ملحق
رباعی مجرد و ملحق بمزید. قسم اول ہفت باب است:

باب اول: فعللۃ:

جَلَبْتُ يُجَلِّبُ جَلْبَةً مُجَلِّبٌ جُلِبْتُ يُجَلَّبُ مُجَلَّبٌ جَلَبْتُ جَلْبٌ

= مر غیر اہل یمن را، چنانچہ فعل قبیل است از مثال یائی بچو یوہ بمعنی مایمب کی تا ایام معلوم نمودن. (شرح لأصول)
ماضیش مکسور: بمضارع مفتوح کہ صرح بہ مصنف فی لأصول تا و الت کند بر کسرہ عین ماضی، و یاء را
ندہند تا ثقل متوالی کسرات لازم نیاید؛ زیرا کہ یاء در اصل دو کسرہ است، اما تحقق و نذهب بکسر تاء آید با آنکہ
ماضیش مفتوح عین، و همچنین بعد بکسر نون در قرائت، و معذلما ضی او مکسور العین نیست و نہ مضارع مفتوح العین، اما ولین
شاد اند و ثابت اشد بسبب مخالفت قانون در حرکت ماضی و مضارع. (نوادیر الوصوف)

نحوہ: مراد از "نحوہ" بحسب تجویز مصنف مشا و او ای از باب عدم است، و در "أصول" بحسب و متصرف تش را، و نحو یاس یعنی مثل
یائی مہوز العین را کہ از عدم باشد نیز از یں قبیل شمرده. (نوادیر الوصول)

ملحق دو قسم: احاق در اصطلاح اہل فن عبارت است از زیادت حرفی یا بیشتر بر ثنائی تا در ہمہ تصرفات بوزن صوری رباعی مجرد
گردد بشرطیکہ زیادت مذکورہ افادہ کدام معنی قیاس نہ بخشد، و در ملحق بمزید بودن حرف زائد بعینہ در ملحق بمکانش نیز شرط است.
و مراد از تصرفات در فعل مصدر و ماضی و مضارع و غیرہ است، و در اسم تصغیر و جمع تکبیر، و بودن حرف زائد برائے الحاق در مقابہ
فہ و عین و ام لازم است. و شرط بودن زیادت غیر مفید معنی برائے خراج میم مصدر و ظرف و آلہ و ہمزہ تفضیل است کہ افادات
معنی می کنند، پس مفرد افضل ملحق بجعفر نبود. و فائدہ آل لفظی است مثل درستی جمع و قافیہ؛ و لہذا محذوفت و زنش لازم است
و ادعا مش متنع اگرچہ بعضی جا افادہ معنی بخشد کہ مغائر معنی اصلی باشد، چون: خوف و کونثر کہ در معنی حق و کثر نیست بکہ
گاہ اصخش مستعمل نشود، مثل کوکب و ریس کہ کک و رب مستعمل شدہ. (نوادیر الوصول)

فعللۃ: صبیق از یں باب است، أصلہ. صوب و از تعیل نیست، و لا صوب می بود. (رکار لأصول)

جَلْبۃ: [چادر پوشیدن]. جلباب بالكسر، چادر جلۃ مصدر منہ. (صراح)

باب دوم: فِیْعَلَةٌ:

حِیْعَلٌ	يُحِیْعِلُ	خِیْعَلَةٌ	مُحِیْعِلٌ	خُوْعِلَ	يُخِیْعِلُ	مُخِیْعِلٌ	حِیْعِلٌ
----------	------------	------------	------------	----------	------------	------------	----------

باب سوم: فَوَعْلَةٌ:

جَوْرَبٌ	يُجَوْرِبُ	جَوْرَبَةٌ	مُجَوْرِبٌ	مُحَوْرِبٌ	إِلْخ
----------	------------	------------	------------	------------	-------

باب چهارم: فَعْعَلَةٌ:

قَلَنْسٌ	يُقَلَنْسُ	قَنْسَةٌ	مُقَلَنْسٌ	قَلَنْسٌ
----------	------------	----------	------------	----------

باب پنجم: فَعِیْلَةٌ:

شَرِیْفٌ	يُشَرِیْفُ	شَرِیْفَةٌ	مُشَرِیْفٌ	شَرِیْفٌ
----------	------------	------------	------------	----------

باب ششم: فَعُولَةٌ:

جَهْوَرٌ	يُجَهْوَرُ	جَهْوَرَةٌ	مُجَهْوَرٌ
----------	------------	------------	------------

باب هفتم: فَعْلَاءَةٌ:

قَلْسِي	يُقَلْسِي	قَلْسَاءَةٌ	مُقَلْسٍ	قَلْسِي	يُقَلْسِي	مُقَلْسِي	قَلْسِي
---------	-----------	-------------	----------	---------	-----------	-----------	---------

فیعلہ: بزیدۃ یا میان فو عین. **خِیْعَلہ:** حیعل پیراہن بے آستین، حیعلہ پوشانیدن آن. **فوعلہ:** بزیدت واو میان فو، و عین. **فعْلہ:** بزیدۃ نون میان عین و لام. **فعیلہ:** بزیدۃ یا میان عین و لام. **شریفہ:** شریاف برکت کشت کہ دراز وانبوه شود چنانکہ برندا آراء، یقال: شریعت المزرع إذا قطعت شرباعه. **فعولہ:** بزیدت واو میان عین و لام.

قلسی [در اصل قَلْسِي] کہ حَرَج بود یا متحرک ما قبش مفتوح یا رالف کردند، یقال: قلسه فتقلسی فی نِسْبَه نقسوة ففسها. | سوال: حکم الحاق قلسی اگر قبل از اعدا است ^{تصحیح} واجب است؛ زیرا کہ در ملحقات تقلیل ممتنع است، و اگر بعد اعدا است توافق وزن ملحق و ملحق بہ نیست. جواب باعتبار شق اول: تصحیح ملحق و ملحق بہ ضرور میباشد کہ در ملحق بہ =

۱. جورب پوشانیدن. ۲. کلاه پوشیدن. ۳. آواز بلند کردن.

اما ملحق بر بائی مزید دو نوع است: ملحق بـ "تسر بل" وبـ "اخر نجم". نوع اول ہفت باب است:

باب اول: تَفَعَّلُ:

تَحَلَّبَ	يَتَحَلَّبُ	تَحَبَّبًا	مُتَحَبَّبٌ	تَحَلَّبَ إِلَخ
-----------	-------------	------------	-------------	-----------------

باب دوم: تَفَعَّلُ:

تَحْيَعَلُ	يَتَحْيَعَلُ	تَحْيَعَلًا	مُتَحْيَعَلٌ	إِلَخ
------------	--------------	-------------	--------------	-------

یس تعیل متمنع باشد، وایں معنی در ما نحس فیہ متمنع است؛ زیرا کہ اگر در لام کلمہ رباعی حرف عتہ واقع شود معطل می گردد، نحو: قوهی فوفاة. وجواب باعتبار شق ثانی. ابدال حرف بحر فی موجب تبدیل وزن نمی شود، لہذا گویند: کہ میراں بر وزن میعار و مورد، بر مفعول است. (بوادیر الوصول) **فلسافہ** در اصل فلسفیہ بود کد حرجہ یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل اف شد.

اما ملحق: ہر گاہ فارغ شد از رباعی مجر و محققات او شروع در مطقات بر بائی مزید نمود، و آن یا زیادت یک حرف است سوائے تاء؛ زیرا کہ زیادت تاء برائے احاق نیست، بلکہ برائے مطاوعت است، چنانکہ در تدحرج، چوں: فلسفیہ فتقلسی، و آخر ہفت باست، و یا زیادت دو حرف، چوں افعسس و سلفقی ملحق با حرجم زیادت نون و سین؛ زیرا کہ زیادت ہمزہ برائے احاق نیست، بلکہ برائے مطاوعت است، چنانکہ در احر نجم.

بر بائی مزید: در بعضی از ملقات فعل چندے دیگر کہ غریب و قبیل لاستعمال است آورده اند، یکے: زیادت تاء در اوس، چوں: نرفں بر وزن نفع یعنی بتبخر خرامید. دوم: زیادت میم در اول، چوں: مرحب کمفعل، یقال: مرحب کمفعل ای مرحبا گفت اورا، و مسہل ای وسعت کند و سہل کند برائے تو.

سوم: فعل زیادت میم در اوس بعد از عین، چوں: نر مح اساء بر وزن فعل ای دراز کرد بناء را چہارم: زیادت باء در اول، چوں: بدقم. پنجم: زیادت نون بعد لام، چوں: عموں بر وزن فعل آغاز کردن کتاب و غیر آں، و فعل زیادت نون قبل فاء، چوں: بر جس الدواء نرگس انداخت و ردوا، پس نون آں زائد است و لام مکرر نیست و تا بر وزن فعل باشد. (شرح الأصول، صراح، ابنیۃ الأفعال)

تخیعلا: پیراہن بے آستین پوشیدن لازم. (ص)

لہ چادر پوشیدن.

باب سوم: تَفْعُؤُلُ:

تَجَوَّرَبَ	يَتَجَوَّرَبُ	تَجَوَّرَبُا	مُتَجَوَّرَبُ إلخ
-------------	---------------	--------------	-------------------

باب چهارم: تَفَعَّلُ:

تَقَلَّنَسَ	يَتَقَلَّنَسُ	تَقَلَّنَسَا إلخ
-------------	---------------	------------------

باب پنجم: تَفَيْعُلُ:

تَشْرَيْفَ	يَتَشْرَيْفُ	تَشْرَيْفَا	مُتَشْرَيْفُ إلخ
------------	--------------	-------------	------------------

باب ششم: تَفَوَّعُلُ:

تَسْرَوَلُ	يَتَسْرَوُلُ	تَسْرَوُلَا إلخ
------------	--------------	-----------------

باب هفتم: تَفَعَّلُ:

تَقَلَّسِيْ	يَتَقَلَّسِيْ	مُتَقَلَّسِيْ	تَقَلَّسَ إلخ
-------------	---------------	---------------	---------------

تَقَلَّسَ : تَقَلَّسَ بَعْدَ نَوْنٍ وَتَقَلَّسَ بِادْعَامِ نَوْنٍ دَر لَامِ كَلَاهِ پُوشیدن، كَذَا فِي 'الصَّرَاحِ' . **تَسْرَوُلَا** اِزَارِ پُوشیدن، يَقَالُ : سَرَوَلْتَهُ فَتَسْرَوُلُ، كَذَا يَفْهَمُ مِنْ 'الصَّرَاحِ' .

تَفَعَّلُ : اصْطِلَ تَفَعَّلِي بُوْدَ، ضَمُّ لَامِ رَا بِنِسْبَتِ يَاءِ بَكْسَرِهْ بَدَلِ كِرْدَنْدَ وَبَعْدِ سَاكِنِ كِرْدَنْ يَاءِ بِسَبَبِ ثَقُلِ، اِجْتِمَاعِ سَاكِنِيْنِ شَدِّ مِيَانِ يَاءِ وَتَوْنِيْنِ يَاءِ رَا اَقْلَنْدَنْدَ . **تَقَلَّسِيْ** : [اصْطِلَ تَقَلَّسِي بُوْدَ، يَاءِ مُتَحَرِّكُ مَاقْبِشِ مَفْتُوحِ بَالِفِ بَدَلِ كِرْدَنْدَ] . اِگَرِ گُوْنِيْ : كِهْ اِيْنِ بَابِ مُلْحَقِ سِتِّ بَدِّ حَرْجِ، وَدَرِ مُلْحَقِ تَعْلِيلِ وَاَدْعَامِ دَرِ سِتِّ نِيْسَتْ ؟ گُوِيْمَ : كِهْ مَرَادِ اِزِ اِمْتِنَاعِ تَعْلِيلِ دَرِ مُلْحَقِ تَعْلِيلِ خَاصِّ سِتِّ يَعْنِيْ نَقْلِ حَرَكْتِ اِزِ حَرْفِ عِلْتِ وَرِ بِنِجَابِ سُوْنِ مَاقْبَلِ كِهْ سَاكِنِ بَاشَدِ دَرِ سِتِّ نِيْسَتْ ؛ وَلِهَذَا قَاعِدَةُ نَقْلِ حَرَكْتِ رَا بَعْدَ اِمْلَاقِ مُقَيَّدِ كِرْدَنْدَ، كَمَا صَرَحَ بِهِ الْمَصْنِفُ فِي شَرْحِهِ لِأَصُولِهِ أَيْضًا، نَهْ آتَكِهْ اَنْوَاعِ تَعْلِيلِ دَرِ اِنْجَا مُمْتَنِعِ اسْتِ .

وَدِيْلِ بَرِ اِيْنِ تَخْصِيصِ اَنْسَتْ كِهْ اِگَرِ مُلْحَقِ تَعْلِيلِ دَرِ مُلْحَقِ مُمْتَنِعِ بُوْدِ سَرِ قَاعِدَةُ تَخْفِيفِ وَاِبْدَالِ وَتَسْكِيْنِ وَحَذْفِ حَرْفِ سِتِّ رَا =

اما باب تمفعّل و تفعّلت شاذّند و ملحق بـ "اخر نجم" و باب است:

باب اول: اَفْعِلَالٌ:

اَفْعِنْسَسْ | يَفْعِنْسَسُ | اَفْعِنْسَسَا - اِلَخ

باب دوم: اَفْعِلَالَةٌ:

اَسْلَنْقِي	يَسْلَنْقِي	اَسْلَنْقَاءُ	مُسْلَنْقِي	اُسْلَنْقِي	يُسْلَنْقِي	مُسْلَنْقِي	اَسْلَنْقِي
-------------	-------------	---------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------

و ندر اَكُوْهَدَّ.

نی جهت و ب

مقید بعدم ایق کردند، چنانکه مقید کرده اند قعدۀ ادغام و نقل حرکت را بعدم ایق، و حال آنکه جای در اسفار متقدّمین و متخرّین که از نظر احقر گزشته این قواعد باین شرط مقید نیست، و با وجود این تصریح کرده اند که در ملحق تعلیل متمنّع است ناچار بر تعلیل خاص یعنی نقل حرکت حمل کردیم بقریۀ استثنای ملحق ازین تعلیل و اطلاق قواعد دیگر اگر چه نص برین تخصیص هم در کتاب یافتۀ شده، و هذا التوجيه أوى التوجيهات، فاحفظه.

تمفعّل چوں: مدح را یعنی زره پوشید، و همچنین غنطی ای کر بند بست، و تمسسه ای مسم شد، و تمذهب ای مذهب گرفت، و تمسک ای مسکین شد، و تموی ای مولی شد. **تفعّلت** [در کتب صرف تفعّلت را غریب گفت.] چوں: تعفّر ای عفریت شد یعنی خبیث منکر، یا عفریت بمعنی نافذ و بالغ در کارے بوجودت رای، کد فی شرح لأصول.

شاذّند بدانکه شاذّ در سه معنی مستعمل می شود، یکی: خلاف قیاس و فصیح، چوں: فتح مین ماضی و مضارع در رأی یائی و سقوب سقود و ماء و آن که در اصل ماه و هل بود، دوم: خلاف قیاس و غیر فصیح، چوں: فنی بقی بفتحهما و أحسن بفتح دغام سوم: فیل لاستعمال فصیح باشد، چوں: فعل بکسر تین، بچوبس و سدر، و فعل بکسر او و ضم ثانی، بچوب: دین و رع، یا غیر فصیح، چوں: فعل بضم اول و کسر ثانی، چوں: حث بر بعضی قراءۀ شاذّه.

ملحق باخر نجم، ای نادر لاستعمال، و هد لم بدرجهما تحت التعداد. **دو باب است**: در 'صو' سه باب گفته، ثالث افو فعل است، چوں: احو نصل، و بعضی افعلاء افزوده اند، چوں: احبطاء. (شرح الأصول)

و ندر الح: و حق آنست که اکوهدها کوائل ثلاثی مزید مطلق است. بر وزن افعول بزیادت و او مفتوحه و ادغام لام اول در ثانی، =

له پس پارفتن. ۷ بر پشت خوانید.

فصل

در بیان خاصیات ابواب، بدانکه سه باب اول ام الأبواب اند، و در کثرت خصائص متساویة الأقدام، لیکن مغالبه خاصه نصر است: وهي ذکر فعل بعد المفاعلة؛ لإظهار غلبة أحد الطرفين المتغالبين، نحو: خاصمني فخصمته، وخصمني فأخصمه،

= چنانکه در "اصول" گفته؛ چرا که الحاق مانع او عام است. (نوادر الوصول)
خاصیات ابواب: بدانکه حاصه و حاصبه و حصیصه یک معنی است، و چون مصطلح منطقیان بمعنی ما لا یوجد فی غیره در دنیا درست نمی شد؛ لهذا فی ظل بهر می گفته. که مراد از آن معنی بر اصل که ماده و بینات افعال بر آن و سالت دارد بوده است، و یا، و تا، و در حاصبه بشدید صادر و تحتانی بر آن مصدری است، چنانکه در فاعلیه مفعولیة و جز آن

ام الأبواب اند؛ یعنی اصول ابواب، و آن بمعنی اصل است؛ زیرا که در این هر سه باب حرکت بین ماضی بحرکت بین مضارع مخالفت دارد و مانند معنی هر دو، پس لفظ و معنی اینها با هم متفقند در اختلاف و اتفاق، و اتفاق اصست، بخلاف سه باب باقی که اتفاق مذکور در آنها نیست، کذا فی شرح التسهیل و غیره. و میتواند که اصالت اینها باعتبار کثرت استعمال و عدم تفسید یکجانب باشد، بخلاف بواقی، کما لا ینفی. (نوادر الوصول)

لیکن مغالبه: پس هر باب وقت مغالبه از نصر آید، و کسانی در حقیقی لعین و اللام بر آن ثقل بین مضارع را فته دهد و شاعره مشعرته اشعره ماصح گوید، و ابو زید افعره بضم حکایت کرده. (رصی) **و هي ذکر** و آن یعنی مغالبه ذکر فعلی است بعد مضاعفه بر آن آشکارا کردن یک از دو جانب غلبه کنندگان. **المفاعلة**. یا آنچه دلالت با شتر اک دارد.

علة أحد الطرفين فی المعنی المضمری، و از لازم و متعدی هر دو می آید، لیکن درین هنگام لا حرمه متعدی گردد. (رصی)
حاصی [یعنی مختصه در من و او واقع شد، و هر یک دیگر را خصوصیت کردیم، و من غالب آدم در خصوصیت بر آن]. اگر گوئی، این مثال مغالبه صحیح نیست؛ زیرا که این لفظ خاصه بخلاف قیاس از نصر آید نه از نصر، چنانکه در 'صحاح' و 'قاموس' و 'ناج' و غیره آنست.

گویم: این قوس غیر بصری نیست، و ایشان این را هم از نصر گویند، فی 'الارتشاف': قد شد المكسر فی قوضم: حاصمی فخصمه أخصمه كسر الصاد، ولا یحیر نصریون فيه إلا الصم على الأصل فی فعل المعاسة، فيقولون: أخصمه بضم الصاد. (نوادر الوصول)

مگر مثال واجوف یائی و ناقص یائی کہ می آیند از ضرب، و علل و احزان و فرح از فعل بیشتر آیند، والوان و عیوب و حلی می آیند از و، و چندے بضم عین نیز آمده. اما خاصیت فتح ^{فرح خوش شد} آنست کہ عین یا لام او از حروف حقیقہ بود، اما رکن یر کن من التداخل، و ابی یابی شاد. و خاصیت کرم آنکہ از صفت خلقیہ بود حقیقہ یا حکما، یا صفتیہ شبیہ بآں.

مگر مثال: واوی مطلق چوں: و وعدی فوعده عده، و یسری فیسریہ بيسره، واجوف یائی و ناقص یائی، نحو: بایعی فعہ تبعہ، و رمی فرمیتہ ارمید، واجوف واوی از سر آید. **علل:** جمع عہ بمعنی مرض، چوں: مرض و سفہ. **احزان:** چوں: حزن غمگین شد. **از فعل:** بکسر عین، و این باب ہر گاہ از برائے الوان و عیوب و حلی باشد لازمست (سارندری) **بیشتر آیند:** چہ گاہ از غیر این باب نیز می آید، چنانکہ بر تتبع لغت پوشیدہ نیست. **الوان و عیوب:** چوں: کدر تیرہ گون شد، و شہب غالب شد پیدای، و عیب چوں: عوریت چشم شد. **حلی:** بضم و کسر حاء، و فتح لام جمع حبۃ بکسر در اصل بمعنی صورت و ضخمت، و مراد از آن علامتے کہ محسوس شود چشم در اعضا، نحو: بدج کشادہ ابرو شد، و عین آہو چشم شد. (نوادیر الوصول) **بضم عین:** [وفد حاء آدم و سمر و عجم و حم و عجم و حرف و رعن باصمہ و اکسر. (شافیہ)] از انواع تلاش، نوع اول، نحو: دم و سمر گندم گون شد، و لعل ابلق شد، و دوم نحو: حق نادان شد و عجم لاغر شد، و سوم نحو: رعن فرو ہشتہ شد بدن. (نوادیر الوصول)

و ابی یابی: و شحی یشحی و فی یقی و عص یعص ضعیف است و فصیح اول از و آخر از س. **خاصیت کرم:** بنائے فعل بضم عین غالباً برائے دالت بر افعاے ست کہ لازم طباع است، چوں: حسس و قح کوچکی و بزرگی و امثال اینہا، و گاہ مستعمل میشود در غیر خلقی در صورتیکہ رواے داشته باشد، چوں: صہر و مکث و صعر و کبر و انظار اینہا، و ازین جہت این باب لازمست و ہر گز متعدی نیامدہ، چہ افعال خلقیہ از خلقت ہدیگرے سرایت نمی کند. (شرح ماریدری) **صفت خلقیہ:** ای صفت جبلی و طبعی، کہ حسس و قح ادا کما داتیہ. **یا صفتیہ:** چوں: فقاہت کہ بعد از تمکن مثل امر ذاتی و لازم منتک نمی شود. (نوادیر الوصول) **شبہیہ بآں:** یعنی بصفہ حقیقی در ظہر باعتبار صورت نہ در حکم آں باعتبار نزوم و عدم انفکاک، مثل: حسس و قح کے از بہاس و دیگر عوارض منتکہ.

وَبَابِ حَسَبِ الْفَاعِلِ مَعْدُودَةٍ نَعِمَ وَبَقَ وَثَقَ وَفَقَ وَرَثَ وَرِعَ وَرِمَ وَرِيَ وَلِيَ وَغَرَّ
 وَحَزَّ وَلَهُ وَهَلَ وَعِمَ وَطَى يَنَسَ يَنَسَ. ^{مواثق و سزاوار یافتن} ^{بلاک شدن} ^{تزدک شدن} ^{حره به محتوی کینه داشتن} ^{خوگفتن} ^{خنگ شدن من حسب} خاصیت افعال تعدیه و تفسیر است، نحو: خَرَجَ زَيْدٌ
 وَأَخْرَجْتُهُ وَقَدْ يُلْزَمُ، نحو: أَحْمَدُ، و تَعْرِيضُ إِي بَرْدٍ فاعِلِ چیزے را بمعرض مدلول ماخذ،

نعم و همچنین وجد یافت، بس شدت رسید، و بط ضعیف شد، و جمع در دمنده شد، و ب نوشید سگ آنچه در ظرف بود با طراف
 زبان خود، و عرق جدی کرد، و حه کمال رغبت کردن آستن در خوردنی، و کم غمگین شد، و هه ساقط کرد چیزے از حساب،
 و هس ضعیف شد در عمل، دره زیادہ شد پیہ زن، و قد فرمانبردار شد، و نه تعیا کشید، و هی درید و کفید. (شرح الأصول) بعومۃ
 ثرم و نازک شدن من کرم و علم و حسب و کسر الماضي و ضم افعال کفصل بفصل مرکبۃ من یاس.
و ی مقه دوست داشتن. **و ی** و نفعه اعتماد کردن و استوار داشتن. **و ی** اِثْرٌ بِالْأَلْفِ الْمَقْصَدِ مِنَ الْوَاوِ، وَرَثَةٌ
 ثَلَاثَةُ الْمَدَنَةِ مِنَ الْوَاوِ مِيرَاثُ الْغَرَقَتِ. (صریح) **و ری** آتش جتن از آتش، و ریه من عدم و حسب. (ص)
 و عو مفتحنین بر شدن سینه از خشم و کینه. (ص) و هل از و هل بجای رفتن و هم که مراد آن باشد.

و عم: و عا بنعت در حق کس کردن. **و نس**: یاس نومید شدن، من حسب.
تعدیه الخ: بدانکه میان تعدیه و تفسیر عموم و خصوص من وجه است، یعنی گاہے ہر دو در یک مادہ جمع شود، و گاہے یکے بدون
 دیگرے باشد. و تعدیه عبارت ست از رسانیدن معنی لازم بمفعول، برابر ست کہ لازم مطلق باشد یا من وجه ای بہ نسبت بعضی،
 چنانکہ اگر مجرد در متعدی بیک مفعول ست در افعال بدو مفعول شود، و اگر آنجا بدو مفعول اینجا بہ گرد و اول چوں: آخر حته، دوم
 مثلاً: آخر تہ ہر کہ مجردش متعدی بیک مفعول ست، سوم نحو: أعلمتہ ریداً فاصلاً کہ مجردش دو مفعول میخواہد.
 و معنی تفسیر گردانیدن فاعل ست چیزے را صاحب ماخذ، پس در اشد مذکورہ تعدیه و تفسیر ہر دو موجود ست: چہ میتوان گفت
 کہ اورا صاحب خروج و صاحب کندن نہر و صاحب علم کردم، و در اُصرتہ تعدیه است: چہ مجردش لازم ست، نہ تفسیر: زیرا کہ
 فاعل او را صاحب با صرہ گردانیدہ، و در اُرتہ ای گردانیدم او را صاحب نیز تفسیر ست بدون تعدیه: چرا کہ رتہ مجردش ہم
 متعدی ست، و نیز با کسر نقش جامہ را گویند. (شرح الأصول)

قد یلزم از ابرام یعنی گاہے باب متعدی را لازم گردانند بر عکس تعدیه، پس جامع صفات متضادہ است. (بوادر الموصو)
احمد: محمود و ستودہ شد زید، مجردش حد متعدی ست. **ماخذ**: ماخذ عام است از مصدر: چہ در ثلثاتی مزید ماخذ بعضی الفاظ اسم جامد
 نیز آمدہ است، چنانچہ اُس کہ ماخذ آل لیس ست، و لیس مصدر نیست، بلکہ اسم جامد ست، و همچنین اُعرف کہ ماخذ آل عراق ست.

نحو: ابعثہ، ووجدان ای یافتن چیزی را موصوف بماخذ، نحو: اُبخلتہ، و سلب ای زائل کردن از شے مآخذ را نحو: سکی و اشکیتہ، و اعطاء مآخذ نحو: آشویتہ و اقطعته قصبانا، و بلوغ ای رسیدن یا در آمدن بماخذ، نحو: أصبح و أعرق، و صیرورت ای گشتن شے صاحب مآخذ، یا صاحب چیزے موصوف بماخذ، یا صاحب چیزے در مآخذ، نحو: ألبن و أخرفت و أجرب، و لیاقت و حیونت، نحو: ألأم الفرع و أحصد الزرع،

سید شہ وقت مآخذ

ابعثہ بردم اور در محل بیج، یعنی سپ را برائے بیج در نخس بروم، و مآخذ مآخذ چیزیت کہ از ان مصدر باب افعال ساخته باشند **یافتن چیزے**، و ہم یافتن مآخذ نحو: اُنالہ یافتم نالہ او را ای قصاص او را، مآخذ اگر لازم بود مدلولش مبنی للفاعل خواهد بود، چوں: احسنہ ای بخشن یافتم او را، و اگر متعدی باشد مبنی لسمعیوں، مثلاً: احسنہ یافتم او را موصوف بمحمودیت، (شرح لأصول، مآخذ در موصوف)

سب: و آن دو نوع است، یکے: سب از فعل، و در بحالت فعل لازم بود، نحو: قسطہ رد از نفس خود دور کر، قسوط ای جور را، و دوم سب از مفعول، دریں صورت فعل متعدی خواهد بود، نحو: سکی اشکیتہ او شکایت کرو من دور کردم شکایتش را، و راضی گردانم او را از خود، (نوادر الوصول)

اشویتہ، اوم و را شوال یعنی گوشت بریانی ای گوشت که او را بریان کنند و قابل بر شتن باشد، و آنچه در معنی این غلط زبان زد صغیر، کہیہ است کہ گوشت بریان دادم او را غلط فاض است، **اصح** در صبح رسید یا در آمد، یا نزاکت آن شد مثال بوی و در زمان، (نوادر الوصول)

اعرف جراق در آمد یا رسید، یا جانب عراق رفت، مثلاً بلوغ در مکان، و بوی بمرتبہ عدد، نحو: أعشرت سدرہ ای در ہم برده رسیدند، (نوادر الوصول) **نحو** اشد بطور لف و نشر است **السن** ای صاحب شیہ شد مد، ای مواشی او شیہ دار شدند، **أخرفت**: گوسفند در خریف صاحب بچہ شد.

لیاقت، ای گشتن شے مستحق مآخذ، **الام الفرع** مآذ او را طاعت شد سردار، مثلاً لیاقت بدون حیونت.

أحصد الزرع زراعت لائق و رو شد، وقت حصاد و درو کردن رسید، مثلاً اجتماع لیاقت و حیونت است، و فرق در حیونت و بوی آنکہ در حیونت مآخذ مندا یہ است، و در بوی مفعول و این نزد مصنف است اما این حاجب و دیگر ابواب فن بلوغ و حیونت را در صیرورت داخل کرده اند؛ زیرا کہ در امثلہ مذکورہ می توان گفت کہ صاحب صبح شد و صاحب حصاد گردید، (نوادر الوصول)

ومبالغه، نحو: أتمر النخل وأسفر الصبح، وابتداء، نحو: أشفق، وموافقت مجرود وفعل وتفعیل واستفعل، نحو: دجى الليل وأدجى، ومطاوعت فعل وفعل إى پس آمدن أفعل مر فعل یا فَعَل را، تا دلالت کند برپزیر فتن مفعول اثر فاعل را نحو: کببته فأکب. خاصیت تفعیل تعدیه و تصحیر است، نحو: نَزَلَ.....

مبالغه: ای کثرت در زیادت ماخذ، وآں دو نوع است: مبالغه در کم و کیف. (شرح الأصول، نوادر الوصول) **أتمر النخل:** بسیار تمر آورد درخت خرما، وایں مثال مبالغه در کمیت. **أسفر الصبح:** بسیار روشن شد صبح، وایں مبالغه در کیف است.

ابتداء: وآں عبارتست از آمدن مزید بی آنکه مجردش دریں معنی آمده باشد، خواه مجرد اصلاً نیامده باشد، نحو: أرقب بمعنى أسرع، یا بمعنی دیگر آمده باشد، نحو: أشفق ترسید، و مجردش شفقة بمعنی مهربانی است. ہاں این درید و این فارس ہر دو را بیک معنی آورده اند، و اکثر لغویان از انکار دارند، و مثل متفق علیہ لفظ أقسم بمعنی حلف است کہ مجردش با اتفاق بدین معنی نیامده. (نوادر الوصول)

موافقت مجرود: ای موافقت ہر دو در یک معنی. اگر گوئی: چون ہر دو در یک معنی و یک خاصہ یافتہ می شوند پس چرا یکے را خاصہ موافق دیگرے میگویند نہ بالعکس، یا خاصہ ہر دو چرا قرار نمی دہند؟ جوابش آنکہ ہر جایک معنی از بابے بیشتر آید و از دیگرے کم آں دیگر را موافق اول گویند. (رضی، نوادر الوصول)

استفعل: نحو: أعطمتہ بمعنی استعظمتہ ای پنداشتہم اورا معظّم و بزرگ، و در اں خاصہ حسابست.

دجى الليل: تاریک شد شب، مثال موافق مجرود، و خاصہ در اں صیورست **مطاوعت:** در ایشاف " گوید. مطاوعت حقیقہ در چیزے باشد کہ فعل ازو متصور بود، مثل: صرفتہ فاصبرف، و آنجا کہ صدور فعل متصور نباشد اطلاق مجاز است، نحو: قصعت اجهل فاقطع، و رضی گفتہ: مطاوع در حقیقت مفعول فعل اول است کہ در فعل ثانی فاعل شدہ، مثل: رید و راعدت ریداً فتساعد؛ چہ قبول اثر از شن اوست، لیکن اہل فن فعلاً را کہ مطاوع حقیقی فاعل اوست مجازاً مطاوع گویند.

کبتہ الخ: [سرگون انداختہم اورا پس سرگون افتاد.] ز مخشری گوید: کہ مطاوعت اک در عربیت ثابت شدہ، و معنی اک دحل فی اک است، و مطاوع ک در حقیقت اک. و بعضے از خصائص ایں باب قصر است، نحو: أسقبتہ 'سفاک اللہ' گفتہم اورا، و آوردن چیزے را موصوف بماخذ، نحو: أطاب آورد کلام زیبا، و اعانت، نحو: أفنتہ اعانت کردم در قتل. (نوادر الوصول، شرح الأصول، یحیی)

وَنَزَّلَتْهُ وَسَلَبَ نَحْوُ: قَذَيْتَ عَيْنُهُ وَقَذَيْتَ عَيْنَهُ، وصيرورت نَحْوُ: نَوَّرَ، وبلوغ نَحْوُ: عَمَّقَ وَخَيَّمَهُ، ومبالغه، نَحْوُ: صَرَخَ وَجَوَّلَ وَمَوَّتَ الْإِبِلُ وَقَطَعْتُ الثِّيَابَ، ونسبت بماخذ نَحْوُ: فسقته، والباس ماخذ نَحْوُ: جَلَّلْتُهَا، وتخليط ای چیزے را ماخذ اندود کردن نَحْوُ: ذَهَبْتُهُ، وتحويل ای گردانیدن چیزی را ماخذ یا بچمو ماخذ نَحْوُ: نصرته وَخَيَّمْتُهُ، وقصر یعنی اشتقاق آں از مرکب بجهت اختصار حکایت نَحْوُ: هَلَّلَ، وموافقت فعل وَأَفْعَلَ وَتَفَعَّلَ، وابتداء.

برلہ: مثال اجتماع تعدیہ و تفسیر، بدون تفسیر، چون: فسفته فسق گفتم او را، و تفسیر بے تعدیہ نَحْوُ: نصت لسهبه **فدس غسه** ای دور کردم خاشاک از چشم او، نور نی صار دا سور، وهو سلفج شگوف، ای شگوفہ برآورد (ج) **بلوغ**: ای بمعنی رسیدن چیزے و داخل شدن در چیزے.

مبالغه: و آں سه قسم باشد: در فعل چون: صرخ خوب ظاہر کرده شد، و حون بسیار گرد گردید. اول مبالغه در کیف است و دوم در کم، و مبالغه در فعل چون: موت لیل مرگ عام در شران افتد، و مبالغه در مفعول نَحْوُ: فصعت لثیب بسیار جامها قطع کردم.

فسقه: نسبت بفسق کردم و فسق گفتم او را، و از ہمیں قبیل ست کفریہ، در 'تعقیق الفرائد' گوید: ناظرین 'صحاح' را در غلط تکمیل باین معنی توقف است: چه او گفته است: 'کفرت لرحل دعویہ کافر، و تکمیل را بمعنی کفارہ دادن ذکر کرده، لیکن این توقف را ایں قول صاحب 'محکم' رد می کند: کفر لرحل سسه بی الکفر، و در 'صحاح' ہم بدین معنی ست، و از "مغرب" ہم مستفادی شود. (نوادیر الوصول)

حللتها: حبل قرار گرفتن و حل بر اسب افتادن. (صحاح) **نصرته**: [نصرانی کردم او را] تفسیر: ترسا گردانیدن. **حسسه**: [بچمو خیمه نمودم او را] تعبیه: خیمه ساختن و بجائے تمیم شدن. (صحاح) **اختصار**: و از ہمیں عالم است آنچه برائے دعائے نیت و پد آمدہ نَحْوُ: سقیته ای گفتم او را: سَقَاكَ اللهُ، و جدعته ای گفتم: جدعْتُ اللهُ، و می آید برائے گردانیدن مفعول بر صفتی کہ پودہ است، نَحْوُ: کوف کوفه، و بمعنی کار کردن در مانند نَحْوُ: صبح بصبح در آمد و بمعنی رفتن در ماخذ نَحْوُ: کوف ای بکوف رفت، و برائے غیر آں.

هلل: ای لا إله إلا الله گفت. **فعل** ای ثلاثی مجرد نَحْوُ: رننه و ربلته. **أفعل**: آشویتہ أطعمته شواء.

تفعّل: نَحْوُ: ترس أي استعمل الفرس بالضم: سپر.

خاصیت تفعّل مطاوعت فعل، نحو: قَطَعْتُهُ فَنَقَطَعَ، وتكلف در ماخذ، نحو: تَجَوَّعٌ وَتَكْوَفٌ،
و تجنب یعنی پرہیز کردن از ماخذ نحو: تَحَوَّبٌ، و لبس ماخذ نحو: تَخَتَّمٌ، و تعمّل یعنی ماخذ را بکار
بردن نحو: تَدَهَّنَ وَتَتَرَسَّ وَتَحَيَّمُ، و اتخاذ یعنی ساختن یا گرفتن ماخذ، یا چیزی را ماخذ ساختن،
یا در ماخذ گرفتن، نحو: تَبَوَّبَ وَتَجَنَّبَ وَتَوَسَّدَ الْحَجَرَ وَتَأَبَّطَهُ، و تدرّج یعنی تکرار عمل
بمہلت نحو: تَجَوَّعٌ وَتَحَفُّظٌ، و تحوّل یعنی گشتن شے عین ماخذ یا بچو ماخذ نحو: تَنَصَّرَ وَتَبَحَّرَ،
و صیرورت نحو: تَمَوَّلَ، و موافقت مجرّد و أفعل و فَعَلَ و استفعّل، و ابتداء.

صاحب مال شد غو نقل بمعنی فعل غو نصیر و البصر غو تکلم

مطاوعت فعل بشدید برانے تکثیر، یا نسبت نحو: قیسستہ فتقیس. یا تعدیہ نحو: علمتہ فعمم، و اغلب در مطاوعت فعل کہ
برانے تکثیر و تعدیہ باشد ثلاثی مجرّد است نحو: علمتہ فعمم، و فرحنہ ففرح. (رضی)
تکلف: [بزور ثابت کردن صفتی کہ موجود نہ باشد.] فرق میان آن و تخمیل کہ خاصۃً تفاعل است آنکہ در تفعّل فاعل مہرست
فعل میکند و حصول آن در خود میثوابد، و در تفاعل اظہار فعل می کند از راہ خلاف نمائے بے قصد حصول. (رکار لأصوب)
تجوّع: بزور و محنت گرمہ شد.

تحوّب از سناہ پرہیز کرد، حوّب ماضیہ گنہ. **تختّم** ای انگشتی پوشید، و آخر از تفعّل گفتن بہتر. **تدهن** روغن را بر بدن
ماید. **تترس** ترس یعنی سپر را بکار برد. **تختن** وایں چار قسم شد، لیکن فعل در اولین لازم باشد و در آخرین متعدی
تبوّب مثال اول یعنی دروازہ ساخت. **تجنب** مثال دوم ای گوشہ گرفت.
توسّد الحجر مثال سوم ای تکیہ ساخت سنگ را. **تأبّطہ** مثال چہارم ای در بغل گرفت آزار.
تجوّج و تحفّظ [جرمہ جرمہ نوشید و اندک اندک یاد کرد.] مثال اول برانے محسوس است و دوم برانے غیر محسوس، و در
'شافیہ' گفتہ: تعہ ازیں قبیل است، و رضی گوید: ظاہر آنکہ برانے تکلف در فہمہ بودہ باشد.
تبحوّر: مثال دوم ای مثل بحر شد و وسعت علم.

فعل بشدید نحو: تعصی بسیار عطا کرد، و تکذب نسبت بدروغ نمود، و توبّل 'یا ویلا' گفت. (رکار لأصوب)
استفعل موافقتش در دو معنی مختص باستفعل است، یکے: طلب نحو: تجرّ واستجرّ. دوم: اعتقاد آنکہ شے بر صفت اصل
خود است نحو: تعصم واستعظم، و مے آید بمعنی تفاعل، چوں: تشعّ ای اظہار سیرے کرد، و غالباً بمعنی تفعّل بودن شے صاحب
ماخذ نحو: تاهل وتألّم وتأسف وتواصل وغیر آن. (رضی)

خاصیت مفاعلة مشارکتست یعنی شریک بودن فاعل و مفعول در فاعلیت و مفعولیت ای ہر یک مر دیگرے را نحو: قاتل زید عمرًا. و موافقت مجرد و اُفعل و فَعَل و تفاعل، و ابتداء.

خاصیت تفاعل تشارک ست ای شرکت دو شے در صدور و تعلق فعل یعنی از ہر یک بدیگرے نحو: تشاتمًا، و شرکت در صدور فقط کم ست نحو: ترافعًا شیئا، و تخنیل یعنی نمودن غیر را حصول ماخذ در خود نحو: تمارض، و مطاوعت فاعل بمعنی اُفعل نحو: باعدتہ فتباعد، و موافقت مجرد و اُفعل، و ابتداء. و لفظی کہ در مفاعلت دو مفعول می خواست در تفاعل یکے خواہد، و اگر نہ لازم بود.

جو تعالیٰ بمعنی علا
چوں حادث رہتا ہوا
نحو تعادبا ہوا

فعل و مفعول: واحد باشند ہر دو یا متعدد یا مختلف. ہر یک: در خارج اگر چہ در غلطی کے فاعل ست فقط و یکے مفعول، و سبب آنکہ یکے در غلط مفعول بود فعل لازم را این باب متعدی گرداند نحو: کمرہ و کدومہ، و از جہت آنکہ در واقع ہر یک از فاعل و مفعول بود فعلیکہ مفعولش صلاحیت فاعلیت ندارد و دریں باب متعدی بمفعول دیگر شود باوجود مفعول اول نحو: حدثت ثوبا و حدثت رید، بخلاف صرب کہ مفعولش صلاحیت فاعلیت می دارد (در کنار اُصوب).

افعل نحو: باعدہ و اُعدہ. **فعل** ای در تکثیر صاعقب بمعنی صغفت. **کم ست**: لیکن مے آید زیرا کہ وضع تفاعل برائے نسبت فعل سوئے مشترکین ست بدون قصد تعلق آن بدیگرے، بخلاف مفاعلت کہ وضع آن برائے نسبت فعل سوئے فاعل است در حائیکہ متعلق است بغیر فاعل باوجود صدور آن فعل از یک فاعل. **ترافعًا شیئا** [م دو برداشتند چیزے را] نحو: شاعی و شاعی، و می آید برائے گردانیدن شے صاحب ماخذ نحو: عافک بئہ آی جعت د عافہ. (ر صی)

نمودن غیر: با آنکہ در واقع حاصل نباشد **تمارض** خود را بیمار نظر نمود. **مطاوعت فاعل** مراد از آن تاثر قبول ست متعدی باشد نحو: عمتہ فنعیم، یا لازم چوں: کسرتہ فانکسر، پس تصارب رید عمر مطاوع صرب رید عمر، لگویند: زیرا کہ ہر دو یک معنی ست و تاثر و تاثر در میان نیست، و مطاوع در حقیقت مفعول بہ است کہ فاعل شدہ در فعل مجزا اطلاق کنند. (ر صی) **بمعنی اُفعل** ای و قتیکہ فاعل برائے گردانیدن چیزے صاحب ماخذ باشد

باعدتہ فتباعد: دور کردم او را پس دور شد **اُفعل** نحو: بیام بمعنی ایس در آمدن یمین. **ابتداء**: نحو: سارک مقدس و منزہ شد، و مجردش سارک بمعنی نشاندن شے را و غیر آنست. **اگر نہ**: ای دو مفعول نمی خواست، بلکہ یکے مثال: فانتلت رید. (مہ)

لازم بود: چوں: فانتلت انا و زید، و وجہ ایں معنی بالا گذشت.

ومطاوعت أفعل نحو: أقمتہ فاستقام، وموافقت مجرد وأفعل وتفعّل وافتعل، وابتداء وانفعال
 را لزوم وعلاج لازم ست، ومطاوعت فعل غالب ست نحو: کسرتہ فانکسر، وموافقت فعل
 وأفعل نادر، وفی آں لام ورا ونون وحرف لین نبود، ويطاوع أفعل نحو: أغلقت الباب
 فانغلق، وابتداء. وافیعال را لزوم غالب ومبالغہ لازم، ومطاوعت فعل وموافقت استفعال
 نادر. وافیعال وفعیلال را لزوم ومبالغہ لازم، ولون وعیب غالب.

فیسفہ فاستفہ [برپا کردم اوراپس برپا شد.] وفعل مجرد بهم نحو: وسفہ فاستوسف، بمنجمن مطاوعت تعیل نحو: أدتہ
 فتأدب. (رکار الأوصو) افعل نحو: استعان مونی زیر ناف سترد. افعل ای در تخمیر، نحو: استکثر الماء آب بسیار
 برائے خود طلبید.

علاج یعنی امر محسوس و اثر فعل جوارح بودن، وامل فن علاج را خاصہ جداگانہ نشرده اند، ہک از لوازم مطاوعت دانستہ، یعنی
 مطاوع فعی باشد کہ از علاج صادر شود. (رکار الأوصو) بودر لوصو) کسرتہ فانکسر وچوں علاج لازم ایں بابت
 عمدتہ فاعل صحیح نباشد؛ چہ ہم از افعال جوارح نیست، ومطاوعت فعل برائے ہر فعل علاج لازم نیست، نقول گفتہ
 طردتہ فانطرد، ہکذا فی "الرضی".

و فعل نحو: حجر بمعنی أحجر بحجزر سید موافقت در ہو، واحصد واحصد در صیغونست. (مہ)
 حرف ین نہ بہمت استحقاق، ودریں حروف بجائے ایں باب باب فاعل آید نحو: رفعہ وارتفع، وبقہ فاسقل، واما
 انجی وندہ قلیل ونادر ست. (رکار الأوصو) اصاوغ آوردن آں بلفظ مضارع جدا کردن قوس او، ومطاوعت فعل
 ومقابلہ لفظ غالب، لیل تقیل ست کہ در "تدقیقہ" و "رصدی" بآں تصریح کردہ.

اغلق الباب بستم در راپس بستہ شد. ادا ای گاہی نحو: اطلق؛ چہ برائے لزوم علاج اکثر مطاوع می آید.
 لزوم غالب: وقعدیہ قلیل نحو: احولیتہ واعروریتہ سوار شدم اورا عریان.

مبالغہ لازم ومبالغہ نحو: عشوش لأرض زمین صاحب گیہ بسیار گردید، ولزوم مبالغہ از کتب دیگر مستفاد نیست، واز کلام
 مصنف ہم در "اصو" مفہوم نمی شود. (بودر لوصو) مطاوعت فعل مجرد نحو: نشتہ وشتی پیچیدم اوراپس پیچید شد.
 موافقت سنفل نحو: احلیتہ واستحلیتہ شیرین پنداشتہم اورا. لون نحو: احمر بسیار سرخ شد، واشہاب بسیار سفید شد.
 غالب: وگاہے از ہر دو معنی خالی باشد نحو: رعد سرعت کرد، وادھر سبیل نصف شب شد. (بودر لوصو)

وَأَفْعُولُ بِنَاءٍ مُّقْتَضِبٍ يَجِيءُ لِلْمُبَالَغَةِ. وَفَعْلٌ لِمَعَانٍ كَثِيرَةٍ، وَلَمْ يُرَوْ إِلَّا صَحِيحًا أَوْ مُضَاعَفًا وَمَهْمُوزًا قَلِيلًا. تَفَعَّلَ يَطَاوِعُ فَعْلًا، وَقَدْ يَقْتَضِبُ. وَافْعَلَّ لَازِمٌ وَيَطَاوِعُ فَعْلًا، وَكَذَا افْعَلَّ، وَيَجِيءُ مُقْتَضِبًا، وَفِي الْمُلْحَقَاتِ مِبَالَغَةٌ أَيْضًا.

فصل

بدانکہ جملہ افعال و اسماء چہار قسم ست، صحیح: لفظے کہ حروف اصلی آں حرف علت و ہمزہ و دو حرف یک جنس نبود، و مہموز: لفظے کہ از اصولش ہمزہ بود، و معقل لفظے کہ در اصول آں حرف علت ست،

سء مقصص۔ [غالب وگا ہے غیر مقتضب نحو: حوی افرس و حووی۔] وآں عبارت ست از بنائیکہ کلام اصش یا مثل اصش نباشد، و خالی باشد از حروف اوق و حروف زائد برائے معنی۔ (نوادر الوصول) **حیء** للمسالعہ، دائم لازم حو: جنود وگا ہے متعدی نحو: اغلوص العیر۔ **کثره**۔ یتعسر صبطها، منجمله آن قصر است نحو: سمنل سمن الله ارحمن ارحیم خواند، والباس نحو: برقعته برقع پوشانیدم اورا، و مطاوعت خود نحو: عطرش امیل بصره فطرش مخفی کرد شب بصر اورا پس مخفی شد۔ (نوادر الوصول)

فَسَلَا ای مہموز صرف، ومع ہذا زم سے نوح آید: مہموز اضافہ نحو: الأوقه مجنون شدن، ومہموز العین سلاۃ گریختن، ومہموز لام نحو: کرفا لله السحاب متفرق گردانید خدا البراء، مہموز با مضاعف بسیار ست نحو: ثأثاء سیراب کردن. (بوادر الوصول)

فَعْلَل ورائے تحول نحو: تردق، وتعمل نحو: ترفع، وجز آں ہم آید. **قَدْ يَصْصَب** ای مجرد بمعنی اونمی باشد نحو: تھیرس بناز خرامید. **يَطَاوَعُ فَعْلَل** نحو: ثعجره فاشعجر ریخت اوراپس ریختہ شد. **مَقْتَضِب** برآید نحو: اعرفض سرحل منقبض شد. **کذا: أي لارم** یفید المالعۃ ویصاوع فعلل نحو: صمأته فاصمأں. **بجیء مفصصا** اکفهر اسجم ستارہ روشن شد در شدت تاریکی. **مالعۃ ایضا** مع موافقة المسحق فی لصیع والحوص والمعنی **افعل**: متصرفہ باعتبار حروف اصلی.

چہر قسم: ای بیرون ازیکیہ انہیںہا باشد، وایں تقسیم نزد اکثرین است، وبعضہ بر دو قسم صحیح ومقتل بناہندہ اند.

و دو حرف یک جنس: چوں: صر و عثر و رحل و جعفر و سفر حل. **هززه** بود: چوں: أمر و سأل و قرأ و ضاعاً و ئس و مؤلؤ و اصطل. (رکار الأصول) **حرف علت ست**: چوں: وعد و قال و رمی و وسوس و يستعور. (رکار الأصول)

ومضاعف: آنکه در اصولش دو حرف یک جنس باشد. اما مهموز بر سه گونه است: مهموز فا، فضکس ف، وعین ض ولام فکس ض ن، ولام فکس ض ن. و معقل دو نوع است: مفرد ولفیف، مفرد سه قسم است: مثال و ضفسکح یضفسک ح، اجوف سونض سیض ن، ناقص نسکفوض ضفسی کن.

مضاعف آنکه: متعدد باشند این دو حرف نحو: درو، یانه، چول: مد لیکن لازم می آید که سس و ددد و هههه داخل مضاعف باشد حالانکه نزد قوم صحیح است مگر آنکه گویند: نه از شدت ندرت کالعدمند. (برادر الاصول)

بر سه گونه: زیرا که همزه یا فاء کلمه است یا عین کلمه یا لام کلمه.

ضکس ف: جمع حروف اشاره بابواب مطروست، و علی حده کردن عبارت از شد و چه شد و جدا افتادن از جماعت است. پس مراد از ن صر حو. لأحد گرفتن، و از ضد صر حو. الألب کم کردن، و از کاف کرم چول: الأدب فریبگی و ادیب شدن، و از سین سمع حو: دادن، و ستوری دادن، و از فاء فتح حو. لأه فراموش کردن، و همچنین اشارات آینده باید فهمید. (رکاز الاصول، نوادر الاصول)

وعین ص: ف: سول پرسیدن. ک: رافقه مهربان شدن. س: السام سیر بر آمدن. ص: لوار بانگ کردن شیر از سینه.

فکس ص ن: ف: فقرة خواندن. ک: اردة بد شدن. س: سرعة بیزار شدن. ص: هضاعط، دادن. و از ن کمتر: لهذا از ص هم جدا نوشته شد حو: الدعة فرومایه شدن. (مه) **مثال** معقل ف: که مثل صحیح است در عدم تغییر.

وضفسکح: {تقدیم و اشارة به مثال و ادیست.} ص: الوعد وعده کردن. ف: الوهب به کردن. س: الوحل ترسیدن.

ن: به سده نیور روشن شدن. ح: انوره آما سیدن و وجد جدا از صر ضعیف است **یضفسک ح:** ص: بیسر قمار باختن

ف: البنع وقت میوه چیدن رسیدن، س: الیتم یتیم شدن. ن: الیفظ بیدار شدن. ح: الیس خشک شدن.

اجوف: اجوف وادی از س: خوف ترسیدن، ن: القور گفتن، ص: الصوح هلاک شدن، و از کرم نیز حو. بطول دراز شدن و مصنف فراموش کرده، و یائی س: اصیب پاکیزه شدن. ص: السبع فروختن. ن: بید هلاک شدن. و ناقص وادی ن: لدعاء خواندن. س: لرعاء خوشنود شدن. ک: رحوه ست شدن. ف: اشو دور کردن. ص: اشو بزانو نشستن. و یائی ص: رمی تیر انداختن. ف: السعی دویدن. س: حشبة ترسیدن. ن: هو ارجل مرد بمنتهای عقل رسیدن. الکسافه خن کردن بجزی و اراده غیر آں داشتن. (نوادر الاصول)

سونض: توسط و اشارة باجوف وادی **سس ن:** ای اجوف یائی ازین ابواب آید.

ولفیف دو وجه است: مفروق ضرب ح س و مقرون سض. و مضاعف دو قسم است: مضاعف ثلاثی که عین و لامش یک جنس بود و ضنس ك، و مضاعف رباعی که ف و لام اول و عین و لام ثانیش، همچنین باشند نحو: زلزل و تذبذب.

مرکبات اوب نصر س، اید ضرب س، اتو نصر ك، اُدی ضرب س، واد ضرب س، یاس س ح، داو فتح ن ض، رای فتح ض، و با فکس ح، بوا نصر س، شیء ضرب س
 ک، اوی ض، وای ض، اب نصر ض س،
رباعی مجرد رباعی مزید
 مہوز فاء ناقص واوی
 اجوف مای مہوز اللام

مفروق: کہ ف و لام حرف علت بود. **صرب ح س:** صرب: الموقایة نگہ داشتن. ح: الوی نزدیک شدن. س: اوجی سوده شدن سم ستور. (نوادیر الوصول) **مقرون سض:** [کہ فاء و عین یا عین و لام او حرف علت بود]. س: الصوی گرسنه شدن. ص: اهووی فرو افتادن از بالا. (نوادیر الوصول) **ضنس ك:** ص: الفرر گریختن. ب: المد کشیدن. س: اعضی چیزے را بدندان گزیدن. ك: الحجة دوست داشتن. (نوادیر الوصول) **اوب:** ای مہوز ف و اجوف واوی، و اوب بمعنی باز گشتن.

نصر س: ای از نصر بسیار آید چون: اوم تشنه شدن، و اوس عطا دادن، و از سمع کم چون: اود کنز شدن.

اید: ای مہوز فاء اجوف یائی از صرب بسیار آمده، چون: انیم بیوه شدن، و از سمع کم چون: اید توان شدن. (نوادیر الوصول) **اتو:** بسیار چون: اتو تقصیر کردن، و از ك کم چون: الاموة کثیر شدن. **ادی:** بادل مہمد مہوز فاء ناقص یائی، و آب بالضم منجمد شدن، از صرب بسیار آید، و از سمع قلیل چون: الادری کینه ور شدن. **واد:** مثال واوی مہوز اعین بمعنی زنده در گور کردن ص، و از سمع قلیل نحو: و اب غضبناك شدن. **یاس:** مثال یائی مہوز عین نومید شدن از هر دو باب. **داو:** مہوز عین ناقص و وی بادل مہملہ فریب، و بمعجمه راندن شتران، از فتح کثیر و از نصر قلیل نحو: اسأو غمگین شدن، و از صرب اقل.

رای: مہوز عین ناقص یائی بالفتح دیدن، از فتح. و از صرب قلیل نحو: الصبی بانگ کردن مرغ. (نوادیر الوصول)

وبا: مثال واوی مہوز اسلام مہیا کردن، از فتح، و اوصاءة نیکو شدن، از ك، و اواء شگافت شدن گوشت، از سمع، و الوضاء پی سپردن از حسب. (نوادیر الوصول) **بوا:** اجوف واوی مہوز اللام، و بالضم و الفتح باز گشتن، از نصر، و الدواء بیمار شدن، از سمع. **اوی:** مہوز فاء لفیف مقرون جای گرفتن، از صرب قلیل.

وای: مہوز عین لفیف مفروق وعده کردن، از صرب قلیل. **اب:** مہوز فاء مضاعف دست بشمشیر بدون برائے کشتن از نصر. و الایس نالیدن، از صرب، و الال بوی گرفتن مشک، از سمع بدون او غام آید. (نوادیر الوصول)

وَدَّ س، یمَّ س، طَاطَا تَکَاکَا وھوہ تھوہ۔

بدانکہ واور وفق ضمہ واخت آں خوانند، ویاء را وفق کسرہ واخت آں، والف را وفق فتحہ واخت آں، و ہر سہ را حرف مد و لین گویند۔ و تخفیف لفظ بر چند وجہ، اسکان: قطع حرکت از حرف بنقل یا باسقاط، و تحریک: حرکت دادن یکے از دو ساکن را، و حذف: انداختن حرف و زیادت، نحو: ^{پس یقول، یجمع} آئت، و ابدال: آوردن حرف یا حرکت بجائے حرف یا حرکت، و ادغام: پیچیدن یکے از دو ہم جنس در دیگر، و قلب: یعنی تقدیم و تاخیر، و بین بین: ای خواندن ہمزہ در میان ہمزہ و میان حرفیکہ وفق حرکت ہمزہ یا ما قبل ہمزہ بود، اما اعلال و تعلیل.....

وَدَّ مثال واوی مضاعف دوست داشتن، از جمع قلیل۔ مَثَلْ یائی مضاعف بدریافتدن، از جمع قلیل۔

طَاطَا مضاعف رباعی مجر دو مہموز، صَاصَا الصائِرُ رائسہ پرندہ سر فرو آورد۔ (نوادِر الوصول) نَکَاکَا مضاعف رباعی مزید و مہموز پس یا باز آمد۔ وھوہ تھوہ مَعْتَلْ مضاعف رباعی مجر دو، وھوہ الِکَبْ فی صوتہ جزع آواز نمود، و ہمچنین تھوہ مزید۔ ہبْ صاحبِ سِنۃ نَبو شد۔ حرف مد: [چہ ہر یکے از اشباع وفق خود پیدا مے شود] حرف علت ساکن لین ست، و اگر ما قبش حرکت مناسب باشد مدہ گویند، و اگر متحرک باشد در اصطلاح نہ مد بود و نہ بین، لیکن گاہے بر مطلق ہم اطلاق کنند۔ (حارِ بردی) حرکت دادن: با دغام چوں: مدّ، و بدون آں نحو: (سہ ۱)۔ انداختن حرف: علت نحو: بعد، یا ہمزہ نحو: بکرہ، و حرف صحیح نحو: صت۔ اَبْ بعد، اَصْہ: ائت، از اجتماع دو ہمزہ ثقیلے بہم رسیدہ بود از توسط الف مندفع شد۔ (نوادِر الوصول) حرف: تبدیل حرف بحر نحو: فب ودع ورس و امسیت و ماء اَصْہ: قوب و بیع و رس و امسیت و ماء۔ (نوادِر الوصول)

حرکت: تبدیل حرکت بحرکت چوں تبدیل ضمیر قاف قبیل بکسرہ، پس ابدال در حرف علت و ہمزہ و حرف صحیح یافتہ مے شود۔ پیچیدن یکے: خواہ ہمچنین باعتبار وضع بود چوں: ہر، یا بعد وضع چوں: و علت کہ دال را بتاہدل نمودہ ادغام کردند (مہ) تقدیم و تاخیر: تقدیم و تاخیر حروف نحو: اَبْ اَصْہ، اَبْ جمع ہر، و قسبی اَصْہ: قُوس جمع قوس، بعد نکلش ہر دو و اوریاد کردہ ادغام کردند، سین وقف را برعایت یاء کسرہ و ادغام برائے دفع ثقل۔ (نوادِر الوصول) بین بین و آں را تسہیل گویند۔ وفق حرکت: آنرا بین بین قریب گویند۔ ما قبل ہمزہ آنرا بین بین بعید گویند۔

تخفیف حرف علت است.

اصول مہموز:

ہمزہ ساکن در غیر یاء و یاوس بدل شود باخت حرکت ما قبل جوازا اگر منفرد است، و وجوبا اگر پس ہمزہ بود، و کل وخذ و مر شاذ. و ہمزہ متحرکہ بعد واؤ و یاء ساکن کہ زائدہ اند نہ برائے الحاق رواست کہ جنس ما قبل گردد، پس ادغام لازم است، چوں: اُفیس و مقروۃ و خطیۃ، و بعد ساکن غیر مذکور و الف و نون و نون انفعال.....

حرف علت: احتراز است از تخفیف ہمزہ و از تخفیف حرف صحیح با سکان، چوں: سین، سم، و تحریک مثل بے اذهب اذهب. و ادغام چوں: مد، و ابدال نحو: ماء کہ ماہ بود، و بین بین چوں: اُصدق کہ میان ضاد و زاء خواندہ می شود، و کخف چوں: حب، اصلہ: حرخ. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

یاء مضارع ام: اصلہ: یامہ بضم میم اول، حرکت میم اول بجهت ادغام نقل کردہ بہ قبل دادند، پس ہمزہ متحرکہ شد و مقتضی تخفیف ساکن نماند، و ثقل در قف از تحقیق ہمزہ بیشتر است، و مراد از ان جانے کہ ابدال ہمزہ و ادغام معارض شوند. و یاء س مثل: یقوں مضارع از اوس بمعنی عطا و ادانت، و مراد از ان لفظی کہ در ان ابدال و اعتدال معارض شود؛ زیرا کہ در ان اعلان سازند نہ ابدال. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

حوار: پس اگر ما قبلش فتح بود بالف بدل شود، و اگر کسرہ بود یاء و اگر ضمہ بود واؤ. (رکاز الأصول)

پس ہمزہ بود: و آن ہمزہ ساکن نحو: امس یؤم یما. کل. اصل آن اؤکل و اؤحد و اؤمر هست، قیاس بدل ہمزہ یواؤ میخواست، لیکن بکثرت استعمال حذف شد، و اول بعدم حاجت و در مرہر دو جائز است. نہ برائے الحاق احتراز است از حنائ و حوائت کہ واؤ و یاء برائے الحاق است. اُفیس تصغیر افوس، مثل: اُفیس جمع فاس بمعنی تیر، اصلہ: اُفیس، ہمزہ رایا، کردہ ادغام کردند، و پختین مقروۃ، اصلہ: مقروۃ، و خطیۃ مصدر بمعنی خطا و در اصل خطیۃ بود قاعدہ مذکورہ جاری کردند.

ساکن: ای غیر الف، احتراز است از مثل ساء؛ زیرا کہ الف حرکت نہ پذیرد.

غیر مذکور: برابر است کہ آن ساکن واؤ و یاء نباشد بلکہ صحیح چوں: سل، یا واؤ و یاء اصلی چوں: سلو، یا زائدہ برائے الحاق، نحو: حنائ، یا زائدہ در کلمہ دیگر نحو: داعوا امواہ. **نون انفعال:** احتراز است از نحو: اناصر بمعنی اعوج؛ زیرا کہ نون بفعل ساکن انصبغ است اگر حرکت ہمزہ اورادہند خلاف وضع لازم آید، و جاء بصر و اطر عند بعضہم. (نوادر الوصول)

روا که بیفتد و حرکتش بما قبل رود چوں: سَلْ وَجَيْلَ وَبَاعُوا مَوَاهِمَ وَلَمَرَ وَالْحَمَرَ
وَلَحْمَرَ، لیکن حذف در یوی و یوی آه و صرف اَرَى و یُرِی لازم شده، و یجیء مَرَاة. و متحرکه
بعد متحرکه یا گردد اگر خود مکسور بود یا سابقه نحو: ائمة و جاء، و گرنه واو شود نحو: اوادم. ابن
مالک مضمومه را با واو بدل کند، و نزد انخس مکسوره بعد مضمومه واو شود. و ساکنه و متحرکه بعد
متحرکه یا ساکنه یاء گردد در موضع

روا که بیفتد. و بین بین نکنند تا شبه ساکنین لازم نیاید. و بعد نقل حرکت ما قبل آں بحرف علت بدل نکردند تا واوی و یائی نکرده
باشند، و بهم تخفیف بخذف ایغ است. و کوفین و بعضی بصرین ابدال بحرف علت قبل نقل حرکت کنند و قاعده مقرر ننموده اند،
چون: رفو در فاء. (رصبی) أصله: اسأل، حرکت همزه دوم بسین داده افگندند، پس همزه اول را بحد م حاجت.
حس بمعنی گفتار، أصله: حیث بر وزن جعفر ملحق بآں، همزه را بعد نقل حرکتش یاء افگندند، و حرکت همزه دوم بر واو و یائے
الحاق که بمنزله حرف صحیح است ثقیل باشد.

باعوا مَوَاهِمَ. فروختند ما بهائے خود را، اصل آں. باعوا مَوَاهِمَ، حرکت باوا زائد که در کلمه دیگر است دادند، و همزه را حذف
کردند. لَمَرَ أصله: لم أرَ، یاء بلم افتاده را شد، پس حرکت همزه دوم بر اء و حرکت همزه اول بهمیم بردند و همزه انداختند.
الحمر و لحمر أصلهما: لأحمر، حرکت همزه دوم بلام داده افگندند، پس کسیکه اعتداد این حرکت نمود همزه وصلی بجبت استغنی
انداخت، و هر که برائے عروض معتقد ندانست باقی داشته. (شروح) لری و لری. ای در اخوات مضارع معروف و مجهول
و مضارع بلام امر و نهی حذف واجب، و در ماضی و اسم فاعل ممتنع، و در باقی جائز. (شروح)

مَرَاة: ای ابدال مفتوحه بالف بعد نقل حرکت بر قبل: چه اصل مَرَاة مَرَاة است. أصله: أءمة، کسره میم بمنزله ثانی داده
ادغام روند ائمة شد، پس همزه ثانی متحرک خود مکسور گردیده باشد. جاء: أصله: حیث، یاء بعد الف فاعل همزه شد، پس همزه
دوم بجبت کسره اول یاء شد جاءی گردید، قاعده داغ جاری کردند. مضمومه را: پس جاءء جاءء نموده، قاعده داغ جاری کنند.
بعد مضمومه واو: چوں: أویب و رأیب، و بنا بر قاعده مذکور رأیب باید.

ساکنه و متحرکه. ای اگر همزه ساکنه و متحرکه بعد همزه ساکنه یا متحرکه در موضع لام افتد یاء شود، سبب قرب همزه در مخرج واو نشد
بجبت بعد، و نه بین بین که تخفیف بقلب اولی است. و در اینجا چهار صورت است: متحرکه بعد متحرکه قرأ کجعصر، متحرکه بعد
ساکنه قرأ کفمصر، ساکنه بعد متحرکه قرأ کجعصر، ساکنه بعد ساکنه و قرأ کفمصر بوقف. (بوادر لوصول)

لام، و مفتوحہ منفردہ بعد کسرہ یاء گرد و بعد ضمہ واؤ جوازا، کمیر و جوں، انخس مضمومہ را بعد کسرہ یاء گرداند و بعکس، و بعضے گفته اند: رواست قلب متحرکہ بوفق حرکت ما قبل. و در مانند مستهزؤون و سُئلَ بین بین ست، و در ہمزہ بعد الف بین بین قریب ای وجہ اول از دو وجہ مذکور، چنانکہ در سألَ و سئِمَ و مُستَهزِئِینَ و رُوُوفٌ و رُوُوسٌ إذا اجتمع أكثر من ہمزتین ای قبل اصول مہموز مفتوحہ بعد مفتوحہ مکورہ بعد کسرہ مضمومہ بعد فتحہ مضمومہ بعد مضمومہ ای قبل اصول مہموز

خفف الثانية والرابعة و حقق الأولى والثالثة والخامسة. و در دو ہمزہ از دو کلمہ صحیح ست تحقیق ہر دو و تخفیف ہر دو.....

کمیر أصلہ: منہ بمعنی کینہ و دشمنی. **جوں**: در جوں جمع حوۃ ظرفی از ظرف عطار. **بعکس**: {ای مکورہ را بعد ضمہ واؤ سازد، چوں: سؤل در سئل.} بمقتضای عبارت فارسی بہانے موصدہ اولی ست، و بعضے بصیغہ مضارع خواندہ اند. (مؤدہ انوصول) **قلب متحرکہ**: ای مطلقا در ہمہ حال، یعنی اگر حرکت ہمزہ خلاف ما قبل ہم باشد بوفق حرکت ما قبل بدل شود چوں: بنام در یلتئم، و میر و جوں دریں قاعدہ داخل است، کذا فی 'النوادر' وغیرہ.

مانند مستهزؤون: یعنی چنانکہ ہمزہ منفردہ مضموم بعد کسرہ، و مکور بعد ضمہ آید. **بین بین**: قریب مشہور واضح ست، و بعضے بعید کنند. **بین بین قریب**: و بعید بجہت زوم سکون ما قبل کہ الف است ممکن نیست، و حذف نکردند چہ آں بعد نقل حرکت گردد، و نقل حرکت بالف محال. و قب بواؤ ویا. جہت التقائے ساکنین روانشد، و ادغام ہم در الف چہ نر نیست. و سیویہ گفتہ: بعضے بچو ہمزہ را حذف کنند و در یشاء یشا گویند، و نزد بعضے اگر الف آخر کلمہ ایست و ہمزہ اول کلمہ دیگر ہمزہ ساقط گردد، و اگر ما بعدش ساکن الف ہم باجتماع ساکنین بیفتد، چوں: ما حمس در ما أحس، و الا باقی ماند، مثل: ما شد و ما اشد، کذا فی "الرضی".

چنانکہ: یعنی در اغاظ مذکورہ ہم بین بین قریب است نہ بعید: چہ چنانکہ حرکت ہمزہ بما قبش موافق است قریب و بعید یکسان باشد، پس از مشہور واصل عدول نتوان کرد. و در سئِم و رُوُف اگر بین بین بعید کنند الف را کہ ازان پیدا شود کسرہ و ضمہ دہہ باشند. (رکاز الأصول) **سئم**: مکورہ بعد فتح.

إذا **اجتمع** ہر گاہ جمع آید زیادہ از دو ہمزہ تخفیف کردہ شود دوم و چہارم، و باقی داشتہ شود اول سوم و پنجم **تحقیق ہر دو**: زیرا کہ اجتماع عارضی است از التقائے دو کلمہ پیدا شدہ پس ثقیل نباشد، و آن مختار قراء کوفہ و ابن عامر است. **تخفیف ہر دو**: زیرا کہ جہت اجتماع بدون تکرار حرفی باشد موجب ثقل است.

یا بطریق منفردہ، یا اول بطریق افراد، وثانی بطرز مجتمعه، و تخفیف یکے بر وجه مذکور، و حذف یکے با قلب دوم بطرز ساکنہ اگر متفق اند در حرکت واولی آخر کلمہ بود، و قلب مضمومہ بعد مکسورہ، و عکس آں بواو، و توسیط الف در مانند آنت، و لزوم قلب دوم بالف با جمع دو ساکن در نحو: **أَلْحَسَنُ عِنْدَكَ وَأَيْمَنُ اللَّهُ.**

اصول معتل.

واو مضموم و مکسور در اول کلمہ و مضموم در
نزد مازنی

بطریق منفردہ یعنی گویا ہمزہ دیگر با او نیست، پس در حاء احد ہر دو را بین بین قریب کنی چوں: ساء، و در یاء احد اول را بین بین قریب و دوم مبدل بواو مثل: جون، و در حاء اهل در ہر دو تسہیل مشہور. و چوں قواعد ہمزہ منفردہ معلوم کردہ ہمہ امثلہ وازدہ گانہ کہ از پنج بر سہ آید باید فہمید، و لا در شرح باید دید. **بطرز مجتمعه**: پس در حاء احد اول را بین بین قریب و دوم را مبدل بواو کنی چوں: اودم، باقی بر قیاس.

بر وجه مذکور: ای بطریق منفردہ در اول یا در ثانی، یا بطریق مجتمعه در ثانی، پس در قدری آید اول را یا، کنند و ثانی را بین بین، یعنی ہر دو طریق افراد، یا ثانی را و او ای بطریق اجتماع. (و در لوصوں و غیرہ) **بطرز ساکنہ**: ای بوفق حرکت ما قبل در حاء احد بالف، و در اویاء اُمّی بواو، و در من السماء إلى الأرض پیاء.

متر متفق اند: [این وما بعدش شرط حذف و قلب ہر دو ست.] و اگر متفق نباشد چوں: من نقاء احد، یا اولی آخر کلمہ نبود.

چوں: مہینہ احد حذف و قلب جائز نباشد. (رکار لأصوب) **عکس آں**: مکسورہ بعد مضمومہ نحو: یقرّ یسان بواو، گوئی: من نقاء و احد و یقرّ و سدن. **مانند آنت** ای چنانکہ ہمزہ استفہام بر ہمزہ دیگر غیر وصل در آید الف در میان آرنند: اجتماع دو ہمزہ نشود، و الف برائے کراہت اجتماع سہ بمشکل نوشتہ نشود. (رکار لأصوب)

حز الحس [چنانکہ ہمزہ استفہام بر ہمزہ وصل مفتوح در آید.] ساکنین در اں الف مبدل از ہمزہ و لام تعریف، و الف را ساقط نمی کنند، تا التباس استفہام بہ خبر نشود. **بحس اللہ**: و دو ساکن در آں الف و یاء است، و ہمیں نزد بصریان مثل آنکہ مفرد ست بمعنی قسم یا برکت، و نزد کوفیہ جمع بحسین ست: زیرا کہ مفرد برین وزن نیاید. و آنک و آجر و غیرہ عجی ست، و ہست و دو لغت آں از اقاموس "در یاب".

وسط رواست که همزه گردد، و اُحَدٌ و تَجَاةٌ شاذ. لَین غیر مد غم بعد کسره یاء گردد و بعد ضمه واو، و ضمه مانند بیض و حیکی کسره شود، و در طوبی و کوسی اسمیت غالب آمده. واوے که بعد فتح علامت مضارع و قبل کسره افتد یفتد، چون: یعد و یضع آه و نحو: عد تبع مضارعه، و جاء یئس و یائس، و فی نحو: یوجل یا جل و یئجل و یئجل. واوے که فائ فعل بود و از فعلش افتاده یفتد چون: عدة. لَین فائ افعال که از همزه نبوده اند شود و در تاء مد غم بلغت فصیحه.....

همزه گردد. چون: اُحوه و اُشاح و اُدور که در اصل و اُدور است. اُحد که در ا و اُ مفتوحه همزه بدل شد؛ چه اصلش و حد بود. **نَدَه** که در ا و اُ مفتوحه در صدر بتابدل شد؛ چه اصلش و جاهه است. **نَسَد** زیرا که واو مفتوح در اول کلمه ثقیل نیست، و قلب واو مضموم همزه باید نه تمام. (رکاز الأصول)

بعد کسره؛ و جو با اگر در یک کلمه باشند، چه لَین حرف خفیف است که اعتماد آن بر قوی، موافق ثابت نماید، و مد غم هرگاه مستلکنت در مابعد است خفت آن با حرکت مخالف مضائقه ندارد. (رکاز الأصول)

یاء گردد؛ چون: محاریب جمع محارب، و میراث از موراث. **بعد ضمه واو**؛ نحو: قوول مجبوس قوول، و موقی از میق. و **ضمه**؛ یعنی جمعی که از فعل صفت بر وزن فعل آید، یا صفت بر وزن فعلی اگر عینش یاء بود و او نگنند، بل ضمه را کسره گردد و اندک از آن که صفت بمشابهت فعل ثقیل است و واو هم ثقیل. (مواد الوصول) **حکی** زبیده هر دو دوش خود را در رفتار بجنباند **طوبی و کوسی**؛ در اصل طیبی و کبسی بود، و قیاس بدل ضمه بکسره است.

اسمیت غالب؛ اول نام در نخته در جنت دوم اسم زنی زیرک است؛ لهذا یاء واو شد. **بعد**؛ مثال کسره تحقیقی، اُصه؛ یو عد. **یضع**؛ مثال کسره تقدیری که بمنسبت حرف حلق فتح شده. **ینس** در ینس مضارع بحذف یاء خلاف قیاس. **یانس** قلب یاء بالف خلاف قیاس. **نحو یوجل**؛ ای در مثال واوی از باب عله چهار لغت است اصل یوجل

باجل بقلب واو بالف که اخف است. **سجل** بقلب واو یاء. بکسر علامت مضارع، و این لغت شاذ تر است. (مه) **واوے** که ای مصدر مکسور الفاء یا فائ فعلة بالکسر باشد. **از فعلش افتاده**؛ و اگر از فعل نیفتاده نیفتد، چون: واد و واصل. **عده** در اصل و غذی و غذ است بنا بر قولین حرکت واو بعین حذف کردند کسبیکه اصلش وعد گویند تاء را عوض محذوف دانند. از همزه نبود؛ اصلی ی بدل از ین باشد. **در تاء مد غم**؛ چون: ایتسر اُصه؛ ایتسر از اُسر بمعنی بستن.

بلغت فصیح؛ ای ابدال بلغت فصیح واجب است.

چون: اتقد و اتسر. واگر دو واؤ متحرک در اول کلمه بهم آیند اولین همزه گردد چون: أو اصل
 و أول. واؤ و یاء متحرک نه بعارض بعد فتحة لازم الف گردد بشرط: عین ناقص نباشد و نه در
 حکم آں، و نه فاء کلمه، و قبل مدّه زائده و الف تشنیه و یاء مشدّد و نون تاکید نیفتد، و کلمه بر وزن
 فعلا ن و فعلی نباشد، و نه بمعنی کلمه که در ان تعلیل نه پذیرد، پس الف بقران ساکن لفظی

دو واؤ متحرک: احتراز است از مثل: ووزی که هر دو متحرک نیست **همزه گردد**: برائے تخفیف، چه اجتماع دو واؤ ثقیل است
 و هنگام عطف سه جمع شود اگر ثانی را همزه کنند ثقل بر طرف نشود، فیه (رکب الاصول) **أو اصل** جمع و صده در اصل
 و واصل بر وزن فواعل، **اول**: جمع اولی مؤنث اول، اصله: وؤل بر وزن فَعَل.

واؤ و یا متحرک: نه ساکن، پس در فو و حیل الف نشود: زیرا که فتحه ماقبل واؤ و یاء ساکن ثقیل نیست، و بعضی قلب جز دارند.
 زیرا که اقتران متجسین او است. **نه بعرض**: برابر است که آں عارض منقول از غیر بود، مثل: حوب و حیل که در اصل
 حو و حیل بود، یا غیر منقول از ان چون: حشو الله و حشني لله. (رکب الاصول) **فتحه لازم**: احتراز است از عارض
 چون: فوعه. و عروض حرکت کلمه دیگر مثل: فوعه خفائی و در چه حرکت عارضی آنکه گاهی باشد و یا بنقل و غیره حاصل آید
 و فاء همیشه مفتوح است، مگر اینکه گفته شود: و فو فاء بروعه عارضی است، پس حرکتش همچنین باشد.

الف گردد: بدون اسکان واؤ و یاء، علت قلب آنکه هر دو بمنزله دو حرکت است، و حرکت اینها و حرکت ماقبل دو حرکت دیگر،
 و قلبی چه حرکت در یک کلمه ثقیل است، یا آنکه حرف است متحرک بمنزله دو حرف مدست و اجتماع آں گراں باشد، پس الف
 آوردند که حرکت نه پذیرد. و بعضی این واؤ و یاء را بعد اسکان بدن کنند، و بنا بر آں لازم می آید که در فو و یو مصدر هم قلب کنند،
 و نه اینجا هم نکنند که علت مشترک است. و جوابش آنکه علت قلب همان تحرک است و اسکان برائے تناسب مبدلین بعمل آمده:
 چه الف مبدل منه ساکن است، کذا فی 'شرح صراح'.

عین ناقص نه باشد: ای آں واؤ و یاء عین کلمه معتل بلام نیفتد چون: صوی: تا توالی اعلامین لازم نیاید. **نه در حکم آں**: چنانکه نام
 ناقص مکرر باشد، مثل: رعو اصبه. رعو و. **نه فاء کلمه**: نحو: توسط زیرا که مجرّش سالم مانده.

قبل مدّه زائده: چون: حود و عبور و صوب. **الف تشنیه**: چون: دعوا تا بمفرد متبیس نشود. **نون تاکید**: نحو: حشور
 و حشوب برائے لزوم اجتماع ساکنین. **فعلا ن**: چون: حولا و حیون و حدی. زیرا که در معنی اینها اضطراب است، و حرکت
 لفظ بر ال و اں، پس حذف نکنند. **که در ال تعلیل**: چون: عور و صید بمعنی اعور و اصید.

یا تقدیری بیفتد چوں: قال و باع و خاف و دعا ^{ارجوف} دعوا ^{زدعوا} دعتا دعون. هر واؤ و یا نیکه عین ماضی مجهول بود و در معروف تعلیل یافته کسرۀ آنرا بجائے ضمّه ما قبل بری چوں: قیل و بیع و اختیار و انقید، یا بیگنی نحو: قول و بوع و اختور و انقود. فائے ماضی که ثلاثی مجرد است بعد حذف عین باجماع ساکنین کسرۀ یابد اگر ارجوف یائی بود، یا از باب مکسور العین، و گر نه ضمّه، چوں: قلن و بعن و خفن. هر واؤ و یا نیکه بعد ساکن نه لین زائد بود در عین فعل یا شبه فعل ای مصدر و مشتق و موازن فعل بوزن عروضی حرکت آنرا بما قبل دهی بشرط: آن کلمه ملحق و ناقص و بمعنی لون یا عیب و صیغۀ تعجب.....

چوں اسود و بیض

قال و باع. أصلهما: قول و بیع. هر دو جامع شروط وعت بوده اند. دعوا: تشنیه برائے نبودن شرط تعلیل نشد. دعت. از دعوت، و او الف شدۀ بقرآن ساکن غظی افتاد. دعتا: از دعوت، الف باجماع ساکن تقدیری که تا ست بیفتاد، و بعضی دعواتا گویند. دعون: برائے عدم علت صحیح ماند. در معروف: احتراز است از عور و صدد که معروفش معلل نیست. بجائے ضمّه: بعد از ضمّه واؤ را بمناسبت کسرۀ یاء گردانی، و این نفت الفح است. اگر ارجوف: تا و است کند بر حذف یاء. مکسور العین: ای آنکه عین ماضی آن مکسور باشد اگر چه واوی بود، و کسرۀ آنجا برائے رعایت باب ست، و آن از و است بر حرف محذوف هم بود. قلن: بصیغۀ معروف مثال ضمّه، اصش: قوس که نه یائی ست و نه از باب مکسور العین و در صیغۀ مجهول ضمّه و کسرۀ نیز جائز است و کسرۀ خاص اشهر و الفح. بعن: مثال کسرۀ فاف در یائی، اصش بیع. خفن: مثال کسرۀ فاء در واوی که از باب مکسور العین، أصله: حوف. نه لین: احتراز است از بویع و سدد که در اصل تابع و سیود بود.

ای مصدر: تفسیر شبه فعل ست، و چوں این معنی خلاف اصطلاح مشهور ست؛ لہذا تفسیرش برداخته. بوزن عروضی: کہ عبارت است از مقابله سکون بکون و حرکت مطلق بحرکت بدون لحاظ حروف اصول و زوائد، چوں: معقول، بوزن فعول. ملحق: احتراز است از احوال ملحق باحرار اگر در آل قلب نمایند احق دریافت نشود. ناقص: احتراز است از مثل یقوی؛ تا توالی اعلامین لازم نیاید. بمعنی لون: چوں: عور و اسود، چرا کہ باب افعلا و افعللا چوں اصل است در لون و عیب می فظت صفت آن واجب بود، و نیز در صورت تعلیل ماضی بماضی مفاعلت مانند مضارع محمول برانست. (رکاز الأصول) صیغۀ تعجب: نحو: ما أقوله و أقول به؛ زیرا کہ غیر متصرف است، یا آنکه در تعلیل اول بماضی افعال دوم بامرش متمسک نشود.

وصیۃ اسم آلہ نبود، و در شبہ فعل کہ بر وزن متعارف فعل بود پیش از تعلیل یا بعد از ان واویش زائد مشترک ست تعلیل نکنند، پس آن حرکت اگر فتح بود واؤ و یا الف گردد و چون: یقول و یبیع تا یقلن و یبعن و قل و قولاً آہ، وبع و بیعاً آہ، و مقول و مبیع و یقال و یباع و یخاف آہ، و خفّ خافاً آہ، و أقام إقامة و استقام و استقامۃ، و در مفعول یائی ضمہ منقول را کسرہ گردانند و واؤ مفعول را یاء و در و تصحیح بسیار آید نحو: مبیوع و مطیوب، و در واوی کم. و او یکہ عین مصدر یا جمع و بعد کسرہ باشد.....

وصیۃ اسم آلہ بمعنی آہ باشد چون: مقول و محیط، یا برائے مبالغہ فعل مثل: معول: تا معولان بسم ظرف کہ تعیینش بہت زیادت مشابہت بفعل اولی ست صورۃ التباس نشود، و تعیین مفعول مشابہ مفعول میگرداند (رکاز لأصوب) بر وزن متعارف: احتراز است از تنبیع بر وزن تصرف بکسر تا، و فتح راہ کہ در ان بہجت نبودن وزن متعارف فعل تعیین کنند و تناع گویند. (شروح) زائد مشترک: میان اسم و فعل چون: ہمزہ و تا و ی و نون بخلاف میم کہ مختص بسم ست، پس در اسم مصدر بمیم تعیین کنند، چون: منقل. الف گردد: زیرا کہ در اصل متحرک بودند و ما قبل آنہا اکون مفتوح شد. فل این تمثیل و قیہ درست شود کہ قل و بع از اقو و یبع گویند. (بوادری بوصول) مفعول و مبع: نصہما: مقول و مبیوع، در اول حرکت واؤ اول بما قبل داده انداختند، و در ثانی بعد نقل ضمہ بمنسبت یاء کسرہ شد و یاء از اجتماع ساکنین افتاد، و واؤ مفعول برائے کسرہ ما قبل یاء شد، و اینہم نزد انخفش ست، و سیبویہ و خلیل از ہر دو واؤ مفعول افتادہ. (شروح) در واوی این وزن قیامی ست، و مثبت و مبیہ از شوب و بوم نادر. (بوادری بوصول) یقال امثلہ آنکہ حرکت منقولہ اگر مفتوحہ باشد واؤ و یا الف گردد افامۃ اصل إقامة و استقامۃ ہوا و استقامہ بود چون بعد نقل حرکت واؤ بہر قبش و قلب آن بالف اول یا ثانی را عینی الاختلاف میان انخفش و سیبویہ حذف کردند تا در آخر عوض دادند کہ فارق میان ماضی و مصدر باشد، و گاہی در اضافت تاء نیرند، چون: فاء الصلاة؛ چہ تفرقہ باضافت کہ در فعل نمے باشد حاصل شد. (رکاز لأصوب)

واؤ مفعول: نحو: مبیوع، چنانکہ از مذہب انخفش گذشت، و ہمین وزن قیامی ست، و مہوب از ہیبت شاذ. مطیوب: و مہبوب و محبوظ و مدیوب و در واوی کم: نحو: مصبوع و مصبوب، زیرا کہ ضمہ بر واؤ ثقیل تر از یاء ست. عین مصدر: احتراز است از آنکہ در غیر مصدر جمع بود نحو: عوض و حواہ. بعد کسرہ: احتراز است از دوم و ہوا و ساقط و دوام و ذو و ر باصصہ.

و در فعل و واحد معلل بود، یا در واحد ساکن و در جمع قبل الف افتد یاء شود، نه در ناقص چون:
 قیم و قیام و دیم و جیاد و ریاض. و او یاء عین فاعل که در فعلش معلل بود، یا مر اورا فعل نبود
 همزه گردد چون: قائل و بائع. چون دو حرف علت پس و پیش الف مفاعل افتد پسین همزه شود
 چون: بوائع و أوائل، و همچنین هر مدۀ زائده بعد آن نحو: رسائل. الف زائده که قبل الف
 مفاعل و مفاعل افتد و او شود نحو: قواریر. در کلمه
 در بیان وزن وزن صوری

و واحد معلل بود: قبل الف افتد یاء، و این احتراز است از حواص مصدر حاور و ضوال جمع طویل.
قبل الف: احتراز است از عودۀ جمع عود سابع شتر پیر. یا شود بجهت تعلیل فعل و واحد بودن و او ساکن در آن بمنزله معلل،
 و بجهت ثقل و او بعد کسه که بمنزله خروج از کسه بضمه است. نه در ناقص. احتراز است از رواء جمع ریان، أصه: رومان، قلب
 نکردند؛ تا توانی اعلامین نشود. **قیم و قیام:** در اصل قوم و قوم مصدر قام، و آوردن دو مثال اشاره بآست که بودن و او قبل الف شرط
 نیست. **دیم و جیاد:** هر دو مثال جمع، اصل اول دوم جمع دیمه باران دائم، و دوم جمع جید از حیود بقانون سید، أصه: حواد.
ریاض: أصه: روص جمع روص، مثال جمیعۀ و او واحدش ساکن و در جمع قبل الف افتاد که در فعلش: احتراز است از عناور
 و صابد که در فعل بهم معلل نه شده. **همزه گردد:** اول الف شود جهت موافقت فعل و الف همزه گردد.
الف مفاعل: یعنی لفظی که برین وزن باشد صوری، ای مقابله سکون و حرکات بخصوصا. **پسین:** جهت استیصال دو حرف علت
 که میان آنها فصل خفیف است در جمیعۀ از جهت طول بنا ثقیل است. (رکاز الأصوب)
بوائع: أصه: بواع مثال مختلف همچنین عیال جمع عیل بمعنی عیال، أصه: عیال. (موادر الموصوب)
أوائل: أصه: أوول جمع أوول مثال هر دو و او است، و همچنین حیائر جمع حیر مثال هر دو یاء، و در صورتی که وزن مناعل ندارد
 همزه نشد. **همچنین:** و رائے و جمیعۀ در بوائع گذشت وجه دیگر آنکه تحریک مدۀ زائده درست نیست خصوصاً در الف محال است.
 (رکاز الأصوب) **مدۀ زائده:** احتراز است از حدوول و معایش که و او یاء در ال اصلی است.
و او شود: زیرا که تکبیر و تصغیر ازین باب است، و در تصغیر الف و او می شود نحو: صویرب و صویریب.
قواریر: جمع فارورة بمعنی شیشه و بول مر یض که پیش طیب برند، و همچنین شواهد جمع شاهده.
در کلمه: ای یک کلمه اگر چه حکمی باشد، چون مسمی، بخلاف هویرید و رأیت یدی و اصل.

که واو ویاء بهم آیند و اولین ساکن غیر مبدل است و او یاء شود و یادریا او غام یابد، و اگر هر دو
 ضمه بود کسره گردد نحو: سید و مرمی، و بیگن یائے دوم از سید جوارا، و از کینونة
 وجوبا. و اوے که سوم بود چون پیشتر رود نه پس ضمه یا شود نحو: یدعی یدعیان
 یدعون، و اعلیٰ اعلیٰ اعلوا، و همچنین و اوے که بعد کسره در آخر کلمه افتد، یا قبل زیادت
 فعلان نحو: دعی دعیا دعوا و غزیان. ضمه و کسره از لینے که پس حرکت آید نه فتحه ازاله نمایند
 بنقل اگر قبل ضمه کسره بود و بعد آن واو و قبل کسره ضمه و بعد آن یاء، و گرنه بلا نقل نحو: خشوا
 و قووا و یرمی یرمیان یرمون، یدعو یدعوا یدعون.....

اولین ساکن: و اگر اولین متحرک بود فک واجب باشد نحو: صوب. **غیر مبدل:** احتراز است از صوب و صوب که تعیل در آن
 موجب انتباس بماضی مجهول تعیل و تمعّل است. **واو یاء:** شود از جهت مناسبت در لین و جسر و توسط، و عکس نکردند جهت خفت
 یاء بیگن یائے برائے قرب او از محل تغیر ای آخر **و از کسره:** بسبب طول بنا، اصل آن کسره بود
و اوے: که از بخانیان ناقص است. **نه پس ضمه:** احتراز است از یدعو؛ چه وجود حرکت مناسب قبل اوماع از تغیه است.
یاء: شود بسبب وقوع آن در محل تغیر و اشکراه وقوع بعد کسره و حمل واقع بعد کسره بر آن. **نحو بدعی:** در اصل یدعو یدعون
 یدعوا و او در ماضی و مصدر آنها سوم بوده در اینص رابع شد، در اول بعد ابدان بالف مبدل شد، و در ثلث الف شده از
 اجتماع ساکنین افتاد، و در ثانی بحال ماند، و ہمیں است حال نعی بح که واو در مجرّوش سوم بود. (بو در موصو)
همچنین: ای واو یاء گردد برائے اشکراه و او بعد کسره **دعوا:** در اصل دعوا و او اول بقاعده مذکور یاء شد و ضمه بماقبل دادند بعد
 از اذ حرکت آن، و یاء باجتماع ساکنین افتاد. **نه فتحه:** چه موجب قب لین بالف ست نحو: بدعی و یرمی مجهول، چنانکه گذشت.
ازاله نمایند: برائے نقل ضمه و کسره بر حرف ست خصوصاً بشرط مذکور. **حسوا:** ضمه: حشیو قبل حرف ست مضموم کسره
 است و بعد آن واو، حرکتش بر قبل دادند بعد از اذ حرکت ماقبل، و حرف ست باجتماع ساکنین افتاد.
قووا: ضمه: قو و و تعیل مثل خشوا. **یرمی:** ضمه: یرمی ضمیه یاء بلا نقل افتاد؛ چه قبل ضمیه او، گرچه کسره ست و او بعد
 آن نیست. (بو در موصو) **یرمون:** اصله یرمون، و تقلیل چو حشوا **یدعو:** ضمه: یدعو، ضمه از او بلا نقل
 افتاد؛ زیرا که نه بعد ضمه و او ست و نه قبل آن کسره. **یدعون:** ضمه: یدعون و ضمه و او بے نقل افتاد.

ورام رامیان رامون، وتدعین و ترمین. حرف علت غیر عارض که طرف متمکن و بعد ضمه بود بعد کسره گردد نحو: تَلَقَّ وَأَذَلَّ، چنانکه واو و یاء بعد واو مضموم و قبل حرف تانیث یا زیادت فعلان جمعیکه بر فُعُول ست دو واو آخرش یاء ^{بعد میگرد} شود و پس کسره نحو: دَلَّی بضم دال، و قد یکسر اتباعا، و همچنین دو واو آخر بعد واو نحو: مقوی و قد جاء مَعْدِي و مرضی. حرف علت آخر کلمه اگر چه قبل تائے عارض بود بعد الف زائده همزه گردد.....

رام: أصله: رامي، ضمیه یاء بلا نقل افتاد چه قبل آں اگر چه کسره است، لیکن واو بعد آں نیست. (بوادر الوصوب)
تدعین: أصله: تدعوی، قبل لین مکور ضمه است و بعد آں یاء، حرکت لین بما قبل داده باجتماع ساکنین انداختند.
ترمین: أصله: ترمین، از آن حرکت بلا نقل شد؛ زیرا که نه لین مضموم است و نه قبل ضمه کسره نه بعد آں واو.
غیر عارض: احتراز است از مثل کھوا احد که در اصل کھوا همزه بود. طرف متمکن: ای اسم متمکن، نه در بین آں چوں: فووز جمع قائل، و نه در طرف اسم مبنی و فعل نحو: هو ویدعو. (رکار الاصول) بعد ضمه: اصلی نه بعد سکون یا فتح چوں: دیو و ضی و عصب و وحی و بعد ضمه عارضی مثل: ایه. بعد کسره الخ: ای ضمه ما قبل کسره بدل گردد جهت ثقل حرف علت در آخر و برائے عدم وجدان چنین اسم در کلام عرب. (رکار الاصول) تلق: أصله: تنقی مصدر تفعیل، و ادب جمع دلو، أصله: ادب بعد قاعده مذکور یاء از هر دو بقانون فاص افتاد. حرف تانیث: نحو: فویه، أصله: فووف، ضمه ما قبل، و او ثانی کسره شده واو بمنسبت آں یاء. فعلان: بضم بین چوں: فویان، أصله: فووان. بر فُعُول [بضمین و مشتت بر دو واو.] و در فُعُول مصدر ادغام بے ابدال و بابدال هر دو آمده نحو: جئو و عتو، و جئو و عتی. (منه)

آخرش یاء شود: که یکے واو مفرد است دوم واو جمع. پس کسره: یعنی ضمه ما قبل یکسره بدل شود. دلی: أصله: دیو، جمع دلو، هر دو واو یا کرده ادغام نمودند، و ضم لام یکسره بدل شد. مقوی: أصله: مقوؤؤ، واو میانه را بجهت سکونش و ثقل اجتماع سه واو فصل ضعیف قرار داده و اخیر را بقاعده اول یاء کردند، پس واو دوم را بقانون مرمی، و بعد ادغام ضمه واو اول را کسره دادند.

معدی و مرعی: یعنی دو واو را که بعد واو نباشند نیز یاء بدل کنند، أصلهما: معدوؤ و مرصوؤ. و قیاس آں معدوؤ و مرصوؤ است. تائے عارض: احتراز است از کلمه که در آں تائے لازم بود چوں: تعاوت و درایه. همزه گردد: و جهت وقوع در محل تغییر بعد الف زائده مانند فاعل، یا برائے بودن الف بمنزله فتحه آنرا بالف بدل نمودند، و بسبب اجتماع دو الف اخیر را همزه کردند، و حذف ننمودند؛ تا محدود مقصور نشود، و اوس را بجهت امتناع تحریک مد زائده حرکت ندادند. (رکار الاصول)

نحو: کساء و عباءة. فعلی اسمی یائے لامش واو شود نحو: تقوی، نه صدیا، و فعلی اسمی عکس بود
چون: دنیا و علیا، نه غزوی. همزه که در مفاعل بعد الف و قبل یا افتد و در مفردش چنین نبود
یاء شود، و فتحه یابد و یاء الف گردد چون: خطایا، نه شواء. و نزد بعضی اگر لام مفردش واو سالم بود آن
همزه واو شود نحو: اداوی و هراوی. یائی که بعد ضمه و آخر فعل است، یا قبل حرف تانیث، یا دو
زائد فعلان واو شود، لین لام کلمه بدر آمدن جازم و در امر بیفتد، و با اتصال ضمیر فاعل و نون
تاکید باز آید.....

کساء: أصده: کساء، و حاء الواو بعد الألف مهملة. عباءة: مثال تائے عارض، عاء نیز گویند، أصده: عباءة
نوع از کلیم. اسمی. نه وصفی که در آن یاء را بحال دارند. واو شود. برائے فرق در اسم و صفت، و عکس نکردند، از آنکه صفت
ثقیل است، و یاء خفیف و اسم خفیف و واو ثقیل، پس طریق تعادل پے نمودند صددا که صفت است بمعنی زن تشنه.
عکس بود: ای واو نامش یاء شود، بجهت ثقل آن از ضمه و واو، عرووی زن جنت کننده، یعنی در فعلی صفتی یاء بدل نکنند برائے
فرق همزه که این قاعده در اصول مهورز باید. متعادل ای در جمع بریں وزن بوزن صوری.
چنین نبود. جهت استمرار وقوع همزه میان دو حرف علت در جمع که ثقیل است، و یاء همزه اقرب است از واو. (مسه)
یا الف گردد. برائے تحرک و انفتاح ما قبل. حطانا اصش حصاء جمع حصنه، همزه در میان الف و یاء، در مفاعل افتاد، و در
مفردش چنین نیست تعلیل مذکور نمودند. سوا، جمع شانه همزه در آن اگر چه میان الف و یاء است، لیکن در مفرد، همچنان بود.
همزه واو شود: برائے مناسبت مفرد، چنانکه در شواء مرعی داشتند.

اداوی جمع دوة بمعنی مطهره آب، أصده: ادنو، الف زائد دوة بعد الف مفاعل افتد، همزه شد، پس واو را جهت کسره ما قبل یاء
کردند اداوی شد، اکنون قاعده مذکور یافتند، و چون در مفرد اولام کلمه سالم است همزه را واو کرده فتحه دادند، و یائے اخیر جهت
تحرک و انفتاح ما قبل الف شد، و همچنین هراوی جمع هراوة بمعنی عصا (شرح)

آخر فعل است: چون: فصوص و هو قاضی و صاحب نسیم ای عقل شد، اصل آن قصی و هی. فعلان بانصبه چون: رموا
م و تیر انداز. واو شود تا خروج از ضمه بطرف کسره لازم نیاید جازم. مثل: لم و لا و لام امر و لای نمی و ن شرطیه و غیره
بیفتد. زیرا که حرف علت مناسب حرکت است، و جائیکه حرکت نیاید حرفی که مناسب آنست چگونه آید، چون: لم بدع و لم
یرم و لم یحش، و بدع و ارم و احش (رکار الأصول) باز آید جهت وقوع آن در محلی که تحرکت آن لازم است

چوں: اُدْعُ اُدْعُوا اُدْعُوْا اُدْعُوْنَ اُدْعِنَ ولم یَقِ وقِ. یائے آخر مفاعل رفعاً وجرّاً بیفتند و بدلش تنوین آید نحو: جوارِی و جوار. از دو یائے آخر مفاعیل رواست که یکے بیفتند و دیگرے حکم یائے مفاعل یابد نحو: صحاری، وطی در بقی و دُعِی بقا و دعا گویند، بنو حارث و بعضے دیگر بجائے واو و یائے ساکن بعد فتحه الف نیز خوانند چوں: تَابَهُ وَاِنَّ هَٰذَا وَاِنَّ ضَارِبَانَ.

اصول مضاعف:

چوں: دو حرف یک جنس در یک کلمه بهم آیند

ادْع اصلش ادعو، واو بامر افتاد. ادْعُوا [واو بجہت لحوق الف ضمیر باز آمد.] ادْعُو اصلش ادعو واو بجہت الحاق واو ضمیر باز آمد بعدہ ضمیر بر واو شوار داشتہ ساکن نمودند و با جمع ساکنین انگشتند. ادْعُو واو واحد باقی و نون تاکید باز آمد. ادْعُ بضم عین و کسره آن، اصل اول ادْعُو بضم واو جمع مذکر، و اصل ثانی ادْعُو بکسر واو صیغہ واحد مخاطبہ، واو در اول بدون نقل حرکت افتاد و در ثانی بعد نقل. (مہ) لم یَقِ مثال لفیف کہ حکم ناقص دارد، اصلہ: لم یوقِ، واو جہت وقوع بعد فتحہ علامت مضارع و قبل کسرہ افتاد، و یا، بجاز م. وق در اصل و قی بود، واو بمناسبت مضارع و یا، بجزم، و ہمزہ وصل بعدہ حاجت افتادند. مفاعل در حذف رفعاً و جرّاً اثبات نصاً. یکے بیفتند: نیسب جہت تخفیف بسبب طول بنیہ.

صحاری جمع صحراء چوں یکے از دو یاء اندازند صحار و صحاری مثل. جوار و جوارِی خوانند، بعضے صحاری بر وزن خطابا نیز گویند. طی قبیلہ از عرب است. ورنفی ای جائیکہ متطرف [یائے متطرفہ] فتحہ غیر اعرابی دارد و ما قبلش مکسور بود. (رکار الاصول) بقا و دعا گویند بقب بکسرہ ما قبل بفتحہ برائے مناسبت فتحہ یاء و بقب یاء، بالف، و در رأیت القاصی کہ یاء فتحہ اعرابی دارد و قیم کہ در طرف نیست قلب نکنند. (رکار الاصول)

بعضے دیگر: مثل: بی ہدیل و ربید و حنعم. الف نیز الخ: ای بالف بدل نمایند؛ زیرا کہ از واو یاء اخف است و حرکت ما قبل اوفق. ان هذان اصلہما: ان هدی و ان صارین، و در آیت: (طسہ ۶۳) مفسران وجوہ دیگر ہم ذکر کرده اند، و همچنین در من احب کریمتہ است.

یک جنس: صحیح یا حرف طت یا ہمزہ. بهم آیند: حقیقتہ چوں: مد، یا حکما نحو: مسلمی.

اول ساکن بود ادغام واجب است، و اگر متحرک است و دوم ساکن بسکون وقف یا متحرک نہ بعارض نیز لازم است، چوں: **فَرَّ و دَوَاب**، مگر در نحو: **اِقْتَلَ وَحْيِي** کہ جائز است، و دوم اگر چنان نبود، پس اگر حرکت عارض دارد ادغام جائز است، نحو: **اُمْدِدِ الْقَوْمَ**، و اگر سکون لازم ممتنع است نحو: **مَذْدَن**، و اگر عارض جائز است بتحریک کسرہ یا فتح یا ضمہ اگر حرف اول ضمہ دارد، و بلا تحریک در حال وقف نحو: **مُدُّ** ادغام متحرک با ساکن بلا نقل ^{نزد غیر ال جاز} نقل است اگر ما قبل او متحرک است یا مدہ، و گرنہ.....

اول ساکن: و دوم متحرک باشد، یا ساکن بسکون وقف کہ حکم متحرک دارد. (بوادر الیٰصول) **ادغام**: ادغام نزد کوفیہ از افعال است و نزد بصریان از فعال دتعم، بہر تقدیر بمعنی در آوردن چیزے درون چیزے باشد، و در اصطلاح دو حرف را دتعمہ از یک مخرج خواندن، و تخفیف در آن ظاہر است. **واجب است** اگر مانع نبود بسبب حصول شرط ادغام بے تصرف و عمل. **بسکون وقف**: کہ در حقیقت متحرک است. **نہ بعارض**: کہ با اتصال کلید دیگر حقیقہ یا حکما حادث شود، نحو: **مَدَد** قوم. **نیز لازم است**: ای واجب بہت تخفیف و اعتماد حرکت حرف دوم. **ہر** مثال متحرک ثانی نہ بعارض: چہ در اصل ہر ہر بکوصر و صرہ است. **دواب** مثال آنکہ ثانی ساکن بوقف است، اصل آن دواب است. (مدہ)

اقتل ای در باب فعال کہ عینش تائے فوقانی باشد. **حیی** ای جائیکہ دو یا در آخر ماضی معروف و مجہول باشد از مجرد، و همچنین است حال احب و استحب. (بوادر الیٰصول) **حرکت عارض** کہ از امر منفصل حاصل آمدہ.

ادغام جائز است: در اول بہجت آنکہ اجتماع تائے اولی با اصلی بسبب عروض بمنزہ اجتماع مشین از دو کلمہ است، یا حصول التباس بماضی معین، و لہذا فایا تا. یا ہر دورا کہ ہے کسرہ دہند، و در ثانی برائے تحر از تعلیل میں ناقص. (در کار الیٰصول) **امدد القوم**: [حرکت وال ثانی بہت اجتماع سائین آمدہ] نظر بہ حرکت عارضی، پس گوئی: مدد القوم بہرکات، و جزوہ وصل بعدم حاجت آفتی، و انفاکات ہم نظر بہرہض حرکت جائز. **سکون لازم**: ای نہ ساکن بوقف بود نہ متحرک بہرکت لازم.

عارض: کہ گاہے متحرک ہم میگردد. کسرہ برائے آنکہ در تحرین ساکن اصحت، و فتح برائے آنکہ اخف حرکات است، و ضمہ در صورت مضموم بودن اول برائے حصول مناسبت ہم دو. (شرح) **در حال وقف**: زیر کہ اجتماع سائین در وقف جائز است. **متحرک است**: برائے عدم لزوم اجتماع سائین عیبی حدہ چوں: **ہر**، **اصلش ہر**، اول را ساکن کردہ و دوم ادغام کردند.

یامدہ: ما قبل آن نحو: **حات و حوت**، و یائے تصغیر نیز حکم مدہ دارد نحو: **دویہ و حویصہ**. (بوادر الیٰصول)

با نقل نحو: يَمْدُ. و در دو حرف از دو کلمه ادغام ساکن غیر مده واجب است، و ادغام متحرک جائز اگر ما قبل او متحرک است یا مده و دوم متحرک و الا نه. شرط ادغام است که اعلال مزاحم نشود، نحو: ارعوی، و لبس نبود ای در اسم با تحرک اول نحو: سبب، و حرف اول هائے سکتہ و بدل از همزه و الف و مد غم فیہ نباشد و دوم برائے الحاق با تحرک اول. ممنوع است در نحو: دَدِنِ و بیدَر مگر تتنزل و تتباعد.....
ول متجاسین زائد است

با نقل: حرکت آں بما قبل؛ تا اجتماع ساکنین عینی غیر حده نشود. **یَمْد:** أصله: يَمْد، حرکت دال اوس بما قبل دواہ اوس را در ثانی ادغام کردند. **غیر مده:** احتراز است از ه و م و ن و س (سفره ۲۴۶) و ه و م و ن (برهم ۱۸). **واجبست:** بسبب وجود علت ادغام و قوت تصرف، و ساکن غیر مده حرف صحیح باشد یا لین نحو: دَدِنِ (ن عمرو ۴۱) و ۰۰۰، **جائز:** نه واجب، اول بجبته اجتماع مثلیں، و ثانی بجبته عروض آں باوجود زیادت تصرف که اسکانست. (رکاز الأصول)

متحرک است: تا اجتماع ساکنین عینی غیر حده نشود نحو: يَمْد (سفره ۲۴۶) یا **مده:** ای لین بجبته عدم لزوم اجتماع ساکنین عینی غیر حده نحو: حمید دهر و ثوب بشیر. **والا نه:** ای اگر چنین نباشد ادغام نکنند بجبته لزوم اجتماع ساکنین غیر مفتقر، برابر است که ما قبل نه متحرک بوده لین، چون: فرم مالت، یا دوم ساکن نحو: قال الحسن. (رکاز الأصول)
که اعلال: یعنی اگر اعلال و ادغام هر دو ممکن باشد اعلال را مقدم گردانند. **ارعوی:** أصله: ارعوی، اعلال کردند نه ادغام. **در اسم:** والتباس در فعل و شبه آں ممنوع نیست؛ چه فعل معنی ثقیل است لفظاً بم نتوان کرد، و نیز التباس آں در مضارع و غیره رفع می شود. (رکاز الأصول) **با تحرک اول:** [تا التباس بساکن مد غم لازم نیاید.] و اگر اول ساکن بود ادغام واجب شود چون: جلب در جلب ملحق بمقطر. (رکاز الأصول)

نحو سب: که ادغامش موجب لبس به 'سب' است. **هائے سکتہ:** که در آخر کلمه بوقف و وصل آید نحو: عدویه هدت؛ چه هائے سکتہ انفعال خواهد. **الف:** نحو: قور محبوس قاول. **مد غم فیہ:** چون: حب؛ چه ادغام دو حرف در یکے یا فک ادغام اول لازم آید. **برائے الحاق:** تا فائده الحاق باقی ماند نحو: فردد ملحق بمحضر.

در نحو: ای جائے که متجاسمین اول کلمه باشند، هر دو اصلی یا اول زائد، ادغام ممنوع است؛ تا ابتداء بسکون لازم نیاید.

دَدِن: بمعنی لبو، مثال متجاسمین اصلی. **مگر تتنزل:** ای چنانکه اول علامت مضارع و دوم تائے تفعل و تفاعل بود.

کہ بعد متحرک افتد یا مدہ، و در دو ہمزه مگر در مشدد الوضع کہ واجبست نحو: سأل .
 نحو فتحرک وفتیاعده
 کہ بین تعجیل باشد

بیان مخارج و صفات حروف:

بدانکہ حلق مخرج ہفت حرف ست، اقشاش مر ہمزه وہاء والف را، و میانش مر عین وحاء را،
 وادناش مر غین وحاء را. مخرج قاف اقشائے زبان ست و محاذی آل از حنک اعلیٰ، وکاف مقارن
 آل، و جیم وشین ویاہ وسط زبان و محاذی آل از حنک اعلیٰ، وصاد اول یکے از دو حادہ زبان کنہ

یا مدہ: نحو: قالوا نرس و قالوا ناعدا، وازانت لاتاحو در قراءتے. در دو ہمزه: ای متمتع است نزد جمہور بجهت حصول
 زیادت ثقل در یک کلمہ چوں: قرأ، مثل: قمطر، و در دو کلمہ چوں: ملأ، ہاء. (رکاز لأصوب) مخرج: بدانکہ مخارج حروف
 تقریباً نزدہ است، و تحقیقاً ہر حرفے را مخرجے جداگانہ، ورنہ امتیاز نمی ماند. و طریق معرفت آنکہ حرف را ساکن خوانی و ما قبل
 آن ہمزه وصل آری، چنانکہ آواز فتنی شود ہمان مخرجست، و جہات مخارج ہمگی چارست. (رکاز لأصوب)

صفات: از شدت و رخاوت و جہر و همس و اصاق و نفحاح و غیر آن. ہفت حرف ست. ایں اشارتست بقسم واحد از تقسیم
 اجماعی تقریبی، و حلق باعتبار تقسیم سہ حصہ دارد. (و در لأصوب) اقشاش: ای منتشیش بہ نسبت و بین و شفتین.

مر ہمزه: یعنی بہ ترتیب ذکر ی بنجے کہ ہمزه مقدم بر ہاء ست وہاء بر الف، و در تمام فصل ہمیں حظ باید داشت، و ایں از سیبویہ
 منقولست، و نزد بعضی ہمزه بعد ہاء ست، و نزد بعضی ہاء بعد الف، و انفس مخرج ہاء والف را یکے گفتہ، و ابن جنی بر ایں ایراد نمودہ کہ
 در یں صورت لازم می آید کہ الف دم تحرک بہاء منقلب گردد نہ ہمزه، و از خیل منقول ست کہ الف ویاہ وواو ہوائی ست پنج
 مخرجے ندرد. (رصدی و غیرہ) مر عین: از کلام سیبویہ تقدیم عین بر حاء یافتہ می شود، و از کلام بعضی عکس آن ظاہر و تشریح
 و تصریح آن کردہ. مر غین: و نزد مکی بن ابی طالب حاء مقدم بر غین ست.

اقشائے زبان: ای اوس زبان کہ متصل بخلق ست. کاف: ای مخرج کاف مجموع امرین ست. مقارن: ای مقارن مخرج قاف
 کہ مجموع دو امر است و قدرت بجانب فم ست. محاذی آل: ای مجموع الامرین، و سیبویہ گفتہ: میان وسط زبان و حنک اعلیٰ
 مخرج این حروف ست، و مہدوی شین را بر جیم مقدم نمودہ.

یکے از دو حادہ: اشارہ می کند کہ از ہر دو جانب یعنی چپ و راست صحیح ست، چنانکہ کلام سیبویہ بر ایں دلالت دارد، و بعضی مختص
 بجانب راست، و خیل آنرا شجرے از مخرج جیم وشین شمرده است، کذا فی 'الارشاف'، و حادہ طرف ست کہ اوش مبدا
 آن کہ متصل اصل زبان ست و آخرش آنچہ بر زبان اتصال دارد، کذا فی 'شرح لأصوب'.

بااضراس متصل آں، ولام اسفل آں تا آخر و محاذی آں از حنک اعلیٰ، وراء ^{بالتکسر جمع صیرم دندان} مقارن آں، ونون مقارن راء و خیشوم، وطاء و تاء و وال مہملہ طرف زبان واصل و دوشنیہ علیا، وصاد و زا و سین طرف زبان و طرف دوشنیہ سفلی، وطاء و ذال و تاء طرف زبان و طرف دوشنیہ علیا، وفاء باطن لب زیرین و طرف دوشنیہ بالا، وباء و میم و واو و مائین و ولب.

اسفل آں : ای اسفل کے اردو حلق زبان. **تا آخر** : ای تا آخر زبان، پس مخرج آں از سائر حروف وسیع تر باشد. **محاذی آں** : آں مقام بالائے دندان صاحب و سب و رباعی و مٹی باشد. بدانکہ چهار دندان پیشین دو بالا و دو پائین ثنایا ہستند، و چہر دندان بعد از ان دو پہلو ثنایا ہستند و دو در سفلی رباعیہ نامیدہ شود، و ہر ہشت راقواصع گویند. و چہار بعد از ان ہمیں طور ایاب ست، و کواسر ہم نام وارد، باقی بست اضراس چار از ان صوحت، و دو از ان طواصع، و چار باحد کہ دندان عقیقش گویند، و بعضے کسان راء باحد بر نیاید، و دندانیش ہمگی بست و ہشت باشد. (شرح الاصول)

مقارن : ای مقارن مخرج نام از حلق و حنک. **نون مقارن** : و سیمویہ گفتہ : مخرج نون میں طرف زبان و در میان محاذی آں از بالائے ثنایا علیا ست، و ہمان مخرج راء ست جز آنکہ راء در ظہر زبان بہ نسبت نون ادخل است، کذا فی شرح الاصول، و ابو حیان در "ارتشاف" مخرج نون را برابر راء مقدم کردہ.

و خیشوم : عطف بر "مقارن" ای مخرجش مجموع حلق و حنک و خیشوم. **طاء و تاء و وال** : ایں حروف را ذوقیہ نامند چہ از طرف زبان بر می آید، و ذوق بمعنی طرف آنت، و ظلیل لام وراء و نون را ذوقیہ نامیدہ است. (شرح الاصول)

زاء : ایں حروف را زای و زاء و زری گویند. (الارتشاف)

طرف دوشنیہ : ای بالائے آں، و ز محشری زاء را بر سین مقدم کردہ، و صحیح آنکہ سین بر آں مقدم ست؛ چرا کہ زاء از سین نزدیک تر بطرف فم ست، و رضی گوید : ہر سہ حرف از میان طرف زبان و ثنایا ست بے اتصال زبان بہ ثنایا، و در "ارتشاف" گفتہ : ثلاثھا من بین طرف اللسان و فوق الثنایا السفلی. (منہ)

دوشنیہ علیا : [از "اصول" معلوم میشود کہ بعضے مطلق ثنیہ گفتہ اند و تقیید بہ علیا نکرده]. ہمچنین ست در "ارتشاف"، و ایں حروف بحدہ گانہ را سانیہ گویند؛ زیرا کہ از زبان بر آید اگر چہ شرکت دیگرے باشد

مائین و ولب : و اطباق در یاء و میم ضرور ست، ای لب ببی می چسپد، نہ در واو، و پیشتر گذشت کہ ظلیل واو را ہوائی گوید و مخرجے قرار ندہد، و بدانکہ نزد مہدوی مخرج واو از باء و میم علی حدہ است. (شرح الاصول و الارتشاف)

و مرخیثوم را و خلیست در میم. مخرج نون خفی خیسثوم ست.

مجموعہ حرفیست کہ دم از جریان بندد، و مہوسہ ضد آں ^{از همس بمعنی آواز} ستشحتك حصفه. شدیدة: حرفی ست کہ صوتش در مخرج او بستہ شود اگر ساکنش ^{از همس بمعنی آواز} خوانی أجدك قطبت. رخوة: خلاف آں. متوسطة: ما بین ہر دو و لم یرو عنا. مطبقة: آنکہ زبان را

و خلیست: زیرا کہ فی الحمة غنہ دارد، و ایں چار حرف شفوئہ نامیدہ شود کہ از سب بر می آید. **نون خفی:** ای آنکہ سوائے غنہ و ایں باشد، چوں: عدك و مسك. و مخرج نون ساکنی کہ در مثل: صرس ست سیبویہ بین کردہ کہ ہاں مخرج نون متحرک ست، كد فی الار تشاف، و مخرج نون متحرک مخرج لام ست. و بدانکہ نون خفی اگرچہ از حروف متفہمہ است چوں ہمزہ بین بین و الف املالہ، لیکن مخرجش از اصول بود، لہذا مصنف آنرا جداگانہ شمارد، بخلاف حروف متفہمہ دیگر کہ خارج آں سوائے مذکورہ نیست، كذا فی بعض الشروح. **مجموعہ:** از جسر بمعنی آواز بلند کردن.

دم از جریان: اگرچہ متحرک باشد؛ چرا کہ ایں حروف بسبب قوت ذاتی و قوت اعتماد بر مخرج بر نیاید مگر باواز تند، و قید تحرک از ان دادہ شد کہ حرکت سبب جریان دم ست، ہر گاہ باوصف آں صورت نہ بست معلوم شد کہ ذات ایں حروف موجب جہس نفس است، و مثالش صل فو رصل بد عرا حدد مطيع دادہ اند، كد فی شرح الأصوار و الخارردي، و مصنف مجموعہ ایں حروف مثل مہوسہ بیان نکرده؛ زیرا کہ سوائے مہوسہ ہمہ مجموعہ است، پس بیان یکے کافی شد.

ضد آں: ای دم از جریان نہ بندد کہ ضعیف است و اعتماد بر مخرج ضعیف. **حصفه:** نام زنی ست، و 'ستشحت'، حاج خواہد کرد، و ریں منہ ایں زن، كد فی الخارردي. **کہ صوتش:** و دراز نگردد اگرچہ امتداد آں خوانی بجهت شدت لزوم مخرج خود **احدك قطبت** می یابم ترا کہ ترش رو شدہ، ای مجموعہ شدیدہ ایں حروف ہشت گانہ است.

خلاف آں: ای صوتش در مخرج بستہ نشود، و آں سوائے متوسطہ و حروف ہشت گانہ مذکور است.

مسطہ: بدانکہ حروف متوسطہ برد بعضی پنج اند چوں: ن، عسر، و رخوة شانزدہ، و ریں اتفاق اکثر ست، و نزد بعضی حروف متوسطہ ہشت و رخوة نیزہ است، مصنف مذہب ثانی اختیار کردہ. و بدانکہ شدیدہ رائج و رخوة بطش و متوسطہ را بکل تمثیل دادہ اند؛ چہ در اول مد نفس ممکن نیست، بخلاف ثانی، و سوم بین بین ست. **ما بین ہر دو:** ای میان شدیدہ و رخوة یک دران انحصار دم تمام ست نہ جریان آں. **لم یرو عنا:** چرای ترسند مرا، ای متوسطہ مجموعہ ایں حروف است. **مطبقة:** گفتن آں مجاز ست: زیرا کہ مصدور حقیقت زبان و حنك ست، پس مراد از اں مصدق عمدہ باشد از مشرك مشترك فہ.

بر حنک اعلیٰ منطبق گرداند **صسططض**. و **منفتحة**: غیر آں. **مستعلية**: آنچه زبان را بحنک بر دارد **صسططض** خفق. **منخفضة**: جز آں. حروف **الدلاقة**: که هر رباعی و خماسی ازان حرف وقت تلفظ دارد مر بنفل، **مصممة**: مقابل آں. حروف **القلقلة**: که درو باشدت **ضغظ** بود قد طبع. حروف **الصفیر**: مایشبه **الصفیر** ص زس. راء حرف **مکرر** است و لام **منحرف**.

پس بدانکه ادغام متقاربین در مخرج یا صفت بقلب اول بثنائی است

منفتحة: یعنی حروفیکه زبان را بحنک اعلیٰ نچسپند، بکه مابین آں کشاده باشد، و حروفش سوائے مطفة است.

زبان را: اطبق زبان بحنک شود یا نشود، پس **مستعبله** از مطفة عام است. **محفصة**: زبان بحنک برندارد و بر زبان پست ماند، و مستعبله هم نامیده شود، و آں حروف سوائے مستعبله است. (رکار الأصول) **الدلاقة** ای مشابه آواز طیور باشد زیرا که از میان ثنایا و طرف زبان برمی آید، و آواز منحصر میشود و صفیر ظاهر میگردد. (نص می)

حرف دارد: زیرا که این حروف نهایت خفیف است و بسوالت برمی آید، و رباعی و خماسی ثقیل، پس برائے طلب خفت در هر یک از این حروف گزیر نباشد، و هر چه خالی ازان بود یا عجز است یا شاذ چون: عسجد و هدفه و رهقه و عسفسوس. (حارر دبی) **مر مثل** حکم کن بغنیت، "مثل" بتحریک اوسط غنیمت را گویند، ای مجموعه اش این حروف است. **مصممة** مصممة آنست، که میانش خالی نباشد، پس ثقیل خواهد، چون این حروف بر زبان ثقیل است مصممة نامیده شد، و بعضی گویند: صمت بمعنی منع است، و این حروف از بنائے رباعی و خماسی تنها ممنوع است. و وجه اول برائے تسمیه خوب است: زیرا که مقابل حروف دلالة افتاده. (رصدی) **القلقلة** ولفقة هم گویند، خلیل گفته: قلقة شدت آواز است، ولفقة صیاح بندی: چینی مار نا.

باشدت ضغظ: ای تنگی و مشقت در آں باشد، و چون این حروف مجبوره شدیده اند و جبروم را بند میکنند، و شدت خروج آواز را منع مینماید از اجتماع این دو صفت در بر آوردنش نهایت تکلف افتد. (حارر دبی) **فد طح** طح زدن چیزے دست، چون: صل و غیره، ای بیخ حروف هلقه است نزد جمبور، و بعض عوض بآن موحد تائے فوقانیة گفته اند، و سیبویه هم در متعقده ذکر کرده. (لار تشاف) **حرف مکرر**: یعنی مخرج آں پرست گویا دوبار گفته می شود، این تکثر ذاتیست نه باعاده. (شرح الأصول)

لام منحرف: زیرا که زبان بتلفظ آں سمت داخل حنک بر میگردد. **پس بدانکه**: چون از مخارج و صفات فارغ شد در غرض اصلی ازان که ادغام است شروع نمود **بقلب اول**: ای قیاس بهمین است: زیرا که ادغام عبارت از تغییر حرف اول بود باسکان و ایصال بسوئے ثانی، پس قلب هم بآن مناسب شد: تا تغییر در حرف نشود.

مگر بعارض، و بس حرفی بحر فی در یک کلمه مانع ادغام است نحو: وطن و وود. و حرف
حلقی در حرف حلقی که از ان ادخل است مدغم نشود مگر حاء در عین و هاء بقلب هر دو بحاء نحو: اذ
بَحْتَوْدًا وَاذْبَحَاذِهِ، و مگر حاء در غین. و ادغام ضوئی مَشْفَرٌ و در متقارب، و صفیریة در
غیرش، و تاء در استفعال، و الف و همزه ممنوع است. صحیح است

مگر بعد از **ض** : کہ ماع از قیس بود، و آن دو چیز است، یکے : بودن اول اخف از ثانی، و دریں صورت ثانی را مثل اول گردانند، زیرا
کہ در او غم خفت مطلوب است، چوں : سید، نصہ، سیود، دوم : بودن حروف بر صفتے کہ بقائے آل نزد عرب ضرور باشد
چوں : سمع نصہ : سماع کہ البقائے صغیر سین ضرور بود. (رسمی و غیره) **مگر حاء** : مد غم میشود یا آنکہ او غل بستند.
وطد و وند : ہر دو مصدر است بمعنی استوار کردن و میخ زدن، و دریں ہر دو اگر او غم کنند — نو دقتیں شود، و دریافت گردد
کہ ترکیب از دو دواں است یا از طاء و دواں و تاء و وال. **مد غم نشود** : زیرا کہ حرف او غل ثقیل تر است، از او غم در آن ثقل زیادہ
خواہد شد، و او غم برائے تخفیف است. **بقب ہر دو** : یعنی اگر چہ قیس آل بود کہ اول را از جنس ثانی سازند، سین اینجا ثانی مثل اول
نمودند زیرا کہ حاء از مین و ہمزہ خفیف است، و اینجا خفت مطلوب **اذختودا** نصہ : دح عود ذبح کن ہر غلایت سالہ را.
مگر خاء و ر غین : اگر چہ خاء اخرج و غین او غل است، و وجہش آنکہ مخرج اینہما مثل بطرف دہن است، پس گویا ہمزہ بحرف فم
شدند؛ لہذا او غم ہر یکے بدیگر روا شد نحو : اسخ عنمی وأبلع حلیلی. (منہ)

مقارب: [نہ در متمثل کہ آں صحیح ست] در مقارب متمنع ست: تا صفیے و فضیلتی کہ دارند از دست نرو و آل صفت و رضا استطالت ست کہ بمخرج لام میرسد و در واؤ و یاء لین، و در میم غنہ، و در شین انتشار، و در فاء تفسی و تافیف، و آن آواز یست کہ از دہن بتلفظ فاء بر آید، و در را، تکرار، کد فی السطمی. اگر گوئی: در سید او غام و واؤ و یاء کردند با آنکہ ہر دو مقارب از حروف صوہی مشعر ست. جواب آنکہ اینجا قب و واؤ و یاء برائے اغام نیست تا اعتراض وارد شود، بلکہ برائے اعلان ست، نمی بینی کہ واؤ و یاء میکند اوں باشد یا ثانی، اگر قب برائے اغام بودی ہر آئینہ قلب اول بثنائی مے نمودند، و بعد قلب قاعدہ و جواب اغام یافتہ شد بعمل آورند، پس در حقیقت اغام متمثلین ست نہ مقاربین، کد فی السطمی.

تا اور استعمال ای ادغام تائے استعمال درمماثل و مقارب چوں طء و داس متمتع است، زیرا کہ یا سبب متحرک خواهد شد کہ لازم نسکون است، یا اجتماع سکین عسی غیر حده لازم خواهد آمد. (شرح الأوصاف) **والف**: در متمماثل و مقارب، برائے اعتناء حرکت و زوال استطاعت. **صحیح** است: چوں از بیان اجماع فارغ شد در تفصیل شروع نمود.

ادغام ہاء و عین در خاء، و جاء در ہر دو بقلب آں بجاء، و جیم در شین، و باء در میم و فاء، و میان غین و خاء، و میان قاف و کاف، و میان طاء و ظاء و دال و ذال و تاء و ثاء، و ہر شش در صاد و زائ و سین، و در میان ہر سه. و تائے افعال بعد حروف مطبقہ طاء گردود، پس ادغام صاد و ضاد جائزست بقلب طاء بجنس ما قبل، و ادغام طاء واجب، و ادغام ظاء جائز بقلب طاء بآں و بعکس، و بعد دال و ذال و زائ دال شود، پس ادغام دال واجبست، و ذال جائز بقلب آں

اکی نے افعال
محو اول و در اولتان

ادغام ہاء وعین: [اظهار اولیٰ ست برائے ثقل حقی]۔ چوں: اُحہ حرامیا وارفع حاجت، وایں ادغام بر قیاس ست؛ چه اصل را در ارفع ادغام کردند واول را از جنس ثانی نمودند۔ (شرح الأصول) بقلب آں ہی: اگر چه خلاف قیاس است، چنانکہ در ادحو داو ادحادہ گذشت۔ وجیم در شین: بقلب اول ثانی چوں: حرح شینا، وقلب ثانی باول ہم منقول ست۔

باور میم۔ نحو: اصرب ما کرا، ویعدب فی النار۔ نین وخا۔ ای معصمتیں ہر یکے بدیگر، خو: انبع حبیبی واسبح عسی۔

قاف وکاف: ای ہر یکے بدیگر، نحو: ○ جملہ ○ (بر سلاب ۲۰) ودلت قال، واول اقرب بقیاس ست: زیرا کہ قاف بحر وف حقی نزدیک تر است از کاف۔ (شرح الأصول) میان طاء وظاء: برائے تقارب مخرج ہر کہ را خواہند بدیگر سے ادغام کنند

نحو: فرط ظالم وفرط دائم وجزآں۔

در صا: چوں: سکت صاخ و سکت رید و سکت سحیر. هر سه: ای هر یک یکی دیگرے نحو: در صاخ و ر کر سمانه.
طاء: گردود: و حروف مطبقة تا نشود برائے رعایت اطباق، و از آنکه تا زائد است تغییرش از اصلی او، و تا بحال بهم نمند: زیرا که درین صورت اگر مطبقة در ال مدغم شود پس اطباق از دست رود، و اگر ادغام نکنند تلفظ دشوار گردد. (شرح الاصول)
بقب: طاء: چوں: اصفی در اصطفی، و اصرب در اضطرب. ادغام طاء: و قلب ما قبل بطاء نکنند: تا صغیر صا و استقامت ضا از دست نرود. بقلب طاء: یاء: چوں: اطله در اطمع، و این اگر چه خلاف قیاس است: چه ثانی باول بدل شد، لیکن اکثر و احسن برائے فائده ظهور فاء کلمه که معجمه است و بدون ادغام هم کثیر است.
و بعکس: ای قلب معجمه بمحمد نحو: اطمع، و آن اگر چه قیاس است لیکن قلیل.

دال شود: زیرا که تا، شدیدہ مہوسہ است، و دال مہملہ مجبورہ، و زاء و ذال رخواہ مجبورہ، پس میان راء و ایں حروف منافات است، لہذا بدل کردند کہ محال دال ست و موافق زاء و ذال در صفت جسر. (شرح الاصول)

و ذال جائز: برائے تقارب در مخرج و تشابک در صفت.

قلب آں بدال: ای همان احسن است برائے موافقت قیاس نحو: ادسکر در ادنکر.

بدال و بعکس، وزای ہم بقلب دال بآں، و بعد ثاء روا کہ تاء شود یا عکس بود فالادغام، واسمع واشبه شاذ. و قبل ثاء وزاء و دال و ذال و سین و شین و صاد و ضاد و طاء و ظاء روا کہ بما بعد بدل شود فیدغم نحو: **خَصَمَ و خَصَمَ**. و يتبعهما **يَخَصِمُ و خَصِمَ** فتحا و کسرا، و جاء أيضا **مُخَصِّمٌ بضم الخاء** لضم الميم، والمصدر **خَصَامٌ خَصَامٌ**.....

بعکس ای، ال مہملہ بزال بدل میشود حیو. ادک، و آن خلاف قیاس است. **وزای** ہم. ای ادغام زاء در دال ہم جائز است برائے تقارب و مخرج و تشارک در جسر. **بقلب دال**: نحو: ر کہ در اصل دد بود، و عدم ادغام ففتح است. وزاء را بدل نکند اگر چه قیاس است: تا صغیر زاء باقی ماند. مصنف در شرح لأصوب گفتہ اند: در ادغام دو شدو ذاست یکے: ادغام حرف صغیر در غیر، دوم. قلب ثانی باول و همچنین دیگران ہم گفتہ اند و در آن تردد است: چه ظاہر از منع ادغام حرف صغیر در غیر آنست کہ حرف صغیر در آن منقلب نگردد، تا صغیر باقی ماند، نہ اینکه انقلاب ہم نہ پذیرد.

و بعد ثاء: ای تائے فعل کہ بعد ثاء افتد، یعنی فاکمہ ثاء باشد جائز است کہ ثاء را ابتداء پس کرده ادغام کنند، یا تاء را ابتداء پس کنند. یعنی قصاص گرفت ثاء و تاء ہم دو جائز است، و سیہویہ عدم ادغام ہم جائز داشته اگر چه ادغام احسن است، لیکن ز مخشہی واجب گفتہ. (شرح لأصوب) **فالادغام** ای ادغام احسن است یا واجب است **اسمع** کہ بجہت قرب مخرج و شرکت، رہمس ادغام کردہ اند: زیرا کہ در اول ادغام حرف صغیر و در دوم حرف صغیر در و ثانی باوں، رہم دو شدہ است، و منع جائز نیست، و عدم ادغام افعی است. (شرح لأصوب) **زاء**: معجمہ چوں: اعترس. **دال**: مہملہ چوں: اهداء.

ذال معجمہ چوں: عذر. **شین**: معجمہ چوں: انتشار. **ضاد**: معجمہ چوں: اعتقاد. **ظا**: معجمہ چوں: تنصاع. **رواکہ**: بدانکہ تائے فوقانیہ و نیم در نحو: افتتال و احتجاج نیز ہمیں حکم وارد، و اول را مصنف در شرح بحث مضاعف گفتہ، و ثانی در صورت ہم. **بما بعد بدل شود**: برائے شرکت در بودن اینها از سان. **نحو خَصَم** اضمہ. احتصم. حرکت تاء بما قبل وادند تا، را بصاد بدل کردہ در صاد دغام نمودند، و ہمزہ وصل برائے عدم حاجت انداختند حصمہ شد، و گاہے فی یا میں کلمہ را سرہ دہند، تا مشابہ بماضی تعین نشود. **حصم** و بعضی ہمزہ ہم باقی دارند **يَخَصِمُ**: بکسر ف و میں برائے اشباع.

سعیسا ای ہم را کہ یکے ماضی ممیز، و دوم غیر ممیز است از باب تعیل. **فتحا و کسرا** پس مضارع و امر مفعول افعاء تابع ماضی مفعول بعد است، و مکسور تابع مکسور، و گاہے بہتاجت کسرة فاعلامت مضارع ہم کہ ہ یا بد. **محصم** اسم فی عل آنکہ بفتح و کسرة فی، چوں ماضی و مضارع آمدہ است بضم خا ہم آید باتباع میم. **بضم الخاء** بضم المیم، و کسر میم باتباع خا جائز نباشد، چنانکہ در علامت مضارع روا شدہ زیرا کہ علامت مضارع در غیر اینجا ہم گاہے مکسور آید، پس عادت کسرة ارو نہ میم. (در کار لأصوب)

اِخْصَامِ اِخْصَامِ، واثبات الهمزة طریق **صعیف شاذ**، و **بمچنین** تائے تفاعل و تفاعل
 باجتلاب همزة وصل در مصدر و ماضی و امر نحو: **اطهر و اناقل**، و ادغام لام ال در حروف
 مذکوره و در تاء و نون و راء واجب است، و لام ساکن در لازم و در بواقی جائز، و نون ساکن
 و همچنین در لام ادغام و همچنین نون

اِخْصَامِ، باقیائے همزه در صورت فتح. **اِخْصَامِ** باقیائے همزه در صورت کسره. **شاذ**: برائے نقل حرکت تا بعد. و
بمچنین: ای اگر قبل حروف مذکوره افتد بمابعد بدل شود و در ال ادغام یابد. **باجتلاب همزة**: ای لیکن اینجا احتیاج باوردن همزة
 وصل شود تا ابتداء بسکون لازم نیاید. **در مصدر و ماضی**: نه در مضارع چه آنجا ابتدا بساکن نیست.
اطهر و اناقل: هر دو مثال مصدر و ماضی و امر میتواند شد، در اصل تطهر و اناقل بود تا را بمابعد بدل کرده ادغام نمودند همزه
 آوردند. **واجب است**: بجهت تقارب در مخرج که طرف لسان است باوجود سکون لام و کثرت دخول آن برینما، و بودن آن مثل
 جزو کلمه تا آنکه وقف کردن جائز نبود، و ضاد معبر و شین منقوطه اگر چه از طرف لسان نیست لیکن در ضاد استطالات است بسبب
 رخاوت آن تا آنکه متصل مخرج لام شده، و همچنین در شین تقش که سبب استطالات است: لهذا متصل مخرج تاء گردید، و کسائی در
 غیر نون ادغام روایت کرده. (شرح الأصول، رکار الأصول) **لام ساکن**: زیرا که لام و راء بمخرج او مقارن هستند، و میم در
 غنه شریک و او، و میم از یک مخرج و هم مد آن بمخرجه غنه آنست، و یا اخت و او است و مد هم دارد.

لازم: ای واجب است برائے شدت تقارب هر دو در مخرج نحو: **لازم** (المصعبین: ۱) با ادغام لام در را اگر چه از حروف
 صوی مشعر است، لیکن چون لام را از جنس او کرده اند صفت تکرارش زائل نشود متعین آنست که حروف مذکوره از جنس غیر
 گردیده مدغم شود؛ و لهذا ادغام را بقب آں بلام در لام جائز نیست. و بدانکه سیبویه عدم ادغام لام ساکن در راء نیز جائز گفته،
 و رضی گوید: در قرآن واجب است و در غیر آں احسن، کذا فی 'شرح الأصول'، گوئیم: شاید وجه وجوب در قرآن اتفاق قراء
 باشد، و کلام سیبویه هم بدان موافق میتواند شد چه جائز است که در غیر قرآن حکم جواز را اراده کرده باشد.

در بواقی جائز: چون: هل نانی وهل دُعیت، لیکن مراتب جواز متفاوتست در تاء و وال و صا و زاء و سین حسن است، و رتبه
 اش از ادغام در راء مهمل کمتر؛ زیرا که این حروف مثل آں بطرف لام منحرف نیست، بعد از این مرتبه ظاء و ذال معممین
 و تائے مثله است، چرا که تعلق بطرف ثایا دارند و لام نمیدارد، پس از این رتبه ضاد و شین معممین است: چه تعلق بطرف زبان
 اندازند، بخلاف لام. (رضی) **نون ساکن**: بدانکه این نون رانیج حالست: اگر ما قبل یائے موحده آید میم شود چون: عسر، و قبل
 حروف یر میون بمابعد بدل شده مدغم گردد، و غنه در حروف یومس باقی ماند، نه در لام و راء، و در یکت کلمه چون: دبا و قنوا و ادغام
 نشود، و در امحی و اهر جمع ادغام و اظهار جائز است، و قبل حروف صق اظهار واجب، و راء این همه نون باخفاء خوانده شود.

ساکن اول اگر مدہ است یا نون خفیفہ بیفکند، واگر نہ حرکت دہند ای اول را در نحو: لَمْ أُبْلِهْ ^{چون پس وبع} و دوم را در انْطَلَقَ وَلَمْ يَلْدَهْ ^{ہائے سکتہ} وَرَدٌ وَلَمْ يَرُدْ کسرہ دریں باب اصل ست عدول ازاں نبود مگر برائے وجہ، چنانچہ وجوب ضمہ در مذ و میم جمع، نہ در مانند علیہم و ہم، و اختیار ضمہ در واؤ ضمیر و جمع، نحو: اخشوا الله ومصطفوا الله، و جواز ش در جائیکہ بعد

ساکن اول: اجتماع ساکنین روا نبود بلکہ ساکن اول الخ. یا نون خفیفہ: چون "لا تھین الفقیر، أصلہ: لا تھین، نون خفیفہ با اجتماع ساکنین میان آن و لام الفقیر افتاد. لَمْ أُبْلِهْ ای جائیکہ سکون اول ضروری نبود، أصلہ: اُبْلِی، یاء، بلم افتاد لم اُبْل شد، بعدہ بکثرت استعمال افتادہ رانا افتادہ انگاشتہ باز حکم لم جاری کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف و لام، الف افتاد لم اُبْل شد، پس ہائے سکتہ لاحق کردند، باز دو ساکن شد اول را کسرہ دادند. در انْطَلَقَ بسکون عین کلمہ و فتح لام کلمہ در ہر دو، اصل آن انْطَلَقَ لم یلد بود، صدق و بید را بکثرت تشبیہ دادند تحقیق ساکن الاوسط کردند، چنانکہ تائے کف را ساکن میکنند، پس دو ساکن بہم آمدند، ثانی را فتحہ دادند باتباع فتوح طاء و یاء، مکسور و مضموم نکردند؛ زیرا کہ از کسرہ خود گریختہ اند و ضمہ ازاں ہم تغلیط.

ورد و لم یرد: و دال اول را بقتل حرکت بما قبل برائے ادغام ساکن کردند و دال ثانی را حرکت دادند، و ہمزہ وصل انداختند، و در صورت تحریک اول غرض اسکان کہ تخفیف بادغام ست فوت می شد. (شرح الاصول)

ازاں نبود: زیرا کہ جر در اسماء مقابل جزم ست در افعال، پس و فتیکہ بجائے سکون حرکت آرند باید کہ کسرہ باشد. **برائے وجہ:** ای جائیکہ سکون اول برائے عرض لازم بود. مذ ایوم زیرا کہ اصل آن مد بود باسقاط نون و ضمہ ذال تحقیقش کردند، پس ہنگام تحریک ضمہ اصلی آرند، و اتباع میم ہم متقاضی آنست. **و میم جمع:** چون: ضرتہم و صرتکم، زیرا کہ اصل تم و کہ نحو و کمو بود، حذف واؤ و ضمہ میم تخفیف کردند در ساکنین ہماں ضمہ آرند نحو: صرتہم ایوم.

علیہم و ہم: ای جائیکہ میم جمع بعد ہائے مکسور افتد و قبل آن ہاء کسرہ باشد خواہ یا پس، در اں بنظر اصل ضمہ جائز ست و باتباع میم کسرہ مشہور تر ست. **اختیار ضمہ:** برائے مناسبت واؤ و اشعار بر واؤ جمع و ضمیر کہ از ما قبل آن حذف شدہ، و کسرہ ہم جائز ست برائے اصل بودنش دریں باب. **واؤ ضمیر:** واگر واؤ ضمیر و جمع نباشد چون: نو اسطعا کسرہ مختار ست و ضمہ ہم جائز.

اخشوا الله: أصلہ: اخشوا، یائے متحرک جہت فتوح ما قبل الف شدہ افتاد واؤ ساکن ماند، ہر گاہ بسکون دیگر پیوست مضموم شد، و کسرہ جائز، و ایں مثال واؤ ضمیر ست. **مصطفوا الله:** مثال واؤ جمع است، أصلہ: مصطفیوں، یاء الف شدہ افتاد، و مصطفیوں بفتح فاء ماند، ہنگام اضافت نون ہم افتاد اجتماع ساکنین شد میان واؤ و لام "الله" واؤ مضموم شد.

ساکن دوم ضمه اصلی ست در کلمه آن نحو: **قَالَتْ اخْرُجْ وَقَالَتْ اغْزِيْ**، نه **قَالَتْ اَرْمُواْ** ^{نقل باشد تقدیری} و **اِنْ اَمْرُوْاْ** و **اِنْ الْحُكْمُ**، و جوب فتحه در نون "مِنْ" باللام تعریف، و در نحو: **رُدْهَا**، و ضمه در نحو: **رُدْ**، و اختیار فتحه در **هَآلَمْ** ^{آل عسر ۱: ۲۰۱} **اللَّهُ**، و جواز فتحه و ضمه در نحو: **رَد** و لم یرد چون ساکن دوم متحرک ^{اصه اردده} شود با اتصال ضمیر فاعل، و نون تاکید بکلمه که ازان ساکن اول افتاده است باز آید نحو: **قُولَاْ وَقُولْنِ**،

در کلمه آن ای در کلمه ساکن دوم، یعنی ساکن دوم و ضمه اصلی در یکت کلمه باشد. **فالت اخرج** پس اینجا ساکن دوم که خاسته ضمه لفظی را در یکت کلمه است، بندها در تانے قالت کسره بر صل و ضمه برائے مطابقت را جائز.

فالت اعوي پس اینجا کسره تا با اعتبار اصل و ضم بمطابقت ضم اصلی را درست باشد چه اصل آن عرویی، بود، و او بعد نقل حرکتش بماقبل از اجتماع ساکنین افتاد.

فالت ارموا ای در یں سه مثل ضم ساکن اول جائز نیست و کسره لازم زیرا که در اول ضمه اصل بعد ساکن دوم نیست؛ چه رمو در اصل رمیو بود، ضمه یاء بماقبل برده اند، و در مثال ثانی ضمه بمبتعت مجزیه است، در مثال ثالث اگر چه ضمه یاء اصلی لیکن در کلمه ساکن دوم نیست؛ چرا که لام تعریف کلمه ایست و حکم کلمه دیگر، کذا فی شرح الأصول.

در نون من اخرج چون: من لله؛ زیرا که استعمال "من" باللام کثیر است، و کثرت مقتضی تخفیف، لهذا فتحه دادند که در کسره اجتماع کسرتین لازم می آمد.

نحو رُدْهَا ای جائز بعد مضاعف یاء واقع شود، اصسه: **رَدْد**، هر گاه دال اول برائے ادغام ساکن شد ثانی را بمطابقت لفظ با کسره دادند، مصنف در اصول گفت: ضم و کسره آن بهم حکایت کرده، و رضی اتفاق عرب بر فتح نقل نموده.

در نحو رَدْد ای در ساکن دوم که در مضاعف ست و بعد آن ضمیر غائب **اختیار فتحه**؛ بقراءت وصل؛ چه در یں صورت میانه میم و لام اجتماع ساکنین شد، پس میم را فتحه دادند؛ زیرا که اگر مکسور کنند و کسره بهم آیند و میان آن یاء باشد و تقسیم در لفظ الله حاصل نگردد، و انقش کسره هم تجویز کرده. (شرح الأصول)

نحو رَد ای در مضاعف مضموم العین که ضمیر یا ساکن دیگر بدال نه پیوسته، فتحه بجبوت تخفیف و ضمه بمطابقت مین درست است، و کسره هم بنا بر اصل این باب جائز. **ساکن اول**؛ زیرا که اجتماع ساکنین لفظاً و تقدیراً باقی نماند؛ چه ضمیر فاعل و نون تاکید بهر چه متصل گردد مثل جزواست، پس تحرک ثانی گویا بحرکت اصلی است در یکت کلمه.

قُولَاْ وَقُولْنِ اصل آن بدون نون نقل بود، چون لام متحرک شد و او باز آمد. (مسه)

نَرَمَتًا وَقُلِ الْحَقُّ وَفَلِحَ الْحَمَرُ وَمِنْ لَحْمَرٍ أَكْثَرُ مِنْ فِي لَحْمَرٍ وَمِنْ لَحْمَرٍ.
 برائے عروض حرکت لام فصل نہ برائے عدم ساکنین نقطہ

بدانکہ از جملہ تصریفات وقف ست ای کلمہ را بما بعد نہ پیوستن، دریں حال آخرش جز ساکن نبود، و فیہ وجوہ: تنوین و حرکت آخر را بیفکنند باجواز روم حرکت و اشام ضمہ،

نہ رمتا ای اینجا باز آوردن الف کہ بسبب اجتماع ساکنین از رمت افتاده است جائز نباشد، چه اگر چه ساکن ثانی یعنی تاء با اتصال الف ضمیر متحرک شده است، لیکن آن ضمیر بکلمہ کہ ساکن اول از ان افتاده است متصل نشده، بکہ تائے تانیث پیوستہ، و آن کلمہ جداگانہ است، پس اعتبار این حرکت نشود اجتماع ساکنین تقدیر باقی ماند، و در وقت رویہ رمتا ہم آمده، **قل الحق** یعنی اینجا ہم ساکن اول باز نیاید؛ زیرا کہ حرکت لام 'فل' با اتصال لام تعریف عارض شدہ، و آن کلمہ دیگر ست اعتبار را نشاید.

فلحمر ومن لحم حاصل آنکہ آنچہ مدہ است ہر گاہ بلام تعریف پیوند و آن لام بر کلمہ داخل ست کہ ہمزہ قطعی دارد مدہ با اجتماع ساکن بیفتند نحو: فی الاحمر، و اگر ساکن غیر مدہ بدل متصل شدہ است حرکت یابد نحو: من الاحمر، و چون حرکت ہمزہ بلام تعریف برود ہمزہ را اندازند دریں ہنگام جائز ست کہ مدہ را باز آرند و غیر مدہ را ساکن کنند نحو: فی لحم ومن لحم، و اکثر آنکہ مدہ باز نیارند و ساکن اول بر حرکت دارند مثل: فلحمر ومن لحم، پس اصل فلحمر ومن لحم فی الاحمر ومن لاحمر بود. ای اگر بعد آن کلمہ دیگر باشد، و ابو حیان تعریف آن بقطع نطق کردہ، و بعضی بقطع حرکت تعریف نمودہ و آن بہتر نیست، و تفصیلش در 'حار سردی' ست. **دریں حال** برابر ست کہ از اول ساکن باشد یا بعد وقف گردد.

وہ وجوہ مختلف در حسن و محل، پس بعضی وقوف از بعضی احسن است، و بعضی را محلی کہ دیگرے را نیست.

حرکت آخر: چنانکہ آخر کلمہ تائے نبود کہ در وقف ہا شود، و نیز منصوب منون نباشد چون: ہدا رید و رید، و این وجہ در وقف الفصح و بالغ ست از روم و اشام. **روم حرکت**: [و آن آوردن حرکت ضعیف است کہ سامع ہم براں آگاہ شود.] مطلق لیکن قاریان روم فتحہ جائز دارند؛ زیرا کہ برائے خفت و سرعت نطق بر نمی آید مگر بصورت وصل، و در 'ارتشاف' گفتہ: کہ جمہور بجواز آن قائل اند، ہاں بر ریاضت بر آید.

اشام ضمہ: [و بعضی در حالات تلاش تنوین حذف کنند و بدل نیارند، و رید بسکون دال گویند.] ای وقف با شام ہم جائز ست و جز در ضمہ نباشد، و اشام آنست کہ شکم بعد حذف ضمہ ہر دو لب ہم چسپاند.

یا حرکت بمانند و تنوین را باختش بدل کنند مطلقاً، یا در منصوب مجرد از تاء نہ مرفوع و مجرور، و این الفصح است. وقف عصا ورحی بر الف آید. نون خفیفہ بعد ضمہ و کسرہ بیفتد و محذوف باز آید، و بعد فتح الف گردد چنانچہ نون "إذن". تائے تانیث اسمیہ نہ در نحو: بنت و مسلمات ہاء شود، و جاء الرَّحْمَتُ.

مطلقاً مرفوع ہوا منصوب بالف و مجرور ہوا چون: ہذا رید و رأیت رید، و مررت رید. در **منصوب**: بفتح فقط، نحو: رأیت ریداً، خلاف مسلمات کہ منصوب بفتح نیست. **مجرد از تاء**: ای تائیکہ در وقف ہاء شود، پس در رأیت صارۃ تنوین بالف بدل نشود، بخلاف رأیت بتا و احتیاج کہ تائے آن ہاء نمی شود.

و این **الفصح** است: [زیرا کہ برائے اجتماع ساکنین حذف شدہ بود اکنون اجتماع نیست.] و لغت اول غیر فصیح است. ابو حیان گوید: ابو عثمان گفت: لغت قویست از یمن کہ فصیح نیستند. **وقف عصا** یعنی مقصور برابر است کہ اسم باشد یا فعل چون: دعا و رمی، یا حرف مثل: کلا و ہلا، و در الف مقصور منون ہنگام وقف اختلاف است، سیبویہ گفتہ: کہ در نصب بدل از تنوین است و در رفع و جر الف اصل کلمہ، و نزد مبرد بہر حال الف اصل کلمہ است، و نزد مازنی و فراء بہر حال بدل از تنوین، و دل کل ہر یک در "شرح الأصول" است **کسرہ بیفتد** زیرا کہ مثل تنوین است. **محذوف باز آید**: پس در اصرس بضم ہاء اصرس ہوا، و در صرس بکسر ہاء اصرس گفتہ شود، و اینجا گرچہ مؤکد بغیر مؤکد ملتبس شود لکن مضائقہ نکرده اند، و یونس نون را بعد ضمہ ہوا و بعد کسرہ ہوا بدل کند، و سیبویہ جائز ندارد، لیکن در لفظ فرقے نیست. (منہ)

فتح الف گردد: بالاتفاق: زیرا کہ مثل تنوین است نحو قوله تعالى: ﴿سَمِعَ﴾ (یعنی ۱۵).

چنانچہ نون: چنانکہ نون 'ادن' ای در وقف الف گردد: زیرا کہ مشابہ نون خفیفہ است، کذا فی "شرح الأصول"، و در حارر دی گفتہ: زیرا کہ صورت او صورت منصوب منون است، و فائدہ این دو نقل آنکہ در رسم خط آن اختلاف است بعضی بنون و بعضی بہ تنوین نویسند، بہر دو صورت بنا بر مذہب جمہور و ابی علی الف گردد، لیکن در "ارتشاف" استنم گوید: بر رای کسی کہ بالف نوید الف شود، و مازنی بر نون وقف کند: زیرا کہ حرف است مثل: لی و ان، و مبرد ہر دو تجویز کردہ.

اسمیہ: ای در وقف ہاء شود برائے فرق میان تائے تانیث و تائے اصل کلمہ چون وقف، یا برائے فرق میان آن و تائے فعل، چون: صرست، و عکس نکردند: زیرا کہ اگر صرہ گویند بضمیر مفعول ملتبس شود، پس در صرحۃ و رحمة و صارۃ ہاء گردد. (شرح الأصول، ح، ہوا در الأصول) نہ در نحو ای تائی کہ عوض لام کلمہ باشد ہاء نشود، و ہمچنین تائے جمع مؤنث: زیرا کہ مقابل نون جمع مذکر است، پس چنانکہ آنجا وقف بر نون کردند اینجا بر تاء.

رواست نقل حرکت از ہمزہ بساکن صحیح، و از غیر ہمزہ جز فتح، نہ در نحو: **ہذا جَبْرٌ وَمِنْ قُفْلٍ**. و قلب ہمزہ باخت حرکتش بنقل آں بما قبلش اگر ساکن ست، و بلا نقل اگر مفتوح، و باخت حرکت ما قبل اگر مضموم ست یا مکسور، و تشدید آخری کہ متحرک ست و بعد متحرک و صحیح ست، نہ ہمزہ در "أَنْ" و "أَنَّ" و ولغت "أَنَا" الف افزائند، و قَلَّ مَهْ وَأَنَّ. لازم ست ہائے سکتہ در قی ..

بساکن صحیح: [کہ قبل ہمزہ است برائے رفع اجتماع ساکنین اگرچہ سکون وقف مثل حرکت است، و برائے ثقل وقف بر ہمزہ، گوئی: **ہذا جُزْءٌ وَرَأَيْتَ جُزْءً وَمررت جُزْءً**] و اگر ساکن حرف علت باشد، چوں: **بِوَاءٍ** نقل حرکت نکنند؛ زیرا کہ حرکت بر حرف علت دشوار ست. **غیر ہمزہ**: کہ در لام باشد بشرطیکہ حرف علت نبود.

نہ در نحو: ای دریں صورت وزن جُنْثٌ وَذُنْثٌ کہ ثقیل ست در کلام عرب لازم آید، چنانکہ در حجر و من فصل نقل ضمہ و کسرہ ہم نکنند، و حرکت ہمزہ بہر حال نقل کنند اگرچہ بنائے مرفوض لازم آید؛ زیرا کہ وقف بر ہمزہ ثقیل ست گویند: **بِذَارْ ذَا وَمن النّصی، وبعضے ہدا رِذِی وَمن النّصو** باتباع خوانند. **ساکن ست**: ما قبل ہمزہ، چوں: **ہذا جُزْءٌ وَرَأَيْتَ جُزْءً وَمررت بحری بسکون اوسط**. اگر مفتوح: باشد ما قبل چوں: **ہذا کسوّ** و رأیت کلا و مررت بکلی بتحریک اوسط ست.

اگر مضموم ست: چوں: **اُکْمُو** بر وزن افلس جمع کما، و ہمزہ آں در ہر سہ حالت واو شود. **آخری**: ای حرف آخر چوں: **جعفر**. کہ متحرک ست: نہ ساکن، پس در اصرب و صربت تشدید جائز نیست. **بعد متحرک**: بعد ساکن؛ تا اجتماع سواکن نشود، و ایں از مثل: بکر احتراز ست.

صحیح: نہ حرف علت بدیں قید قاصی خارج شد. نہ ہمزہ: بدیں قید کلا خارج شد؛ چہ ہمزہ ثقیل است و تشدید آں اثقل. **در اُن**: ای در "أَنْ" بفتح ہمزہ و نون، یا بسکون نون، و آں بعد ہمزہ و فتح نون کہ دو ضمیر متکلم ست الف افزائند برائے بیان نون ساکن کہ حرف خفی ست، یا برائے بیان حرکت آخر. **قل** مہ: ای قلیل ست بدل کردن الف مائے اسفہامیہ بہاء و الحاق ہائے سکتہ در ضمیر متکلم، و ہمچنین "أَنَا" بسکون در وقف.

ہائے سکتہ: و او آنت کہ آخر کلمہ بنگام وقف آید برائے بیان حرکت، یا بیان الف، یا برائے تعذر وقف، یا عدم صحت بدون آں. **در قی**: و آں امر ست، ای در کلمہ کہ بریک حرف ماند و جزو کلمہ دوم نشود؛ چہ اگر ہراں وقف کنند ابتداء بسکون لازم آید، یا وقف بر متحرک، و بعضے عرب بر حرکت وقف کنند.

و مثل: م، و جائز ست در اِلَام و غَلَامِی و هُوَ و لَمْ یَخْشَ، و ہر کلمہ کہ حرکتِ آخروے نہ اعرابست و نہ شبہ اعراب یعنی حرکت نحو: ضرب و یا زید! و لا رجل، و در ہنا و ہولاء و یا ربا. و او و یا از ضربه و منہ و ضربہم و بہ و فیہ و ہم بیفتند، و در وصل جائز ست،

مثل م: ای در کلمہ مستقل کہ بعد حذف چیزے بر یک حرف ماند و در لفظ جزو کلمہ دیگر معلوم شود و بحقیقت نبود، چوں: ما استفہامیہ کہ مضاف واقع شود و الفش محذوف گردد، و در پنج ہم ہائے سکتہ لازم ست برائے بودن کلمہ بر یک حرف در حقیقت. در اِلَام ای در مائے استفہامیہ کہ بحرف جر مثل: ی و عی مجرور گردد، الف آں و ریں وقت حذف شود، پس چوں بر یک حرف ماندہ و لفظ مثل جزو ماقبل شدہ و ماقبل ہم مانند جزو مابعد ست برائے عدم استقلال: لہذا الحاق ہ. جائز و عدم آں بنظر اصل. علامی ای در ضمیر متصل یک حرفی الحاق ہاء و عدم آں جائز ست، پس ہر یک کہ در وصل بفتح یا خوانندہ رواست کہ در وقف سکن آرد برائے آنکہ ضمیر از شدت اتصال مثل جزو ست، پس ابتداء سکن تقدیر ہم لازم نیاید، و جائز کہ برائے محفلت فتحہ ہائے سکتہ لاحق کند، و ہر کہ در وصل بسکن خواندہ در وقف یاہ را اندازند یا ساکن دارد.

و ہو و لم یخس دریں ہر دو الحاق ہاء برائے اظہار و الباقی حرکت ست، پس گفتہ شود: و ہو و لم یخس، و ساکن خواندن ہم جائز: زیرا کہ کلمہ بر یک حرف نیست. (شرح الاصول) نہ شبہ اعراب حو: جاء زید، پس در آخر زید ہائے سکتہ نہ پیوند. صرب ماضی چہ حرکت آں بخش بہت اسم فعل ست در وقوع صفت نکرہ. نا زید کہ ضمہ اش بسبب حرف نداء است. لا رجل کہ فتحہ اش از لا حاصل شدہ، و آں مثل اصل، پس بنا عارضی باشد، و پنجین قبل و بعد، و خمسہ عشر.

در ہما ای در کلمہ کہ آخرش الف باشد، الحاق ہاء برائے اظہار الف کہ حرف خفی است جائز است، و عدم الحاق بہتر و شرط ست کہ در الحاق مشابہ مضاف نہ شود، پس حلاہ نگویند، و اسمائے مذکورہ بسببیکہ مضاف نشود التباس باضافتش نیست، کد فی شرح الاصول، و در ارتشاف گفتہ: الحاق بمقصود بنی مختص ست عصاہ و موساہ نتوان گفت.

ہولاء بالقصر اسم اشارہ برائے جمع. و یا ربا. نصہ. یا ربی. یائے متکمم بالف بدل شد. ضربہ کہ در اصل صرہو و مہو و صرہمو و ہی و ہبی و ہمی بودہ است اگر چہ در بعضے صرف لفظ باشد نہ خطا، و اگر چہ بعضے متعلق علیہ ست و بعضے مختلف فیہ. بیفتند: زیرا کہ اکثر در وصل ہم می افتد، پس وقف سقوطش لازم باشد. (منہ)

جائز ست: و ضابطہ آنکہ اثبات و او و یا بعد ہائے ضمیر مفرد مذکر و قنیکہ ما قبلش مفتوح بود و بین و حرف ثانی نباشد بالاتفاق درست و حسن است، چوں: صرہ، و اگر ما قبلش صحیح سکن یا بین یا حرف ثانی بود، مثل: اصرہ و ہبہ و مہ اثبات جائز و حذف اکثر ست، و بعد میم جمع چوں: ضربہم و ہم نزد بعضے جائز بخلاف بعضے.

فصح ست یغزو ویرم، ولم یغزو ولم یرمی، وقلیل ست حذف ضمیر از لم تغزو ولم ترمی در
 فواصل و قوائی. و بعضی یائے مُر و قاض را باز آرند، و یائے غلامی و یائے ساکن القاضی و یا
 قاضی! بیگنند، بخلاف المری و یا مری! و امالہ ای فتح راء مائل بکسرہ ساختن، پس الف را
 مائل بیاء، باعث برائ بودن الف قبل کسرہ نحو: عالم،

یغزو ویرم: [یعنی اثبات واو و یا کہ ضمیر نبود اگر چه مقتضی حذف دیگر باشد فصیح ست، و حذف ہم جائز. ای حذف واو و یا غیر
 ضمیر اگر چه مقتضی حذف دیگر نبود فصیح و اثبات ہم جائز. قلیل ست: زیرا کہ ضمیر مرفوع متصل بفعل خلل انداز صیغہ است.
 در فواصل: ای در اواخر آیات و قوائی شعر اثبات واو و یا در وقف و وصل جائز ست، زیرا کہ فواصل و قوائی محل تغیر است و آنچه
 بجائے دیگر جائز نشود اینجا رواست. مُر: در اصل مری بود اسم فعل از روی یری. قاص: ای اسم منون کہ آخر آں یائے
 محذوف بعد کسرہ باشد. باز آرند: برائے فرق میان وصل و وقف بجہت آنکہ موجب حذف یا تنوین بود آں باقی نیست،
 و اکثر یاء را باز نیارند؛ زیرا کہ وقف مقام تخفیف ست، و تنوین موجب حذف در تقدیر موجود.

یائے غلامی: ای یائے متکلم کہ اسم بدل مضاف ست. یائے ساکن القاضی: ای معرف بلاء کہ آخرش بعد کسرہ یاء ست.
 یا قاضی: ای منادی کہ آخرش بعد کسرہ یاء ست. بیگنند: برائے فرق میان وقف و وصل، و بعضی باقی دارند؛ زیرا کہ در وصل
 ثابت بود و وجہ سوائے حذف بنا بر فرق نیست، و ہم در غلامی معلوم نشود کہ مضاف ست و زیرا کہ تنوین موجب حذف در
 منادی مفروض نیست. بخلاف المری: در اینجا حذف یاء باتفاق ممنوع است؛ زیرا کہ عین کلمہ اش بیشتر حذف شدہ است، اگر
 اکنون یاء را کہ لام است اندازند کلمہ بدون وجہ اعلائی بر یک حرف اصلی ماند؛ چہ میم زائد ست چوں در مکرم، و یاء در مر باعلا
 حذف شدہ. مائل بیاء: ای اگر بعد فتح الف ہم باشد مائل بیاء کنند، یعنی آنرا میان الف و یاء خوانند.

باعث برائ: ای مجوز آں قصد منسبت بیکے از ہفت چیز ست کہ مذکور می شود. قبل کسرہ: متصل اصلی بجہت صیغہ باشد
 چوں: عام، یا بنائی مثل: بر، و بعضی کسرہ منفصل را ہم اعتبار کنند چوں: علاما شیعہ. و اگر کسرہ غیر اصلی بر راء باشد چوں:
 من در نیز امالہ جائز؛ چہ مکرر است و کسرہ اش مثل دو کسرہ، و اگر بر غیر راء بود اعتبارش نیست چوں: من کلام، و کسرہ مقدر
 از وقف بچو کسرہ محفوظ در جواز امالہ معتبر است چوں: من دار زیرا کہ کہ در وصل بازی آید، و سکون وقف بجائے حرکت
 واند مقدر بسبب ادغام معتبر نیست؛ چرا کہ باز نمے آید چوں: ماد و مواد و بدانکہ اقوی اسباب امالہ کسرہ نزد اکثری ست، و نزد
 ابن سراج یاء اقوی بود، کذا فی "شص" و "ف" و "ج" وغیرہ.

یا بعد کسرہ بیک حرف یا دو با سکون اول نحو: کتاب و وجدان. چون الف از واو بود کسرہ غیر راء اثر کنند، یاء بعد یاء با وصل یا فصل یک حرف نحو: سیال و شیبان و رأیت زیدا، یا بدل از یاء یا واو مکسور نحو: سال و کاد، یا گشتن الف یائے مفتوح در وقتے نحو: دعا و حبلی، یا وفق امالہ سابق، نحو: رأیت عماداً، یا لاحق در فواصل، نحو: ﴿وَالضَّحٰی﴾. حرف مستعلی بعد الف با وصل

بعد کسرہ الخ: بدانکہ کسرہ ہر قدر قریب الف باشد امالہ اقوی بود، و اگر کسرہ بعید در کلمہ باشد چون: حنابلہ امالہ اش از یکت کسرہ بعید مثل: حنابلہ اولی ست. (الارتشاف، شرح الأصول) **بیک حرف:** ای بہ فصل یک حرف بدون فصل خود نخواہد بود، زیرا کہ الف قبل خود کسرہ بر ندارد. یا دو: و اگر سہ حرف فاصل بود مثل: فلتت قسماً، یا اول ساکن نبود چون: اکنت عساً امالہ جائز نیست. **با سکون اول:** زیرا کہ ساکن حاجز غیر حصین ست، پس گویا فصل بیک حرف باشد، و همچنین اگر ہر دو متحرک بود و یکہ ہاء باشد، زیرا کہ ہاء حرف مخفی است، و اگر فاصل سہ حرف است و اوں ہاء چون در همان امالہ قلیل بود.

و حدان: مثل فصل دو حرف کہ اول ساکن ست. **از واو بود:** ای مبدل از واو غیر مکسور و اگر از مکسور بود، چون: حاف امالہ جائز بود، برائے کسرہ **کسرہ غیر الخ:** قبل الف باشد یا بعد آں، و در من ربا و من دار امالہ کنند، زیرا کہ کسرہ راء مکرر ست، بخلاف سہ و من مالہ، زیرا کہ بودن الف از واو مانع آں ست، و سیبویہ گفتہ: امالہ آں ضعیف ست برائے عروض کسرہ.

بعد یاء: و نزد بعضی قبل یائے مفتوح بچوں آیہ. **بحو سبال:** دریں صورت یاء خواہ متحرک باشد نحو: حیون، یا ساکن، و بعضی سکون شرط کردہ اند. **شیبان:** بکسرہ و امالہ الف مبدل از تنوین در وقف ہیء.

سال: مثل بدل از یاء، نصہ: سبل. **یائے مفتوح:** [برابر ست کہ کلمہ یا اصل کلمہ الف باشد چون: علا جمع عید، یا فرع آں چون: دعا] ای در کلمہ دیگر، پس در قال امالہ میکنند، زیرا کہ الفش در کلمہ دیگر یائے ساکن میشود نہ مفتوح، چون: قیل، و همچنین در عساً، زیرا کہ الفش در ہمیں کلمہ وقت تصغیر یاء شود نحو: عصبتہ، نہ در کلمہ دیگر، لیکن سیبویہ بجواز امالہ اش تصریح کردہ. **دعا:** کہ الفش در دعای ماضی مجہول یائے مفتوح گردد. **حلی:** کہ الفش در تنغیہ یا گردد.

عماد: پس در الف دوم عماد کہ بدل از تنوین ست امالہ میکنند برائے موافقت امالہ اول. (منہ)

والضحی: پس در الف 'ضحی' کہ بدل از واو ست امالہ کنند برائے موافقت امالہ لاحق ای: ﴿بَدَّ سَحٰی﴾ (ضحی: ۲) ﴿وَمَا فَنٰی﴾ (ضحی: ۳).

بعد الف: چون ناقد و باحل و لاعب و جز آں.

یا فصل تا بدو حرف مانع امالہ است، و قبل الف ہم نہ، در باب خاف و طاب و صفا۔ چنانچہ
 رائے غیر مکسور متصل الف و رائے مکسورہ کہ متصل الف ست و بعد مانع مانع ست نحو:
 صارف۔ و رواست امالہ فتح منفرد قبل ہائے تانیث یا رائے مکسورہ،

تا بدو حرف: و بیک حرف چوں: سہل و ناص، و دو حرف مثل: مافیح و ماشیط۔ **مانع امالہ:** زیرا کہ از پائین بہا لا رفتن
 لازم می آید، در صورت فصل بیک حرف بالاتفاق مانع ست، در ارتشاف گفته: مگر بگفتے کہ اعتبارش نیست و در صورت دو
 حرف منع کثیر است و امالہ قلیل، سیبویہ گفته: بعضی امالہ آں میکنند، و مبرد بمنع آں رفته۔ (الارتشاف)

قبل الف: [قبل آں باشد، چوں: کرام، یا بعد آں، چوں: ہدا، حمازک و رأیت حمازک] و قیل: الف ہم مانع ست برائے
 افتد و از اعلیٰ با سفل، و آں دشوار ست، و ایں در صورت وصل ست چوں: خالد و حال، و در فصل اختلاف و تفصیل است اگر
 مستعنی مفتوح نبود بالف در یک کلمہ باشد چوں: خلاف مانع امالہ نیست، و اگر مفتوح بود مستعنی بالاتفاق، و اگر ہر یکے در کلمہ علی
 حدہ باشد جائز بالاتفاق، چنانکہ بصورت فصل بدو حرف نحو: اعتبار، ہدا هو التحقیق، (بواذر الوصول)

باب حاف: [أصله: خوف، مثال الف مبدل از واؤ مکسور،] ای چنانکہ الف بدل از واؤ مکسور، خواہ از یاء باشد، یا الفے کہ
 بکلمہ دیگر یاء مفتوح شود مانع امالہ است، (مہ) **طاب:** أصله: طیب، مثال الف مبدل از یاء۔

صفا: مثال الفے کہ در کلمہ دیگر یا شود چوں: صبی مجہول۔ **چنانچہ:** یعنی ہنم مانع امالہ است؛ زیرا کہ ضمہ و فتح را، مثل دو
 ضمہ و دو فتح است، پس در اقتضائے تعلی و منع امالہ کہ لازم آں سفل است قوی تر باشد۔ **بعد مانع:** [ای بعد حرف مستعنی یا را
 ئے غیر مکسورہ کہ مانع امالہ است۔] ای رائے مکسورہ کہ متصل الف و بعد آں باشد، و الف بعد حرف مستعنی بود آں رائے مکسور
 مستعنی را از مانع شدن امالہ باز دارد، یعنی امالہ جائز باشد اگر چہ انحدار از اعلیٰ با سفل باشد؛ زیرا کہ کسرہ را، مثل دو کسرہ است،
 و اگر رائے متصل الف نیست، چوں: بقادر دور امالہ آں اختلاف ست، و اگر بعد آں نبود، نحو: **من رط الحیل** (دکھان
 ۲۰) با آنکہ رائے قبل مستعنی افتد، مثل: فارق امالہ ممنوع ست؛ زیرا کہ صعود از زیر بہا لا لازم مے آید، و آں دشوار تر ست۔

(شرح الأصول، ج، رصبی، بواذر الوصول) **نحو صارف:** رائے مکسورہ بعد الف افتد و الف بعد ص و مستعنی۔
فتح منفرد: [کہ بعد آں الف نباشد،] و ایں فتح اگر بر رائے باشد و قبل ہاء ست امالہ قبیح بود چوں: کدر، و اگر بر غیر مستعنی است
 حسن، و اگر بر مستعنی باشد متوسط است، و فتح قبل رائے مکسور، برابر ست کہ بر مستعنی باشد چوں: من اسقر، یا بر رائے، یا غیر
 آں توان کرد؛ چہ پیشتر دانستی کہ رائے مکسورہ مانع مانع ست۔ (مہ) **قبل ہائے تانیث:** ای ہائے کہ بدل از تائے تانیث میشود در
 وقف؛ زیرا کہ ایں ہاء مشابہ الف ست لفظاً و معنی و در تانیث، بخلاف تائے فعل کہ مشابہت لفظی ندارد، و بخلاف ہائے سکتہ
 و ضمیر کہ شبہ معنوی در اں نیست، و بعضی قبل ہائے سکتہ جائز دارند (شرح الأصول)

نحو: **رحمه وحقه ومن الضرر و المحاذر، ودر اسم مبنی و حرف جز متی وائی وذا، وجز بلی ویا و لا ورا واما لا روان بود.** و تثنیہ یعنی الحاق الف و نون یا یاء و نون بکلمہ؛ تا دلالت کند بر دوشے از یک معنی نحو: رجل رجلان، و عین عینان، پس الف اگر ثالث و از واو بود و او شود کثالث اصلی لم یمل، و گرنہ یاء گردد، و ہمزہ ممدودہ اگر اصلی ثابت ماند، و اگر نہ واو شود و جوابا اگر از الف تانیث ست، و الا جوازا. و جمع کہ دلالت کند بر زیادہ برد و از یک معنی دو نوع ست، صحیح: کہ

بواو یا یاء و نون ست،
ما قبل متقوم ما قبل مکور

رحمہ مثال آنکہ فتح بر غیر مستعیدہ باشد. **حقہ** درج مثال آنکہ فتح بر مستعیدہ بود. **من الضرر** مثال رائے مفتوح قبل مکور. **محاذر** مثال مفتوح غیر او مستعلی قبل رائے مکور **بلی** : یں سہ حروف در جواز امالہ مستثنی است زیرا کہ بحینہ جملہ و فعل می آید، پس امالہ کردہ شود، می گوئی بلی در جواب اصرار ؟ و دوشے: حقیقتہ باشد یا مجزا چون: رہیں کہ مفرد را بتاویل مستی بزیادہ تثنیہ آوردند، و ہمچنین نویں و قمریں بہ تعقیب. **لم یمل** چون ای ہر گاہ اسم بود تثنیہ آں ہواں بود. و گرنہ: چون مصطفیان در مصطفی کہ افش ثالث نیست، و ریحان در ریحی کہ افش بدل از یاء ست، و سیب در سی و تھے کہ ہم بود کہ افش اگر چہ اصل است، لیکن محال ست ای امالہ کردہ شد. (مہ) **ممدودہ**: ای نہ زائد نہ بدل از چیزے.

ثابت ماند: برائے اصالت چون: قرءان تثنیہ قرءاء، و ابو علی قلب آں ہواو از عرب حکایت کردہ.

و جوابا نحو: حمراواں در حمراء برائے فرق میان ہمزہ اصمی و غیر آں، اصل حمراء حمراء بود، الف قبل الف تانیث را ہمزہ بدل کردند، و نزد بعضے ہمین ہمزہ زائد ست، بہر تقدیر باق تغیر ست، و ہواو بدل کردند جہت آنکہ در ثقل مقارن اوست، و گاہے آثار ثابت دارند و حمراء گویند، و مبرواں بعض عرب حمراء ہیء نقل کردہ. (شرح الأصوب)
والا ای اگر اصلی نبود نہ بدل از الف تانیث، بکہ یہ بدل از حرف اصلی باشد یا زائد برائے الحاق.

حوار ای قلب آں ہواو جوازا ست؛ زیرا کہ ایں ہمزہ بعینہ اصل نیست، پس مشابہ حمراء شد و البقائے آں ہم رواست؛ چرا کہ یہ بدل اسمنی ست یا بجائے آں آمدہ، پس حکم اصلی پیدا کرد. (شرح لأصوب)

جمع: و او آنت کہ در مفردش تغیرے شدہ باشد فقط یا تقدیر از زیادت حرفے یا حرکتے یا حذف یا قلب آں تا دلالت کند از جمع صحیح: کہ واحد در آن صحیح بود. ہواو: غالب برائے مذکر و قل

و جبان و جزآں نیز آید. أفعلة جمع اسم چار حرفی که مذکر است و سومش مده، و مانند حبیب و در
 نجد و قن و جزآں نیز آید. فعلة در ولد و شیخ و خلیل و غزال و غلام. و کثیر که دلالت کند
 بر یازده و بیش، و زنش بسیار است. فعل جمع **أهمر** همراء صفة، و در فَعْل و فاعِل و عَمِیمَة
 و خَوَّار و خَوَّارَة و فُلْک و أَسَد و بَدَنَة و جزآں نیز آید. فَعْل جمع فَعَال و فَعَال نه
 مضاعف و فَعِيل و فَعُول،

جزآں نیز آید: بحسب سماع چون: ندبة بالفتح و ندب، و فلة بالکسر و أفلاذ، و حرة بالضم و أحراب، و کانه
 و کتاب، و دهم بالکسر و آدم و جزآں. **سومش:** چون: ضعام و حمار و سؤاں و رعیف و عمود، جمع آں اطعمه و أحمده
 و سبوة و رعدة و عمدة، و أدویة جمع 'داو' و یا 'دوی' شذ است. **مانند حبیب** ای صفت مضاعف بر وزن فعیل،
 و أمثلة جمعه مسیل بر وزن فعیل است از مسیل نه از مسیل.

نجد ای فعل بالفتح زمین مرتفع. **قن:** بر فعل بالکسر بمعنی بنده. **جزآں:** چون قرص بالضم و أفرصة، و شتوة بالفتح
 و أشنة، و بکر اول و فتح دوم مقصور و نویة، و عیل بکسر یاء مشدده و عولة، و فعل بالفتح و الضمة مؤنث، چون: حجاج
 و أحیحة و عقاب و أعقنة و غیر آں. **نیز آید:** ای جمع اوزان مذکوره بحسب سماع **ولد** بفتح تین جمع ویده.

عراں بالفتح، جمعه: عرلة. **بر یازده** و نزد بعضی آنکه از سه تا غیر متناهی دلالت کند. **بسیار است:** و غالب در اں بهمین ی
 و شش وزن است که مذکور میشود. **أهمر و همراء** ای صفتی که بریں وزن باشد. **صفة:** احتراز از جمع افعال اسم تفضیل،
 و صحراء اسم. **حوار:** بر وزن فعال بالفتح است. **حوارة:** جمع هر دو حور و حورة.

فلک: بر وزن فاعل مفرد، و جمع بهم بریں صورت است، لیکن ضمیر آں چون ضمیر أسد است. **بدنة:** بر وزن فعلة بفتح اوسط
 شتر، و گاؤ قربانی که بمکه معظمه قربان کنند. **و جزآں:** بحسب سماع چون: عرب بضم تین، و در ب بفتح اول و کسر دوم، و صبع بفتح
 اوس و ضم دوم و غیر آں. **جمع فعال** بالکسر و فعال بالفتح اسم باشد یا صفت، چون: حمار و حمر، و حباب و حبس.

نه مضاعف: یعنی فعال بالفتح و الکسر اگر مضاعف باشد جمعش بر وزن فعل بضم تین مطرد نیست، پس از حان و کاه احتراز شد،
 و عس جمع عسان، و ععض جمع عصاص شاذ است، و بعضی گویند. این وزن جمع در فعال و صفی هم مطرد نیست. (شرح الأصون)

فعیل و فَعُول: ای لفظیکه بریں دو وزن باشد، اسم بود چون: رعیف و رعد و عمود و عمد، یا صفت بشر طیکه بمعنی مفعول
 نباشد چون: مدیر و بدر و صور و صبر، بخلاف حریح و رکوب که بمعنی معصوم است، و گویند در فعیل صفت مطرد نیست،
 و همچنین برائے وزن فاعل و صفتی این وزن مطرد است نحو: بارل و رل، و گفته اند: کثیر است نه مطرد. (شرح الأصون)

دور سَقْف و خَشِن و نصف و قُرَاد و سَفِينَة و جزآں نیز آید، دور ناقص نیاید. فَعَلَ جمع نوبه
 و بُرْقَة و تُخَمَة اسماء و فُعَلَى أَفْعَل، دور رؤیا و حلیه و عدو و عجایه و نفساء نیز آید. فَعَلَ جمع
 بدره و فرقه اسماء و در عدو و تارة و علجه و جزآں نیز آید. فَعَلَة جمع فاعل صفت عاقل که ناقص
 نبود، دور سَبَد و بر و خبیث نیز آید. فَعَلَة جمع فاعل که صفت عاقل بود و ناقص، دور غوی
 و عُرْبان و عدو و هادر نیز آید. فَعَلَة در فعل دور قرد و قرط و جار اسماء و در علج و هادر و جزآں
 بالصم جمعه عرابة بالکسر زنون گبر بر وزن رفیعہ بر سبیل اطراء بهم فاء و جین بر وزن عیبه سماعا بالکسر بوزنیہ

حسب بفتح اول و کسر دوم درشت. قراد: بالضم، و گویند: دریں وزن قیاس مطر دست سَفِينَة: بر وزن فعلة بفتح اول و که
 ثانی. جزآں: چون: بدع بالکسر، و ادن بضمین، و قرضة بالضم، و نقره بفتحین، و عمرة بفتح اول و کسر دوم و جزآں.
 در ناقص نیاید: برائے تطرف حرف علت بعد ضم، و آن متروک است. و ثَب بضم ثاء و کسر نون جمع ثنی بر وزن فعل شاذ است،
 و اصل ثَب ثنی بر وزن فعل بود، ضمیر نون بکسر بدل کردند و یاء را ساکن کرده با اجتماع ساکنین انداختند.

جمع نوبه: اینجا در مذہب جمهور و فراء جمع کرده، دور 'أصول' گفته که نوبه در و یاء نزدیک فراء مطر دست، و تخمة بضم اول و فتح دوم
 سور بضم، و رؤیا آنچه در خواب دیده شود. برقة: بالضم زمین سنگ و گل دریغ. عجایه: بر وزن فعلة بالضم بمعنی پی بند
 دست و پا. نفساء: بضم نون و فتح فاء زچه. فعل: بکسر فاء و فتح عین.

جمع بدره: [با فتح همیان ده هزار درم] ای با طراد، و همچنین نزدیک فراء جمع اسے که بر وزن فعلة بالفتح و اجوف یائی بود چون:
 صبعة، و اسمیکر بر وزن فعلى است نحو: فکری و دکرى. (مه) تارة: بر وزن فعلة بفتحین، أصله: نورة.

جزآں: چون فعل بالفتح نحو: ظل طلل، و بالکسر، مثل: هدم و هدم، و بفتحین چون: ناب و یب، و فعلة بالضم
 نحو: صورة و صور، و ابن مالک گفته: که این جمع می آید سماعا بالاتفاق در لفظی که میانه آن اسم جنس تاء فارق بود، چون:
 سدره. (شرح الأصول) صفت عاقل: چون: حافظ حفظة، بخلاف کابل بمعنی میان دو کف که اسم است، و گاهی برائے غیر
 عاقل آید چون: ناعق و نعقة. ناقص: احتراز است از رامي. بر: بر وزن فعل بالفتح، جمعه: بررة

حبیب: بر وزن فعل، جمعه: حشّة. صفت عاقل: [دور غیر عاقل کمتر آید، چون: مرآة جمع ناری یعنی باز.] چون:
 قاصی و عاری، جمع آن قصاة و غرأة، در اصل قصبة و عروة بود. غوی: بر وزن فعل، جمعه: عوای.

عدو: بر وزن فعول، جمعه: عداء. جار: همسایه بر وزن فعل بتمریک، أصله: جور. علج: بالکسر که صفت است،
 جمعه: علجة. هادر: که صفت است بر وزن فاعل. جزآں: چون: کتف و رجل و سحلة و طب و هدمة و أمرط.

ناور ست **فَعْلٌ** جمع **فَاعِلٌ** و فاعلة صفةٌ و در أعزل و سخل و نفساء نیز آید. **فُعَالٌ** جمع فاعل
 صفة و در فاعلة و سخل و نفساء نیز آید. **فَعَالٌ** جمع فعل نه سیل و اسمی بر جمل که مضاعف
 واجوف نبود، و قَصْعَةٌ و رَقَبَةٌ و اسم چار حرفی که رابع او الف تانیث است، و جمع حَذَرٌ و جَوَادٌ
 و هِجَانٌ و فاعل و فَعِيلٌ و فَعِيلَةٌ و فَعْلَى فُعْلَانٌ و فَعْلَانَةٌ و فَعْلَانَةٌ
 و بَطْحَاءٌ و عَشْرَاءٌ صفة، و در قدح و خُفٌّ و سُبُعٌ و رُبْعٌ
 بالضم چون محضان و محضات
 چون حید و حیات
 چون تاجر و تاجر
 بالکسر ت و ث و ص و ص و ه

فعل ای بضم فاء و فتح سین مشد و جمع لفظی است که بر وزن فعل مذکر و فاعلة مؤنث بود چون: ر کع جمع راکع و رکعة.
 در **اعزول** (بر وزن فعل مرد بے سلاح، جمع آن عزول) ای بسمان جمع این اوزان آمده، وی آید جمع هصل و حریدة و حرید
 و هجود و علاف و اوی، و گاهی ضم فاء ای جمع در اجوف و اوی یکسہ ہ بدل کنند و در مود بیہ گویند.
سحل بر وزن فعل ماضی مرد ضعیف. **فعل** ماضی، نحو رطل و رصة. نیز آید. ساما، و همچنین در عرب بتحریت و بغیرہ
 بتحریت. نہ **سل** یعنی در فعل اجوف یا ای وزن نیاید، و همچنین در مثال یا کی چون: بحر برائے ثقل کسہ بریاء و ما قبل یائے
 متحرکت (حار ردی، شرح الأصو) بر **حل** ای بر وزن فعل بتحریت، و گویند: در صفت برین وزن مطرد نیست.
اجوف نبود، ناقص ہم نبود، و آنچه ازین ہمہ آمده سماعی ست نحو: دار و دمار فسط و قضاط **رصة** بفتحتین گردان جمع رفاط.
اسم چار حرفی: چون. حسبی و حس و اثنی و اث، و شرط ست کہ مؤنث اسم تفضیل نبود چون: قصی.
نن حذر ای صفتیکہ بر وزن فعل بفتح اول و کسر دوم بود، و حد تر سنده. **حواد** بفتح و درینجا فرق میان منفذ و جمع باختلاف حرکت ست.
هجان بر وزن فعال با کسر بمعنی شتر سفید، صورت مفرد و جمع در و یکمیت لیکن کسہ مفرد چون: کتاب و کسہ جمع چون:
 رجان است، و مذکر و مؤنث در و یکسان باشد. (منہ) **فعل** و **فَعِيلَة** چون: کرام جمع کریم و کریمه، و شرط ست کہ ناقص
 و بمعنی مفعول نبود، اگر چنین باشد سماعی خواهد بود نہ قیاسی، چون: بقي و بقاء. **فعلی** **فَعْلَان** ای فعلی مؤنث کہ مذکر آن
 فَعْلَانٌ باشد چون: عطشی عطشان، جمع آن عطاش.

فَعْلَان **فَعْلَانَة** ای فعال ماضی مذکر کہ مؤنث آن فَعْلَانَة باشد چون: بدمان و بدمانة. **بطحاء** ماضی زمین سنگریزه
 سیل آب. **عشرَاء** بضم اول و فتح دوم ناقص کہ بر حمل اودہ ماہ گذشتہ باشد
صفة حال ست از تمامی امثله، یعنی جمع بریں وزن دریں اوزان می آید اگر صفت باشند، و گویند: این وزن جمع در مثل جواد
 و تاجر و اثنی و حید و فعال با کسر مطرد نیست. **سبع**: بفتح اول و ضم دوم درندہ. **ربع** بر وزن صرد شتر بچہ کہ در ربیع زاید.

وَجُمُودٌ وَلِقْحَةٌ وَبُرْمَةٌ وَفَصِيلٌ وَسَرْحَانٌ اسْمًا وَحَسَنٌ وَعَيْلَةٌ وَأَفْعَلٌ وَفَاعِلَةٌ صَفَةً، وَجَزْ
 آں نیز آید. فُعُولٌ جمع اسمی نہ اجوف واوی کہ بر فلس و حمل و قُرء و ذَکَر و بدرۃ،
 صفتے بر قاعد و ظریف و در نمر و ضلع و حُجَزَة و عَنَاقِ اسما، و کھل صفة و جز آں نیز آید،
 وَفُؤُوجٌ وَسُوُوقٌ شاذ. فُعْلَانٌ جمع فعل و جمع فاعل و أَفْعَلٌ و شَجَاعٌ صفة،
 جمع فوج جمع ساق کھراں چوں راکب و رکبان جمع شجاع

جملہ: بضمّین زمین بلند، و لقحۃ بالکسر ناؤ شیر دار، و برمۃ بالضم و گیت نگین. **فصیل:** بر وزن فعل شتر بچہ از مادر باز
 داشته شدہ. **اسما:** یعنی ایں اوزان ہر گاہ اسم باشد جمع آں، بر وزن فعال آید.

حس: ای فعل مفتحتین، و عیلة بر وزن فعلة زن نام إخفة، و أفعَل چوں: أحمق، و فاعلة چوں: صائمه، ہر گاہ ہمہ صفت
 باشند جمعش فعال آید. و ابن حجب در مثل حس اطرا بیان کردہ. **جز آں:** چوں: فعل و مفعول بکسر تین نحو: عمر و عمره،
 و مفعول بکسر فاء و ففتح عین چوں: عصية، و مفعول بضم فاء و فتح عین، چوں: رعة، نہ غیر آں، و گاہے برائے تاکید معنی جمعیت دریں
 وزن تاء افزایند چوں: حجارة و ثمارۃ در حجار و ثمار. (شرح الأصول) **نہ اجوف واوی:** احتراز است از حوص کہ قیاس
 در آن فعال بالکسر است، پس یا صحیح باشد یا اجوف یا یکی چوں: قید، یا ناقص، نحو: ذو وصي، یا مثال نحو: وکر.

حمل: بشرطیکہ عینش یائے مبدل از واؤ نبود چوں: ریح کہ اصلش روح بود، و قیاس جمعش فعال است.

قرء: بشرطیکہ مضاعف و ناقص یائی نبود چوں: حف و دمی بمعنی صورت منقوشہ، و آمدہ است خصوص جمع حص مضاعف
 بمعنی خانہ نے، و بنی کہ اصل آں نووی باشد جمع نوئی ناقص بمعنی خندق گرد خیمہ کہ مانع سیل بود.

ذکر: و ابن حجب گفتہ: در مثل فرس بحسب سماعت. **صفتے بر قاعد:** ای جمع صفتیکہ بر وزن فاعل و فعیل باشد، و ذر اصل
 جمع ظریف بسماع داخل کردہ. **حجزۃ:** بضم نیۃ ازار، جمعہ: حجور بالفتح. **کھل:** بالفتح پیر جمعہ کھور.

جز آں: چوں: حب بالفتح، و حقۃ بالکسر، و شعفة مفتحات، و أید بر وزن سید، و سوار بالکسر، و وجود بالفتح، و تخوم
 بالضم، و اینجا جمع و مفرد ہم صورت باشد. **شاذ:** [و بعضی در آن ہم مطرد گویند.] بجہت بودن آں جمع اجوف واوی، و امتناع
 در آن برائے ثقل ضمہ بر واؤ است خصوص ہنگام ضمہ ماقبل؛ و لہذا در اجوف یائی گاہے فاء را کسرہ دہند چوں: شیوح، و دریں وزن
 ہم گاہے تاء می افزایند چوں: بعولة و دکورة، (رکاز الأصول) **جمع فعیل:** در اسم نحو: رعیف، و گویند در صفت بچوں شی،
 و ظاہر امرضی مصنف ہم اینست. **أفعل:** بشرطیکہ اسم تفضیل نباشد چوں: أحر حمرا، و اگر عین کلمہ یاء باشد فاء را کسرہ دہند
 نحو: أبيض بیضان، و بعضی گویند: ایں وزن در أفعَل مطرد نیست.

و در بطن و جمل و ذئب و حاجر و زقاق، و جز آن نیز آید. **فِعْلَان** جمع شجاع، و انکی بر
سما عا بافتح جمعه بطنان بانکسر جمعه دوزان تاایب جمعه حجران

صرد و نحو: تاج و عود، و صفتی بر فعلیل، و در ضیف و حرب و صنو و فاعل و فِعْلَان
بافتح جمعه صفان بفتحین جمعه حربان نحو حائط و حطول

و عزال و صوار و ظلم، و جز آن نیز آید. فعلی جمع فعلیل **بمعنی مفعول**، و در
باصح جمعه عزال

مريض و فاعل و فِعْلَان و فِعْلَان و جز آن نیز آید. فعلی در حجل و ظربان فقط.
باصح یعنی آدم چون هت جمعه هکی چون الحق چون کمالان و کسی بران دکور بفتح کت

فعلاء جمع فاعل و فعلیل و جبان و شجاع که **صفت عا قلند** و در سمح و أسیر و وود و و خلیفة
چون سمع و سمع باصح باصح باصح مذکر باصح یعنی د

و جز آن نیز آید.

رفاق بالضم، جمعه: رُفَقَة. **شجاع** بالضم صفت باشد یا اسم چون: عرب جمعه عربان، و گویند: در صفت مطرد نیست.

صرد بضم فاء و فتح عین، جمعه: صردان. **تاج** الخ: یعنی وزن فعل بفتححتین و فعل بالضم؛ چه اصل تاج نوح بود بشرطیکه هر دو اجوف باشند، جمع هر دو نیحاج و عید. **فعل** چون: سریع و سریع، و در "شرح لأصول" تحت سائل نوشته

صو بانکسر بمعنی همت، جمعه: صوب. **صوار** بانکسر ماده گاو، جمعه: صیر. **طیم** کرعیف شتر مرغ، جمعه: صسام. **جز آن** چون: کعبت بضم او و فتح دوم، و ركة بالضم و جز آن. **فعلی** بافتح و القصر بر وزن سکری.

بمعنی مفعول بشرطیکه آفت رسیده باشد چون: فتیل و حریج، جمع آن فتی و حرجی، و در حمید گوید: بمعنی مفعول باشد روان بود؛ زیرا که آفت رسیده نیست. (شرح لأصول) **فعل** چون: میت، أصبه: میوت، جمعه: موتی. **جز آن** چون: و جمع بفتح اول و کسر دوم، و سکری بافتح، پس جمع بصورت واحد باشد، و درست در فعل بافتح، چون: حد.

حجل این وزن فعلی جز در جمع این دو فقط نیامده سماعاً، و در شرح بدان رفته که ححی و صری اسم جمع حجل و صربان است، و در صرح گفته: جمع صربان گاه صری می آید. **طربان** بفتح طاء معجم و کسر ر، چنانچه ست مثل گربه و بدو.

فعلاء بدو و ضم فاء و فتح عین. **فعلیل** بمعنی فاعل چون: کریم و کرماء.

که **صفت عا قلند** ای هر چهار وزن، همچنین از "أصول" فهمیده میشود، و نیز شرطست که ناقص و مضاعف و اجوف نبود، و خود، در جواد و سرواء و سیری و نقواء در نقی و نقواء در نقی بحسب سماع آمده، و در اخیر شذوذ دیگر است اعنی قلب یا، و او. (شرح الأصول) **أسیر** ای فاعیل بمعنی مفعول و غیر مختص بفاعل.

حلیفة برائے مذکر، و گاه بر مؤنث نیز اطلاق کنند، و فارسی گفته: حفاء جمع حیف است، و بعضی گویند: تا در آن برائے مبالغه است نه جهت تانیث، و بعضی که اعتبار تانیث کردند جمع آن حلائف گفتند. (شرح لأصول، حار بر دی)

أَفْعَلَاءُ جمع فعلیل کہ صفت عاقل ست، و ناقص یا مضاعف، و در صدیق و بین و جزآں نیز آید۔
 فَعَالٍ جمع اسمی بر فعلاء و فَعْلَى و صفتی بر فَعْلَى کہ مذکر ندارد، و فَعْلَى نہ انثی اُفْعَل و فَعْلَان
 فَعْلَى، و در وَجَع و یتیم و اَیم و طاهر و عذراء و مَهْرِي و جزآں نیز آید۔ فَعَالٍ در فعلیل بمعنی
 معقول و فَعْلَان فَعْلَى۔ فَعَالِی جمع فعلاء، و جمع فَعْلَى و فَعْلَى اسماء، و فَعْلَى فَعْلَان و مَهْرِي۔
 بالفتح و الفصح مضر د بے پر جمع بنامی جمع طہاری جمعاً

و در صدیق ای فعلیل کہ ناقص و مضاعف نبود صفت باشد چوں: صدیق، یا اسم چوں: طریق۔ ہی بر وزن سید بمعنی ظاہر
 جزآں: چوں: حب مالکسر، و صفت بفتح صاد و کسر لام، و بین بر وزن سید۔ نیز آید۔ چوں: سم بالفتح، جمع: نحاء،
 و صدیقہ مؤنث، و نقام بالفتح۔ (شرح الأصول)

بر فعلاء بالفتح، چوں: صحراء، جمع: صحاری، ہر دو الف حذف کردند و الف تانیث آوردند، و گویند: اول جمع آں
 صحاری کردند کسر را، و یائے مشدود کہ بدل از ہر دو الف ست، پس یائے حذف کردہ فتح بر را گذاشتند و یائے دوم را با الف
 بدل کردند۔ (شرح لأصول) فَعْلَى [چوں: حرمی گویند کہ نہ خواہد] بالفتح أو الضم أو کسر، چوں: فتوی
 و دفری و سعدی۔ نہ انثی اُفْعَل ای فعلی بالضم کہ مؤنث اسم تفضیل باشد چوں: حنی جمع حنای

فَعْلَان فَعْلَى۔ ای فعلاں بالفتح کہ مؤنث آں فعلی بود چوں: سکاری، جمع: سکاری۔ ائم زن بے شوم، جمع: آیامی۔
 عذراء این بر مذہب ابن مالک ست، و در اصول 'در زمرہ اطراو گفته (رکار الأصول)
 مَهْرِي ای فعل بالفتح کہ آخرش یائے نسبت باشد، گویند۔ حمل مہری منسوب بمسرہ بن حیدان، جمع آں مہاری بخذف
 یائے مشدودہ و آوردن الف تانیث مقصورہ۔ جزآں: چوں: قدمہ صحیحین و بلیۃ مالکسر، و أحق و هو مالکسر و غیر آں۔

فعلیل بمعنی معقول چوں: اسیر و اساری، بمعنی فاعل ہم نحو: قدمہ و قدمی۔

فَعْلَان فَعْلَى: فعلاں بالفتح کہ مؤنث آں فعلی بود چوں: سکر و سکاری، جمع: سکاری۔

فَعَالِی بفتح فاء و کسر لام و سکون یاء۔ فعلاء: بالفتح و الهمد، اسم باشد چوں: صحراء و صحاری، یا صفت، مثل: عذراء
 و عذاری، ہمزہ را حذف کردہ الف را بحجت کسرہ ما قبل کہ در جمعست بیاء بدل کردند، یا اول بر صحاری بتشدید یاء جمع کردہ
 یک را برائے تخفیف آگنند۔ (شرح الأصول)

فَعْلَى: چوں: دعوی و دعاوی، و در "کافی" گفته: پیامرو دست۔

فَعْلَى: [سکسر، نحو: دفری و ذفاری] اسماء، و همچنین فعلی بالضم، اسم باشد نحو: سعدی، یا صفت مثل: حبلی۔

وَسُرِّيٍّ وَسِرِيَّةٍ وَسِعْلَاةٍ وَحَنْبَطِيٍّ وَعَدَوَلِيٍّ، وَقَلَنْسُوءَةٍ وَقَهْوَبَاةٍ، وَدُرْ أَهْلٍ وَلَيْلَةٌ وَعَشْرِينَ. فَعَالِيٍّ
 جمع ثلاثی کہ ساکن العین بود و در آخرش یائے زائدہ مشدود و علباء و قوباء و حولایا، و در صحراء
 و عذراء و انسان و ظربان. فعائل جمع فعيلة و نحو: عجوزٌ و جمع حَمَامَةٌ و رسالة و ذوابة و سفينة
 و حمولة و شَمَالٌ و جرائض و قَرِيشاء و حباری و حَزَابِيَّةٌ اسما، و در أَقِيل و ذنوب و ضرة
 و حرة و جزآں نیز آید.

سریة بر وزن فعيلة ضم فاء و کسر لام و تشدید یاء، جمعه: سراری. **حسپی**: [بفتح حین و کون نون کوتاه شکم]. درین هر چهار
 اگر زائد اوس را حذف کنند جمع بر وزن فعالی آید، و اگر ثانی را افکنند حائض و قلانس و عداون و قهوب و بعضی قهائب، و ابن
 مالک گفته: درین جز فعالی بکسر لام فعالی و بفتح آں درست نیست. (شرح لأصوب)
قلسوة بفتح حین و ضم سین کلاه. **قهوباء** بفتح اول و ضم دوم پیکان سه شاخ. **در اهل** ای سماعه در وزن فعل و فعلة بفتح
 و فعیض آمده، نحو: اُھبی بیابی عشری، و میتوان گفت: کہ بیابی جمع سیلاب باشد **فعالی**: بفتح فاء و کسر لام و تشدید یاء.
کہ ساکن العین و گاہے جمع متحرک العین ہم آید چون: عاریة، اُحصہ: عوریة، جمعه: عوری.
یائے زائدہ مشدود: نہ برائے نسبت چون: کرسی، جمعه: کرسی. و گاہے در منسوب ہم آید چون: مہری و مہری.
علباء بکسر عصب گردن، جمعه: علای. **قوباء**: بضم اوں و فتح دوم مرتضیٰ ست، جمعه: قوی.
حولایا: بر وزن فعلا بفتح. جمع آں حوای. الف اخیر را افکنند و دوم را برائے کسرہ ما قبل بدل از یاء کرده در یاء ادغام
 کردند. **در صحراء**: یعنی در وزن فعلاء بفتح اسم باشد یا صفت، و همچنین در انسان و طرباں سماعی است، و این مذہب ابن
 مالک است، و مصنف در 'أصوب' بضم مطر و داخل کرده. **عدراء**: بفتح و و شیزہ، جمع آں عدری. **جمع فعيلة**: بشرطیکہ بمعنی
 مفعول نباشد، اسم بود چون: صحيفة و صحائف، یا صفت نحو: کریمہ و کرائم. **حمامة**: بفتح کبوتر، جمع آں حمامہ.
ذوابة نالصبہ گیسو، جمعه: ذواب. **سفیة**: فعيلة این را شامل است. **جرائض**: بضم اول و کسر ہمزہ مرد فریبہ، جمع جرائض.
قریشاء: بر وزن فعلاء بفتح نوع از خرما. **حزابیة**: بفتح حائے مہمد و زائے معجمہ و کسر بایں موحده و تخفیف یاء درشت کوتاہ،
 جمعه: حرائب اگر زائد ثانی حذف کنند، و اگر الف دور کنند جمع آں حرابی باشد. **أقیل**: بر وزن فعیل شتر کوتاہ، جمعه: اقلیل.
ذنوب: دلو پر آب، ای وزن فعول بفتح صفت مذکر. **صرة** یا فتح زیکہ بر زن دیگر آید و گوشت پستان، جمعه: صرائر.
جزآں: چون: فعلة بمعنی مفعول نحو: دبیحة و دبائح، و شمال بکسر بمعنی چپ، و عقاب نالصبم و غیر آں.

فواعل جمع فاعل کہ اسم ست، یا صفت مؤنث، یا غیر عاقل، و فاعلاء و فاعلة، و در غیر آں نیز
 آید. افعال جمع مثل أجدل وأصبع، و در رھط شاذ ست. و أفاعیل جمع إقلم وأقوال، و در
 باطل و حدیث و عروض شاذ ست. و تفاعل مثل: تنصب وتجربة. و تفاعیل مثل: تمثال
 و مفاعل مثل: مسجد و محمده، و در مطلق نیز آید. و مفاعیل، مثل: ميعاد، و در ملعون نیز
 آید، و در موسر و منکر

کہ اسم ست: علم بود چوں: خالد و خواند، یا غیر علم مثل: کاهل و کواھل. غیر عاقل: ای مذکر چوں: ناهق و نواھق.
 فاعلاء: بد و کسر مین بشرطیکہ اسم باشد چوں: فاصعاء سوراخ موش دشتی، جمعه: قواصع. فاعلة: اسم بود چوں: کاشنة، یا
 صفت نحو: صارفة در غیر آں: یعنی ساعا چنانکہ در فاعل صفت نحو: فوارس و فارس، و همچنین طاحونة و دحان و جز آں.
 افعال: بفتح همزه و کسر مین. أجدل: یعنی آنچه بصورت افعال باشد، ہر حرکتی کہ بر ہمزه و مین بود، لیکن اسم بودن شرطست
 علم یا غیر آں، و در لفظ اصبع نہ لغت آمده کہ بفربہ حالت ہمزه در سہ حرکت باء حاصل میشود، و فعل تفصیل ہم دریں حکم
 داخل ست چوں: اکبر و اکبر، و بدانکہ اصبع از أجدل مغنیست. و در رھط زیرا کہ بصورت افعال نیست، و بعضی گویند:
 ارھط بمعنی رھط آمده، و بعضی گفتہ اند: جمع آں ست، بریں دو تقدیر ارھط جمع ارھط قیاسی ست.
 جمع إقلم [جمعه: أقلم، و همچنین أقوم و أقلم]. ای بر سبیل اطرا و جمع اسمیست کہ در آن سہ حرف اصلی بود و اول آں
 ہمزه زائد و بعد مین لین زائد باشد. أقوال: جمع قول، جمعه: أقویل. تفاعل: ای اسم چار حرفی کہ اولش تائے زائد بود.
 تنصب: بافتح و ضم ضاد معجمہ درختی. مثل تمثال: مراد ازیں اسم پنج حرفی کہ اولش تائے زائد بود و رابع آں مدہ چوں:
 ترکیب و تراکیب. مثل مسجد ای اسمیکہ سہ حرف اصلی دارد و اولش میم زائد بود.
 در مطلق [بضم میم و کسرفاء زن صاحب طفل]. ای در لفظیکہ بضم میم و کسر مین باشد بشرطیکہ صفت مؤنث بود بحسب سماع بیشتر
 آید، و در مفعول بضم میم و فتح مین نیز آید نحو: مسد و مساید، و در لفظیکہ اولش میم زائد نبود شاذ ست چوں: حسن و محاسن
 و مشہ و مشاہہ. مثل ميعاد. ای لفظی کہ سہ حرف اصلی دارد، و فاء مصدر بمیم زائد و بعد مین مدہ زائدہ بود، چنانچہ در شرح
 الأصول ست. و در ملعون: [ای در اسم مفعول بریں وزن]. اگر گوئی: قاعده ميعاد ای را نیز شامل ست، و همچنین قاعده
 مثل: مسجد مر مطلق را، پس چرا جدا کرد؟ گوئیم: قیاس اسم فاعل و مفعول جمع صحیح است، و این جمع ساعا آمده، لہذا جدا نمود.
 و در موسر: ہر دو اسم فاعل ست، جمع آں میاسیر و مناکیر.

شاذ است. و فعالین مثل: بلغن. و فعالین مثل: سلطان. و فعالین جمع رباعی مجرد و ملحق بآں، و در خماسی بخذف خامس آید. و فعالین مثل: قرطاس و ملحق بآں. فعاله و أفاعله و مانند آن جمع اسم منسوب یا انجمنی. و گاه است که جمع بر لفظ واحد نیاید چون: نساء، و جمع را جمع کنند چون: أكالِب و جهائل و بیوتات.

پس جمع بواؤ و نون بر آن لفظی مجرد از تاء که علم است
تأیید از حدیث

شاذ است بر آن نبودن مده بعد مین مثل بلغن. کسر باء و فتح باء بمعنی بلاغت، و مردازاں اسم چار حرفی که آخرش نون زائد بود. مثل سبط ای مطر در اسمیکه حرف اصلی و نون زائد در آخر دارد. فعال بفتح فاء و کسر لام اوں جمع رباعی اسم باشد چون: فمصر و قماصر، یا صفت مثل: سجن، یا علم چون: دمشق. ملحق بآں بشرطیکه ملحق بتکریر لام باشد چون: قرد و قرادد، و اگر لام مکرر نشود نحو: جدو. و وزن فواعل یا فاعول یا فاعل آید. بخذف خامس آید نحو: حمر در حمرش، و گفته اند بخذف زائد یا شبه زائد اگر قریب طرف باشد نحو: فردی در فردی. ملحق بآں [بتکریر ام چون: حساب و حلاص]. و کسر ای رباعی مزید که رابع مده باشد صفت یا اسم. مانند آن ای صیغه منتهی الجموع که تاء بر آن زائد شود چون: فواعله و مفاعله. جمع اسم بشرط مناسبت و بودن اینها بر وزنیکه در آن جمع اقصی مطرود بود، و تردید بر آن منع خلوصت چون: کشمیره و درایه در کتیمیر و فرس. نساء مالکسر جمع مرفوع، و مساحد جمع جند بضم جیم موش کور، و مساحد جمع جند بضم جمع کسر یا فتح، بالف و تاء یا واؤ و نون، و جمع را مفر، اعتبار کنند بمعنی جماعت، و درین هنگام اطلاق آن بر کمتر از نه صحیح نباشد. جمع لجمع نزد اکثر و مبر و دوزنی در جمع قدرت قیاس است و در جمع کثرت نزد بعضی، و در تسهیل گفته: جمع تکیه را تکیه کنند مگر نحو: مفاعل و مفاعس و مرضه و عصفه و نرد سیبویه و معظم نخیان مقصور بر هائست. (شرح لأصول) اکالِب جمع کلب که جمع کلب است.

جمل جمع همان مالکسر که جمع کثرت حمل است و بیوت [از پنجایان جمع صحیح است] جمع بیوت، و آن جمع بیست است، و در شرح لأصول گفته، مثل: کلمات و در حالات نهیت کثیر است. یعنی جمع اجمع بالف و تاء و بواؤ و نون هم آید چون: صبرون جمع صبر بفتحین جمع صور بفتح. مجرد از تاء. ای تائے تانیث مفوظ که عوض از مخذوف نباشد، بقید تجرید از تاء نحو: ضحیة و علامه خارج شد، و در آنکه الف تانیث است چون: سمی و صحراء اگر علم مذکر عاقل باشد جمعش بواؤ و نون آید، و مفوظ احتراز است از نحو: سعاد علم مذکر عاقل که جمعش نیز بواؤ و نونست، و بقید عدم تعویض احتراز از فطی شد که در آن تاء عوض مخذوف است چه اگر علم مذکر عاقلش کنند بواؤ و نون جمع شود بعد حذف تاء. (شرح لأصول)

وحکم الف و ہمزہ از شنی بدانی، و عین ثمرہ نہ اجوف فتحہ یابد، و ہذیل در اجوف نیز فتحہ خوانند، و عین کسرۃ فتحہ و کسرہ، و تمیم سکون نیز خوانند، و ناقص وادی و اجوفش سکون و فتحہ، و عین حجرۃ فتحہ و ضمہ، و تمیم سکون نیز خوانند، و ناقص یائی و اجوفش سکون و فتحہ، اما صفت و مضاعف ہر سہ بر ^{برائے فخت و فرق} سکون ست فقط. و فعل کفعلة. و در معنی جمع بود آنچه می آید بلحق تاء با آخر مفردش چون: کماء، و بحذف تاء یا یا از آخر نحو: تمر و معد و روم،
و این طور بسیار است

از شنی بدانی. کہ جائے ثابت ماند، و جائے واو شود، و جائے یا، چنانکہ گذشت. **نہ اجوف**. چون: حورۃ و بیصۃ کہ عین آن در جمع ساکن ماند، چہ در صورت تحریک بالف بدل شود و زیادت تغییر لام آید و باز ہم ساکن ماند. **فتحہ یابد**: چون: ثمرات برائے فرق میان جمع اسم و صفت، و فتحہ از میان حرکات خفیف است؛ لہذا اختیارش کردند. **فتحہ خوانند**: برائے فرق میان اسم و صفت، گویند: نحو: و بیصات بفتح عین، و از ثقل حرکت بہ سبب عروض آن در جمع باکت ندارند. **فتحہ و کسرہ**: ای فتحہ یا بد برائے تخفیف، و کسرہ بہ تابلعت فاء، پس گفتمہ شود: کسرات بفتح و کسر سین. **سکون نیز خوانند**: بر رعایت اصل، و رضی سکون را بعت تمیم نسبت نکردہ. **اجوفش**: [ضمیر شین را جمع بمعنی بالکسر ست.] وادی باشد چون: دیمۃ، یا یائی نحو: بیعة، و بہر کیف بیہ، نوشتہ خواہ شد برائے کسرہ ما قبل. **سکون و فتحہ**: بوجہ کہ گذشت، و کسرہ نہ دہند برائے ثقل آن قبل واو بالائے یا، و اندکی فتحہ ہم جائز نہ داشتہ، و فرا، در تمام این باب کسرہ منع کردہ. **سکون نیز خوانند**: بر رعایت اصل و خفت آن. **اجوفش**: ضمیر برائے فعلة مالمصہ چون: دولة. **سکون و فتحہ**: و ضمہ با تاجع نہ دہند؛ برائے ثقل آن بر واو و در ما قبل آن. **صفت**: چون: صعة بالفتح، و عجة بالکسر، و جلوة بالضم. **مضاعف**: نحو: مدة بالفتح، و عدة بالکسر، و مدة بالضم. **بر سکون ست**: در صفت گوئی: صععات و عدجات و حوات سکون عین؛ برائے فرق میان اسم و صفت، و عکس نکردند؛ زیرا کہ صفت مثل فعل ثقیل ست و تخفیف بآن مناسب، و در مضاعف گوئی: مدت عدات؛ چہ اگر عین را حرکت و ہندک او نام شود باز ساکن کردہ او نام نمودن لازم گردد. (مہ) **کفعلة** بہ تثلیث فاء، مثل فعلة ست و در ہمہ امور مذکور، پس بران قیاس کن. و در معنی جمع. از بخار در اسم جنس جمع شروع کردہ. **کماء** اسم جنس گیاہی، واحد آن کماء بالفتح، و این طور کہ در جنس تاء، باشد نہ در واحد کمتر ست. **تمر** بالفتح جنس خرما، و یکے را ثمرۃ گویند، و معد بفتح اول و کسرہ دوم جنس، واحدش معدۃ. **روم**: جنس و واحد را رومی گویند.

و مثل: ركب و خدم و ظرب و عبء و رجلة و رفقة و جامل و عبید و توأم و قصباء
 بفتحین اسم جمع خادم
 بالضم اسم جمع رفیق
 اسم جمع عبید
 بالفتح اسم جمع صاحب
 و مشیوخاء و صحابة و جزآں
 و تغیر:

ای تغیر لفظ؛ تادلالت کند بر حقارت یا قلت مدلولش، و برائے تعظیم و ترحم نیز بود. و تغیر
 در کیفیت نحو در بهجات
 معرب بر پنج وزن می آید،

مثل ركب [بافتح اسم جمع راکب] اینها همه اسمائے جمعست، چنانکه سه قسم مذکور بالا اسمائے جنس بود، و مصنف از هر
 وزنی در بنجایک مثال آورد، لیکن حصر در آن نیست؛ چه فعل بالفتح مثلاً چنانکه در فاعل آمده، همچنین در فعل بفتح
 چون: ولد، و در رفعه بتحریک، نحو: فاح، و در ناسخه و حوال بفتح خاء و تشدید واو و جزآں، و همین نط اوزان دیگر نیز.
ظرب بفتح اول و کسر ثانی اسم جمع طرمان. **عبید** بفتح اول و ضم دوم اسم جمع عبد. **رجلة** بالفتح اسم جمع راجل یا راجل.
جامل بروزن فاعل اسم جمع حمل بفتحین. **توأم** بالضم بروزن فعال اسم جمع توأم بروزن فاعل بمعنی طفلی که با دیگر متولد
 شود **قصباء** بروزن فعلاء بالفتح اسم جمع قصبة بفتحین. **مشیوخاء** بروزن مفعولاء بامد اسم جمع شبیح.
جزآں چون: ولد بالكسر ای ولد بفتحین و فعال بالفتح چون: شال و شل، و فعال بالفتح نحو: قفوة قفوا،
 و بدانکه فرق میان اسم جمع و جنس آنکه اسم جمع و جنس وضعاً بر قبیل و کثیر گفته شود، و از واحد بتاء خواه یا حذفاً و اثباتاً ممتاز گردد، و بعض
 اسمائے جنس که اطلاقش جز بر کثیر نیست این تصرف در آن از استعمال راه یافته، چون: کلم، و اسم جمع لاجرم برائے کثیر گفته شود
 و ضعا، و میانه آن و واحد تاء و یاء فارق نگردد.

و جمع از هر دو بصیغه ممتازست که اسم جمع و جنس غالباً بر آن اوزان نیاید، و نیز ضمیر مفرد باین هر دو راجع میگردد، بخلاف جمع. و اسم
 جمع نزد انفس آنست اگر واحد از ترکیبش بود نحو: ركب و راکب، و همچنین اسم جنس نزد افراد بشر ط مذکور نحو: عمر و عمره.
ای تغیر: زیادت یاء گفت؛ زیرا که تغیر گاهی بلف آید نحو: دواة در دابة. **لفظ**: اسم گفت؛ زیرا که گاهی تغیر فعل کنند اگر
 چه شاذست نحو: ما أحیسه. **تادلالت کند**: برابرست که محل تحقیر مجهول باشد چنانکه در اسم نحو: رجیل، معلوم نمی شود که
 چه چیز از رجل محقر شد، یا معلوم بود چنانکه در صفت نحو: عویلیم؛ چه ظاهرست که متعلق به تحقیر علمست.

حقارت: ای کی در کیفیت چون: عویلیم. **برائے تعظیم**: چون: دویهة أي دھیه عظیمه، و گویند: آن فی نفس عظیمست
 لیکن مردم آنرا حقیر بینند. **ترحم**: نحو: یا سی، و آنهم از تغیر کیفیست. **معرب**: احترامست از جنی که حکمش خواهد آمد.

ای وزن صوری نہ صرفی: سه حرفی بر فعیل چوں: رجیل و طلیحة و حبیلی و رجیلان و زیدون و هنیدات و بُصیری و بعیلک و خمیسة عشر و عبید الله، و ثلاثی مزید، و رباعی و خماسی اگر حرف رابع آنہا مدہ نبود بر فعیل آید چوں: مضیرب و جعیر و سفیرج، و اگر بود ^{در بصری منسوب} فعیل چوں: مضیرب و قریطیس و خدیریس،
در جعفر رباعی

وزن صوری، آن عبارتست از تقابل سکنات و حرکات بخصوصاً، چنانکہ ضمہ بضم فتحہ بفتحہ کہ ہ کسہ و مقابل باشد، و تقابل اصلی وزائد شرط نیست. نہ صرفی: کہ عبارتست از تقابل سکنات و حرکات بخصوصاً و اصلی با اصلی وزائد بازند. **فعیل**: بضم فاء و فتح عین یکے از پنج وزنست.

رحس در ہمہ کلمات سوائے رحیل تائے تانیث و علامت تشبہ و جمع و غیرہ کلمہ ملحقہ است حقیقتہ، پس تصغیر جز اول کنند، لہذا مے بینی کہ معری و کساء بریں وزن مصغر نشود؛ چه افش کلمہ دیگر نیست، بخلاف حسی و صحر، و جائیدہ بین ثلاثی یا، باشد کہ فاء در تصغیر روا بود، نحو: شیخ، و فراء بدل یا، بواو حکایت کردہ نحو: شویح. (شرح لأصول)

طلحہ در صحتہ ای در آنکہ تائے تانیث بود. **حسی** ای در آنکہ الف مقصورہ برائے تانیث بود. **رسدوں** ای در مجموع بواو و نون **ہبیدات** در ہمداد جمع با الف و تاء **بعیلن** در بعین مرکب منع صرف. **خمیسة عشر** و **خمسة عشر** مرکب مزجی. **عبید الله** در عبد الله مرکب اضافی.

رباعی و خماسی بر مدہ مجرہ باشد یا مزید نحو: قعیر و عصفیر و در فصح و عصر و فوط. **مدہ** نبود. قبل تصغیر یا بعد آن. **مصیرب** در مصرب اسم مفعول از **صیرب**. **سفرج** تصغیر سفر جل. بدانکہ تصغیر خماسی حاصل ضعیفست زیرا کہ حرف اصلی انداختن مے افتد، و اگر کنند بہتر آنکہ حرف خامس اندازند؛ چه آخر محل تغیرست و گویند. حرفی کہ از زائد یا شبہ آن باشد چنانکہ در جحیرش میم زائد را انداختہ جحیرش گویند، و در وردق دال شبہ زائد آگندہ و یرق خوانند، بعضے عوض حرف محذوف مدہ افزایند نحو: سفیرج. (شرح الأصول، جابر دبی)

اگر بود ای اگر رابع مدہ بود تصغیرش فعیل آید، برابرست کہ مدہ رابع قبل تصغیر باشد نحو: قرطیس، یا بعد آن باین طور کہ مدہ اولاً خامس باشد پس از ما قبل آن حرفی اندازند و مدہ رابع شود چوں: خدیریس، یا باین طور کہ حرف علت ساکن چہارم در کلمہ افتد، پس بنگام تصغیر برائے کہ ما قبل مدہ خوابد شد چوں: سبور تصغیر سبیر

مصیرب در مصرب مثال ثلاثی مزید. **قریطیس** در قرطیس مثال رباعی مزید.

خدیریس و **رخندیریس** مثال خماسی مزید، بخذف نون تصغیر کردند.

ونحو: سکران وأجمال فعیلال. ونمای بروایت أخفش فعیللل، چوں: سفیر جل بکسر جیم. پس بدانکه از دو زائد ثلاثی جز مده رابع یکے را که عده نبود بیگنند و مده را یا گردانند چوں: مطبق ور منطلق وقلینسة وقلینسة در قلنسوة، و سلطین در سلطان، ورواست مطبلیق بتعویض یاء از محذوف، واز سه زائده غیر عده را حذف کنند مگر مده مذکور یاء گردد چوں: مقیّس در مقعنسس وحریمیم در
در ثلاثی ای مده را که محل وزن است

سکران. [ای آنکه الف و نون زائد دارد، اسم باشد چوں: عثمان، یا صفت.] یعنی اگر چه اینجا هم رابع مده است، لیکن تغیرش بر فعیلال آید؛ زیرا که مثل الف تانیث باقی، اشتقاق الفی که بانون یک بار زیاد شده است ضرور، و همچنین ابقائے الف جمع. **احمال.** یعنی جمع بر وزن افعال. **أخفش:** که سماعت خود از عرب بیان کرده است.

بکسر جیم: وراء، و نزد سیبویه بفتح جیم، و خلیل گفته: اگر تغیر نمای بدون حذف چیزے میگردم ما قبل آخر را ساکن میگردم، نحو: سفیر جل بقیاس آنکه نحو: دبیر در کلام عرب ثابت است و ما قبل آخر ساکن. (رسمی) **جز مده:** یعنی مده را بیگنند برائے عدم احتمال وزن تغیر. **یکے را:** و هر دو را حذف نکنند؛ چه حذف در صورتے کنند که بنائے تغیر ممکن نشود، و این بعد حذف یکے بنائے آن ممکن است، و حروف دوم محل وزن نیست، پس انداختن نمی باید.

عده نبود: و اگر عده بود آنرا باقی دارند و دوم را بیگنند **مطلق.** پس در مصدق میم و نون هر دو زائد است، لیکن میم عده است برائے بودن آن در صدر، و علامت اسم فاعل؛ لہذا نون را اندازند نہ میم را. **فلیسة:** بر وزن فعیلة بخذف واو و ابقائے نون.

فلیسة: بخذف نون و ابقائے واو که بجہت افتادن بعد کسره باشد. **قلسوة:** نون و واو بر آن زائد است و بیچ عده نیست. **سلطین:** که مده آن بیابدل شد. **حذف کنند:** اگر محل وزن تغیر باشد، پس اگر زوائد ثلاثی که عده و مده نیست اختلائے در وزن نشود همه را باقی دارند، چوں: **أفعوان:** بر وزن افعال که زوائد آن محل وزن نیست، و بمنزله بجہت صدارت فی الخمدة عمدگی دارد، بالجمله بیچ حذف نشود تغیرش افعیان آید.

مقیّس: نون و یکت سین را حذف نمودند و میم عده را باقی داشتند، و هر دو در تغیرش مقیّس گوید بخذف میم و ابقائے سین؛ زیرا که تکریر حرف اصلی است و بمنزله اصلی، و برائے آنکه مقعسس ملحق بمجرم جم است و تغیرش حریجه آید، بر آن قیاس مقیّس باشد. **مقعنسس:** میم و نون و یکے از دو سین در آن زائد است و میم اقوی.

حریمیم: بخذف همزه و نون و ابقائے مده که باشد.

احرنجام، ودر رباعی جز مدہ مذکورہ زیادتے نماند، و مدہ یاء شود، چوں: بعیش در مبعر، مگر در
 نحو: سکران و اجمال و حمراء و قرفصاء کہ سکران و اجمال و حمیراء و قریفصاء گویند.

الف تانیث مقصورہ غیر رابع بیفتد چوں: ححیج و حویلی در جحجی و حولا یا. ودر
 حَبْنَطی حَبْنَط و حَبِط آید. ودر اعلیٰ اُعْیَلیٰ و اُعْیَل. و ہمزہ وصل نماند، چوں: مریئۃ، ..

زیادتے نماند. اگر چه بعضی عمدہ ہم بود؛ چه بدون حذف بنائے تفصیر ممکن نمی شود. **مبعر**. بدانکہ حریجہ در احرحاء اینجا باید،
 و وقوع آں سابقہ از قلم نسخ ست، و آنجی قعیس و حمیر در اقعساس و حمراء باید کملاً یحقی. کد فی الشرح؛ زیرا کہ
 احرنجام رباعی ست و اقعساس و احمرار ثلاثی مزید.

در نحو **سکران**: [ای جائیکہ الف و نون مزید باشد.] کہ اینجا زائد را حذف نکنند؛ زیرا کہ بنائے تفصیر بدون حذف ممکن ست،
 و مدہ اینما یاء نشود؛ چه محافظت الف و نون زائد و الف جمع و الف تانیث ضرور ست، بالجملہ. اگر زیادت مغل وزن نباشد حذف
 نشود، و اگر باشد ساقط گردد، چوں: عیک در عسکوت و جحیل در جحیف. (مہ) **حمراء** الخ کہ الف تانیث دارد، یں
 ہر سہ رامدہ رابع ست. **قرفصاء**: بضم قاف و فاء و بصاد مملئہ نوعی از نشستن، و آں رباعی مزید ست. **بیفتد**: از آنکہ الف تانیث
 و بجہت بودن یک حرف از اجزائے ما قبل شمرده شدہ بود، چوں خمس یا زیادہ افتاد از طول بنا ثقل لازم آمد؛ ہذا انداختند، بخلاف
 مدودہ کہ دو حرف ست؛ لہذا جزو ما قبلش شمرند و مثل کلمہ ہٹ در بعلبک قرار دادند.

حویلی. بر وزن قعیس، الف اخیر از حولا یا انداختند حولا ی شد، پس الف اوں بجہت کسرۃ ما قبل در تفصیر یاء گردد و در یاء
 دغا یافت، و حویبی منصرف حاصل آمد؛ زیرا کہ عدم صرف برائے الف بود و آں نماند.

حججی: بفتح دو جیم کہ میان آں حائے مہمدہ است نام مردے. **حولا** یا: نام موضوعی غیر منصرف بجہت الف تانیث.

و در حبیطی: [از اینجا بیان الف غیر تانیث ست خمس بود یا رابع] کوتاہ بزرگ شکم، نون و الف در آں زائد ست و بیچ کیے عمدہ
 نیست، و الفش برائے اخاق بسفر جست. **حبیط**: بنون بر وزن قعیس اگر الف انداختہ شود. **حبیط**: اگر نون را اگلند، و در یں
 حاء الف آں کہ راجست برائے کسرۃ ما قبل در تفصیر یاء شدہ، یا بقاعدۃ قاض افتاد. (بصادی) **و در اعلیٰ**: ہر گاہ الف اُعیی
 بہت کسرۃ ما قبل یاء شدہ در آں دو مذہب، کیے: اثبات یائے ساکن در رفع و جر، دوم: اسقاط آں و ابدال تنوین از آں، و در حاء
 نصب بہر دو مذہب یاء مفتوح ثابت ماند چوں: حوار، و ایں اسم غیر منصرف ست. (منہ)

مریئۃ بر وزن فعیلۃ تفصیر امرأۃ؛ چه اگر ہمزہ لازم آید کہ با وصف تحرک ما بعد باقی باشد و در حروف اصلی محسوب شود.

وگاه در ثلاثی هر چه زائد است بیگنند چوں: صریف در مُصَرَّف و مصروف، و این را تفصیر ترخیم
نامند. و باز آید مخذوف در ثلاثی چوں: مُنِیْدٌ و وَعِیْدٌ و بُنِیٌّ و بُیِّنَةٌ در مُذْ و عِدَّة و ابن و بنت،
و تائے مقدره در مؤنثه که ثلاثی بود یا بماند، نحو: هِنْدَةٌ و عِنِیقَةٌ، و مبدل منه بزوال علت ابدال
چنانکه در جمع تکمیر نحو: مُوَازِین و مَوِیزِین و اَعِیَاد و عِیِّدٌ در عید گویند؛ تا ملتبس نشود
در جمع تکمیر در تفصیر

بأعواد و عوید و عود الف ثانیة.....
جمع تکمیر تفصیر بالضم

در ثلاثی: و در رباعی هم نحو: رعیفان در رعیفان. بیگنند: عمده باشد یا غیر آن، محل وزن شود یا نه، و اینجا عوض مخذوف
نیارند. **مصروف:** اسم فاعل و معمول از تفریف. **و این را تفصیر:** و این قسم نزدیک فرأ و شعب باعلام مخصوصیت، و گاهی حرف
اصلی اندازند، چوں ثَرَبٌ و رِبْرِهیم، و سُمْنِیع و رِاسْماعیل که اسمائے عوام الناس باشند.

باز آید مخذوف: فاء بود یا عین یا لام، لیکن اصلی نه زائد؛ زیرا که اعاده آن برائے آنست که اسم بر اقل بنائے معرب گردد و نون
تفصیر ممکن شود، و اعاده یک حرف اصلی کافی است. **منید:** بردن نون مخذوف که عین کلمه است، و وعید بر دواؤ که فاء است، و بی
وسیه بردواؤ که لام است، اصلهما: سو و سوة، چوں یائے تفصیر با دواؤ جمع شد قاعده سید کردند. **و تائے مقدره:** یعنی باز آید اگر
چه زائد است؛ زیرا که تائے تانیث در بنائے کلمه نیست، بلکه مثل جزو دوم مرکب مضغ شده است. **ثلاثی بود:** یعنی قبل تفصیر سه
حرفی بود یا هنگام آن بر سه حرف ماند. **هنیده:** در بند که ثلاثی است قبل تفصیر. **عنیقۀ:** در عناق بزغاله ماده، و آن اگر چه چار
حرفی است لیکن هنگام تفصیر ترخیم افش افتد و سه حرف ماند. **مبدل منه:** ای باز آید حرف مبدل منه. **در جمع تکمیر:** هم باز
آید نحو: موازین. **مویزین:** در تفصیر میزان، اصله: موران. و او بعد کسره اقتدایا شد، و این علت در تفصیر نمانده؛ لهذا دواؤ باز آمد،
و اگر علت ابدال در تفصیر موجود باشد مبدل منه باز نیاید، چنانکه در تراث، اصله: وراث. و او مضموم در صدر بتاء بدل شود، این
علت در تفصیر هم است، پس ترتیب گویند، و همچنین در قائم قویم بهمزه، اصله: قوام. و علت قب و قوع آن در عین کلمه و تعلیل
در فحست و آن هنوز باقی، و جری قویم بترک همزه گوید، چه علت ابدال و او قوام نزدش و قوع آن بعد الف فحست و در تفصیر
نماند، و رضی گفته: سیبویه نیز همین گوید و نحو یان براس اتفاق دارند. **و اعیاد و عیید:** جواب سوال مقدر.

در عید گویند: که در اصل عود بود، و دواؤ مبدل منه را باز نیرند. **الف ثانیة:** زائد باشد چوں: ضارب و صویرت، یا مبحول
الأصل نحو: صابئة نام درخت، و حال افش معلوم نیست تفصیر آن صویبة، و الف که بدل از یائے اصلی بود، چوں: د و دواؤ نشود
تفصیر شیب آید، کما فی "الرضی"، و اگر مصنف گفته: مده ثانی و دواؤ ثالث یاء گردد اگر نبود اخضر بود، فافهم.

واؤ شود کیاء صیراب، وثالث یاء گردد کالواو نحو: **حُمَیر** و **ذُلَی** و **أُسَید**، و **قَلَّ** اُسُود، چون جمع شوند و یا در آخر کلمه بعد یائے تصغیر آخر بیفتد منسیاً مانند **عُطِیَ** و **مُعِیَ** در **عطاء** و **معاویة** و **أَحِیَ** در **أَحوی**، و نزد عیسیٰ منصرف شود بتغییر وزن، و نزد ابو عمرو **أَحِیَ** و **أَحِیَ** بود، و نزد بعضی **أَحِیَ** و **أَحِیَ**، و بعضی **أَحِیَ** و **أَحِیَ**، و در جمع کثیر تصغیر نشود.....

واؤ شود: زیرا که الف حرکت را بر تنه و واؤ منسب ضمه است **کیاء صیراب**، که آنهم واؤ شود، چه یاء بعد ضمه منسب نیست **یاء** گردد: و یاء در یائے تصغیر مدغم گردد، و یں وقتی است که **قَلَّ** وزن نبود، و لا بیفتد نحو: **مَقَلَّ** تصغیر مقلب **کالواو** که آنهم یاء گردد آخر بود یا در وسط ساکن زائد یا شد نحو: **عَجور**، تصغیر عحیر **أَصه**، **عجیور**، یا اصلی نحو: **معیة** در **معیوة**، **أَصه**، **معیوة**، یا متحرک زائد بود نحو: **جدس** در **جدوس**، **أَصه**، **جدسول**، یا اصلی نحو: **سب** در **سُود**، **أَصه**، **سُود**، (شرح لأصول) **حسر**، **بر وزن فعیل** در تصغیر **حمار**، **دُی**، **بر وزن فعیل** در **دلو**، **قَلَّ** اُسُود، بتصحیح بنظر تصحیح کسر **حو**، **أُسود**، و کسر **حو**، **سُود**، **عطاء**، **أَصه**، **عصو**، و واؤ از تظرف بعد الف بمنزه شد در تصغیر **الف** ثالث یاء گردیده او غام یافت، و واؤ مبدل منه باز آمده از طرف، و کسر ما قبل یاء شد، و برائے سستق از اجتماع سه یاء بیفتاد، **معاویة** افش بهنگام تصغیر برائے امکان وزن انداخته معیوة گفتند، پس قاعده سید کرده یائے اخیر را افگندند.

أَحِیَ **أَصه**، **أَحوی**، قاعده سید کرده یائے اخیر انداختند. **نزد عیسیٰ**؛ و سیوی و غیره غیر منصرف گویند: زیرا که منع صرف این قسم وزن فعل از زیادت بمنزه بر صدر است اگر چه وزن متغیر گردد، چون: **فُضِّل**، و در حیر و شر آن زیادت نماند قیاس بر این نیاید. (و در **أَصو**، **حار** و **دی**) **تغییر وزن**؛ فعل از حذف چون: **حیر** و **شر** که با اتفاق منصرف است. **أَحِیَ**؛ بکسره و تنوین در رفع و جر چه ضمه و کسره بر یاء و شوار بود ساکن کردند و یاء با اجتماع ساکنین از تنوین افتاد. **أَحِیَ**؛ بفتح یاء که تثیل نیست، با حصة یاء نزد او سیبا مسیحا حذف نشود. **أَحِیَ**؛ یعنی در رفع و جر و واؤ بعد یائے تصغیر باقی وارد، چون: **سُود**، و واؤ اخیر بعد قسب آن یاء. مقدر کند برائے ثقل ضمه و کسره بر یاء و در نصب یائے مفتوح باقی ماند. (مه)

أَحِیَ؛ با بقای یائے ساکن و تقدیر رفع و جر؛ زیرا که ثقل در تقدیر نیست. و در **جمع کثیر**؛ زیرا که تصغیر بر قلت افراد و حالت میکند و جمع کثیر بر کثرت آن، پس میان هر دو منافات است، با جمع قلت منافی تصغیر نیست، بلکه مناسب آنست، لهذا تصغیرش کنند، لیکن اگر کسر است روا باشد که رو با واحدش نمیند و تصغیر نموده جمع سالم سازند نحو: **رُعة** و **رعیة**، و در جمع صحیح بواحد برند؛ زیرا که حاصل نیست، و جمع کثیر، گر علم باشد تصغیرش جائز بود، و نزد کوفیان اگر بر وزن پنج مفرد باشد رواست نحو: **رعیة** در **رغمان** بضم که بر وزن **عثمة** است. (شرح لأصول)

و بجایش مفرد آنرا کہ مستعمل است یا متروک تصغیر کنند، پس جمع صحیح چوں: غلیمون و دویرات و عبیدیدون در غلمان و دور و عبادید، یا جمع قلت مفردش را نحو: غلیمة. اشارات و موصولات می آید بزیادتی یاء قبل آخر والف در آخر، چوں: ذیّا وئیّا، و ذیان و تیان، و اولیّا و اولیّا و الذیّا و التّیّا، واللّذیان و اللّتیان، واللّذیون و التّیّات و الذّین و اللّاتی، و اولاء بالمد وراوی بانقصر والدي والني

پس جمع صحیح: کنند بواو و نون، یا باف و تاء. **علام** آنرا بعلام کہ واحد قیسی و مستعملت رد کرده تصغیرش نمودند، پس بواو و نون جمع ساختند. **دور** ماضی آنرا بواحد مستعمل قیسی کہ واو است رد کرده، بعد تصغیر بالف و تاء جمع نمودند.

عبادید بر وزن فعالین گروهی از مردم دهنده، و آن را مفرد نیست کہ مستعمل باشد لا حرم مفردش مفروض کنند، و آن عید و دست مشاء، پس آنرا بعیدید تصغیر کرده بواو و نون جمع نمایند، و مثل: محاسن کہ محسن واحد قیسی آن مهمل، و محسن مفرد غیر قیسی مستعمل است بغیر قیسی رو نمایند و حسیات گویند، حالا لا للعص. (شرح لأصوب)

جمع قلت: تصغیر کنند ای جمع کثیر را قلیل نمودند. **علیمة** در غلمان بعد کردنش جمع قیس کہ عمه است. **عیر** و **عیر** اگر چه اسم است مصغر شود برائے مشابہت حرف استثناء، و در اُصوب گفته: زیرا کہ مغیرت تفاوت نہ پذیرد، و رضی گوید: زیرا کہ غیر متمکن قاصر است: چه شنی و مجموع نمی شود اگر چه مغیرت بچوم ثلث متفاوت است، و سو و سوی ہم بر آن محمول است.

اسم عمل: زیرا کہ ہنگام عمل بشبہ فعل غالب است، و فعل مصغر نشود **جائر نبو**: و ہمچنین اسمائے شہور چوں: شعبان و رمضان، و یام أسوع چوں: ثلاثاء و رعاء نزد سیبویہ، حالا لا للعص. و اسمائے اللہ تعالیٰ و انبیاء علیہم السلام، و ابن قتیبہ دانست کہ مہیم تصغیر مؤمن است، ابو العباس اور انوشث کہ ازین قول بیرونیز.

در فعل: و اسم فعل، و ما أمیحه و ما أحیسه در تعجب شد دست. **موصولات**: برائے مشابہت با اسمائے متمکنہ در تشنیہ و جمع و فعالیت و مفعولیت و جز آن. **بزیادتی یاء**: [برائے عدم صلاحیت ہر یکے موصوفیت را] و انصاف اصلی آن بیاء منقوب گردیدہ در یائے تصغیر مدغم شود، و حرف اول مفتوح گردد، و ہر گاہ تصغیرش خضاف قیس بود وزن ہم مخالف شد.

دیان نون کہ مشابہ تشنیہ است گویا کلمہ دیگر است: لہذا الف قبل آن آمد، و ہمچنین ہمزہ اولیاء و نون ادیون.

در الذین: ہر گاہ یائے تصغیر در یائے آن مدغم شد و الف بعد آن افزود مشابہ تشنیہ گردید: لہذا الف را واو کردند در رفع، و یاء در نصب و جر. و اللاتی. ای را بواحد رد کنند یعنی الی و تصغیر آنرا کہ التیاست باف و تاء جمع کنند، سیبویہ بہ تصغیر واحدش از جمع ہے نیاز شدند، و محفش تصغیر لفظ اللاتی و اللامی رو داشتہ. (منہ)

وَأَنسِيَانِ وَعُشْيَشِيَّةٍ وَأَعْيِلِمَةَ وَأَصْيِيَّةٍ شَاذٌ.

و نسبت :

ای الحاق یائے مشدد با آخر کلمه؛ تا دلالت کند بر وابستگی چیزے بمذلول آں نحو: عربی و یائے مشدد برائے مبالغه نحو: أَحْمَرِيٌّ و برائے مصدریت بزیادتی تاء نیز آید، و بفعل و حرف لاحق نشود مگر آنکه عم شوند، پس بیفتد در تائے تانیث چوں: رجل كوفي وامرأة كوفية، و دوزیادتی ثنیه

أَعْيِلِمَةَ در عیمة و قیاس علیة بود. أَصْيِيَّةٌ در صیة و قیاس صیة بود. شاذ زیرا که موافق قیاس نیست، و رضی گفته: کسے که بساں راز سیان مشتق و اوند اسیان نزد او قیاس ست، و در حار بر دی ست: که قیاس عشیشیه عشیه چوں معیه بود، لیکن برائے لزوم التباس به تصغیر عشوة یائے اول را بشین بدل کردند، زیرا که زیادت حرفے از لبس عین آسانست، و اعیمة گویا تصغیر اعیمة جمع قلت غلام ست، و اصیبة تصغیر اصیبة جمع قلت صبی، و فعلا بالصی و فعیل برأفة جمع می شود. (منه)

یائے مشدد: نه ساکن؛ تا ییائے متکلم التباس نرود. **با آخر کلمه**: زیرا که چوں اعراب عارض ست و محش آخر.

تا دولت کند: غرض از نسبت آنست که منسوب را از آل منسوب الیه گردانی، یا از اهل آں شهر یا صنعت، و فائدة آں صفت ست. (حار بر دی) **بمذلول آں**: معنی باشد چوں: عربی، یا فظ چوں: گفته برائے شخصیکه گوید: کت کدا و کدا اینجی نسبت بفظ "کت" امر اداست. (شرح الأصول) **برائے مبالغه**: در صفت و برائے وحدت در اسم جنس چوں: روم و حشی.

لاحق نشود: بجهت عدم صلاحیت اتصاف معنی آنها. (رکار اصول) **مگر آنکه**: چه دریں وقت از معنی حرفی و فعلی بر می آیند، پس در تغلب و لما اسم تغلبی و لموی گویند. (منه)

پس بیفتد: چه اگر بقی ماند لازم آید که در مؤنث در تائے تانیث جمع شود نحو: کوفیه **تائے تانیث**: در مفرد باشد یا در جمع، در علم یا غیر آں، معوض از حرف اصلی باشد یا نه. **کوفی**: در منسوب بکوفیه.

دوزیادتی: و در اں دو صورتست، یکی: آنکه ثنیه و جمع را با واحد نه برند، بلکه علامت آں دور کنند، و در نسبت بزیدان و زیدون ریدی گویند، و فرق از واحد بقرینه حاصل شود؛ چه اگر جاء ریدی و رأیت ریدی یا مثلاً گویند اعراب بحرف و حرکت جمع شود، و همچنین تنوین و نون دور کنند، صورت دوم: آنکه ثنیه و جمع را با واحد برند؛ برائے فرق مذکور و طلب خفت، لیکن فرق در ظاهر جز بعضی ج یافته نشود، و ارضی بسکون راء در ارضی بفتح راء مؤید وجه دو مست، و نسبت بشبه ثنیه و جمع مؤید صورت اول.

وجع صحیح و شبہ آں مگر آنکہ علم گردند معرب بحرکت نحو: قَتَسْرِي، ویائے مشدود بعد اکثر از دو حرف مثل: کَرَسِي و شافعی و بخاتی و مرمی در کَرَسِي و شافعی و بخاتی و مرمی. و رواست در و مَرَمَوِي، و او را بلع بعد ضمہ در نحو: ضَرَبِي، ویائے مکور از یائے مشدود کہ قبل آخر صحیح ست نحو: سیدی و مہیمی^{ای} در مہیم کہ نہ تصغیر مہوم ست؛ زیرا کہ در و مہیمی گویند، ویائے اول در فعیل و فعیلہ و فُعِل کہ ناقصند و دوم و او شود و عین فتحہ یابد مثل: غنوي و قَصَوِي،
در عی و عبہ

جمع صحیح: بواؤ و نون یا بalf و تاء. شبہ آں: چوں: اثین و عشرین نسبت بآں اثنی و عشری. مگر آنکہ علم گردند: چہ دریں وقت تثنیہ و جمع نمائند، و زیادت آں چوں زیادت مفرد گردد. معرب بحرکت: و اگر معرب بحروف شود نیز علامات حذف کنند و فسر ی گویند. قسری منسوب بقفسرین نام شہرے، و در حقیقت جمع قفسر ست بمعنی مس. یائے مشدود: یعنی زائد باشد یا اصلی. یفتد ویائے نسبت لاحق شود. دو حرف: و آنکہ بعد از دو باشد حکش مے آید. کَرَسِي مثل یاء کہ بعد از حرف اصلیت. شافعی منسوب بشافعی، مثال یائے زائد بعد چار حرف. بخاتی: بتقدیم ہائے موحده بر خانے معجمہ. بخاتی نام مردے و غیر منصرف ست؛ از آنکہ در حقیقت جمع بحی ست منسوب منصرف آید. رواست: ای جائیکہ یائے اول از مشدود زائد باشد و دوم اصلی رواست کہ آں زائد را حذف کردہ اصلی را بواؤ بدل نماید. ضربی: در نسبت بضر بواؤ را گاہ علم باشد.

یائے مکور: ای یفتد در ہر وزن کہ باشد برائے استعمال دو یائے مشدود کہ محیط دو کسرہ ہستند و اگر چہ حذف از آخر وے ست، لیکن یائے نسبت را بجهت علامت حذف نکردند، و کسرہ ما قبل نینداختند؛ زیرا کہ قبل یائے نسبت مطرد ست، و از دو یائے غیر نسبت ساکن را بیگفتند؛ زیرا کہ ثقل دور نمی شود؛ چہ یائے مکور بعد آں حرفے مکور، پس آں یا مشدود میماند، و مکور را دور کردند؛ زیرا کہ در غیر این وقت از سید ہم مے افتد. (شرح الأصول، رصی)

صحیح ست: [نہ حرف علت، پس در بحی بر وزن منصرف مکور را نینداختند، بکہ ثالث را، گویند: بحی. ایک حرف، و اگر قبل از آن بدو حرف بود مکور را حذف نکنند، بکہ ثالث را نحو: بکیلی در بکیلی بر وزن فعیلی. مہوم: بکہ اسم فاعل ست از قہوہ بمعنی سرفروا قلند از خواب کدای "الصرّاح". مہیمی گویند: بابقائے یائے مشدود زیادت دیگر عوض و او محذوف، چہ ہر گاہ مہوم را مصغر کردند یکت و او از مشدود انداختند؛ برائے امکان وزن، پس مہیوم گفتند، و قاعدہ سید کردند. (شرح الأصول) یائے اول: یفتد برائے ثقل از اجتماع یاءات، و اختصاص باول جہت سکون و ضعف آنست.

و او شود: برائے ثقل یائے مکور قبل یائے مشدود. قصوی: در قصی بر وزن فعیل بضم فاء و فتح عین نام مردے.

یائے خامس محیی و محوی گویند. الف ثالث واو شود، نحو: فتویٰ، چنانچہ رابع اگر اصلی
 ست یا الحاقی. ورواست حذف آں، نحو: أعشوي وأرطوي وأرطاوي، واگر نہ بیفتد یا واو شود،
 چوں: حُبْلِيَّ وَحُبْلَوِيَّ وَحُبْلَاوِيَّ، ودر خامس حقیقی یا حکمی حذف ست فقط نحو: حُبَارِيَّ وَجَمَزِيَّ.
 ہمزہ مدودہ اگر اصلی ست نزد اکثر بماند، مثل: قراءي، اگر برائے تانیث ست واو شود
 وجوباً، نحو: حمراوي،
 (در حمزہ)

محوی. ای بخذف یک یاء از مشدود اول و قلب دوم بواو، بلکہ بخذف یائے زائد و قلب اصلی بواو، کذا فی "شرح الأصول"،
 و نزد ابو عمرو محوی بہتر ست، و نزد مبرد محیی **الف ثالث:** کہ آخر اسم مقصورہ باشد.
واو شود: [و حذف نشود تا نقصان از اقل بنائے معرب لازم نیاید.] برابر ست کہ بدل از واو باشد از یاء، خواہ مجهول الأصل،
 اول: برائے آنکہ رجوع بصل اولی ست، دوم: بنا بر آنکہ اجتماع کسرہ و یاء ات نشود، سوم: جہت آنکہ مجهول الأصل را بہ ہنات واو
 برند. (حار ہر دی، شرح الأصول) **فتوی:** در فقی و روحی و در رحی.

چنانچہ رابع: ای واو شود بدل از واو بود خواہ از یاء. (حار ہر دی) **أعشوي** در أعشی یعنی شب کور، الفش بدل از واو اصلی
 است. **أرطوي.** در ارضی نام گیاہے، و الفش برائے اخاق ست. **أرطاوي:** یعنی زیادت الف قبل واو برائے تخفیف از آوردن
 مدہ میان فتح و واو ہم جائز ست، و پنچمین أعشوي، و مصنف مثال الف مبدل و الحاق واو و مثال اصلی ٹوی در نماطم، و جائز
 ست در اں ٹی و ٹاوی. **واگر نہ بیفتد:** ای اگر الف رابع اصلی مبدل از ان و برائے الحاق نباشد بلکہ برائے تانیث بود، کذا فی
 "شرح الأصول". **خامس:** کہ پنج حرف دارد. **حکمی:** کہ چار حرف دارد و ثانی متحرک ست، پس تحرک ثانی را بجائے حرف
 خامس شمارند، چنانکہ در سفر تحرک اوسط بجائے رابع. **حذف ست:** برائے طول بنا، پس در مصطفی مصطفی باید،
 و مصطفوی قول عامہ غلط است. **جہزی:** در جہزی بفتحت تیز رو، افش زائد ست، گویند: حمار جہزی خری تیز رو.

ہمزہ مدودہ: کہ بعد الف زائد افتد. **اصلی ست:** نہ زائد ونہ مبدل ونہ برائے تانیث. **نزد اکثر بماند:** و بعضے بواو بدل کنند: زیرا کہ
 ہمزہ از واو ثقیل ست، و ہمزہ مدودہ را باقی داشتند نہ مقصورہ را: زیرا کہ مدودہ دو حرف ست، و بجہت حرکت قوی گردیدہ، بخلاف
 مقصورہ ساکن. **قراءي.** در قراء بر وزن فعال بمعنی متعدد. **واو شود:** برائے فرق میان اصلی و زائد تغیر اولی ست، و یاء بدل
 نکنند: برائے کراہت یاء ات، و اثبات حذف آں ہم حکایت کردہ اند، و حلولی و حروری و در حلولاء و حروراء نام دودہ نزد
 جمہور شاذ ست، و گاہے واو مبدل از ہمزہ را بنون بدل کنند نحو: صنعاني و در صعاء. (رضی، حار ہر دی، شرح الأصول)

واگر نه جوازا، مثل: کساء وعلباء. ویا در نحو: سقاية وحوالایا همزه گردو، دور رای ورایة بماند یا همزه شود یا واو وظی و ظبیه و غزو و غزوة و مانند آن تغییر نیابد مگر بحذف تاء، و نزد یونس در آنچه بتاء ست عین فتحه یابد ویا و او شود، و در اسم دو حرفی رد محذوف واجب است، یا ممتنع، یا جائز، بگویند در آخ و ست: أخوی و ستهی، و در شیه: و شوی،
در جابج نویان
که حرفی از آن افتد
بقیاس صحیح حو صی

و اگر نه: ای نه اصلی بودند برائے تانیث، بلکه یا مبدل از صلی باشد، یا برائے احق. جوارا: زیرا که اصلی نیست، پس مشابه تانیث شد، وابق هم جائز است: چرا که یاء بدل از اصلیت یا قائم مقام آن، با جمعه هر دو رعایت کردند. کساء: واصله: کسو، همزه آن بدل از اصلی. عداء: بالکسر عصب گردن، همزه آن زائد برائے الحاق بقرطاس ست. یا در نحو: مراد از آن یا نیست که قبل یائے نسبت بعد الف زائد افتد.

سقاية: بر وزن فعالة بالکسر والضم پیانته شراب. همزه گردو: تا اجتماع یاءات لازم نیاید، و هم از آن که هر گاه تاء و الف از آخر برائے نسبت اقتدا منع قب یاء همزه نمند، و این همزه را واو نکلند چنانکه کساء: تا دو تغییر لازم نیاید، و در لغت و او هم شود. رایة: ای یا نیکه قبل یائے نسبت بعد الف اصلی افتد. یا همزه شود: [برائے مشابهت حتی در سکون ما قبل]. نحو: سقائي برائے مشابهت الف زائد، چه این الف بذات خود اصلی نیست. (شرح لأصول) یا واو: حو: راوی: زیرا که واو قبل یائے نسبت خفیف است. مانند آن: ای فظیک آخرش واو و یاء بعد حرف صحیح ساکن افتد.

بتاء ست: واوی بود خواه یایی نحو: صیه و غزوة، و نزد ابن ملک و غیره صرف دریائی. فتحه یابد: تا میان آنچه بتاء و بغیر تاء ست فرق شود، چون تاء در نسبت لا حرم می افتد تغییر دیگر در آن کردند که تغییر مجانس تغییر ست. (شرح الأصول)

واو شود: یعنی در نحو: صیه، و واو در نحو: عروة بحس منده. واجب است: اگر در اصل متحرك، و اوسط بوده را مش نیاسیب محذوف و عوض آن همزه وصل نیامده یا ناقص محذوف نساء. یا ممتنع: اگر با صحت لام محذوف نساء، یا محذوف المعین ست. یا جائز: در غیر صورت وجوب و امتناع، و آن سه قسم ست، یکی: ساکن، و اوسط محذوف الملام که عوض آن همزه وصل نیامده، دوم: متحرك، و اوسط محذوف، سلام معوض همزه، سوم: ساکن، و اوسط بمچنین.

در آح. اَصه: احو بتحریک لام مش نیاسیب محذوف ست. ست. اَصه: سته بتحریک سرین، را مش نیاسیب محذوف ست. أخوی و ستهی: هر دو مثال متحرك، و اوسط که لام محذوفش وجوباً باز آمد. شیه: اَصه: و شیه، مثال ناقص محذوف الفاء که وجوباً محذوفش باز آید.

و در عده: عِدِّيٌّ، و در سہ: سَہِي، و در دَم: دَمِيٌّ وَ دَمَوِي، و در حر: حَرِيٌّ وَ حَرَجِيٌّ، و فَم: فَمِي وَ فَوَہِيٌّ، و در ابن و ابنة: ابْنِيٌّ وَ بَنَوِيٌّ، و اسم: اِسْمِيٌّ وَ سِمَوِيٌّ، و ابنم: اِبْنَمِي وَ بَنَوِي، و نزد اخفش در وقت رد محذوف آنچه در اصل ساکن ست ساکن بود، و در اُخت و بنت مانند اُخ و ابن، و نزد یونس اُختی و بنتی، و در کلتا کہ اصلش کلوی بود ^{چون دم و حر و اسم} کَلَوِيٌّ، و نزد یونس کَلْتِي وَ کَلْتَوِي وَ کَلْتَاوِي. و لاحق می شود بجمع مکسر اگر نام شخصے بود، یا گروہے، یا مر اور او احد موافق ^{من جلاوي کہ گذشت ای نسبت} نبود، چوں: مَدَائِنِي

عده اصله: وعد، لامش صحیح است، و فائے محذوف در آن ممنوع ست. سہ: أصه: سته، لامش صحیح ست عین محذوف و رو ممنوع. دم: أصه: دمی، لامش محذوف است بے عوض و عین ساکن، پس رد محذوف و عدم آں جائز، و همچنین در حر و فم. ابن و ابنة: أصلهما: سو و سوة بتحریک لام کلمه محذوف است و عوض آں همزه وصل آمده. ابني و بنوي: بے رد محذوف و در آں حذف همزه، و سوي گویند: برائے اجتماع عوض و معوض عنه. فَم: أصه: فوه، لامش محذوف ست و میم بدل از واو. اسم: أصله: سمو بالضم و الفتح و الکسر، لامش محذوف ست و عین ساکن و همزه عوض. سموي: بکسر و ضم و فتح سین و فتح میم، و نزد اخفش بکون میم. و ابنم: ای در این کہ میم افزايند هنگام نسبت سہ وجه ست، یکے: اسمي بکسر نون نزد جمہور: زیرا کہ نوشتن تابع میم ست، و میم در نسبت ماکرم مکور، و نزد بعضی بفتح نون ست، دوم: ابني باسقاط میم و همزه. ساکن بود: زیرا کہ عینش بعد حذف لام حرکت اعرابی داشت، چوں لام باز آمد عین ہم رجوع باصل نمود، نزد سیبویه بہر حال مفتوح ماند بحسب سماع. اُخت و بنت: أصلهما: أحوہ و سوة بتحریک اوسط، بعد حذف لام تائیت عوض داوند و همزه را مضموم و یاء را مکور و خاء و نون ساکن کردند. مانند اُح: پس اُخوي و سوي گویند، و تائے تائیت دور کنند. کلوي: بر مذہب مختار و ابرائے اشعار تائیت بیا بدل شد. کَلَوِي تائے تائیت را حکم اصلی داد: زیرا کہ عوض محذوف است، و نزد سیبویه بخذف تائے مبدل و آوردن واو مبدل منہ، مثل: اُخت و حذف الف رابع. کَلْتِي: بخذف الف: زیرا کہ تاء نزد او مثل اصلے ست چوں: اُختي. کَلْتَوِي: بابدال الف بواو چوں: عَدَوِي. واحد موافق اُلح: برابر ست کہ واحدش نباشد چوں: عادید، یا باشد لیکن قیاس جمع آں ایں وزن نباشد. مدائني: در مدائن کہ جمع مدینة و نام شهر خاص است.

وأنصاري ومحاسني، وإلا رد کنند بواحدش نحو: مَسْجِدِي، وبمرکب اگر علم ست، پس از غیر اضافی جزو دوم بیگنند چون: بَعْلِي وتَابُطِي، واز اضافی اگر کنیت ست، یا مدلول جزو دومش معلوم و در اضافت مقصود ست جزو اول را، چون: زُبَيْرِي ورسولي، وإلا ثانی نحو: امْرَئِي، وما ندر آزي

انصاری در نسبت با انصار، وایشان اهل مدینه اند که رسول ﷺ را یاری دادند، ولفظ أنصار نام این گروه شد.

محاسنی در محاسن، این مثال آنست که واحدش موافق نبود چه آن جمع حسن ست، و قیس جمعش أفعال وفعول ست، و بعضی بچو جمع را بهمان واحد غیر قیای برند، ویا نسبت بدان لاحق نمایند، و حسی در محاسن گویند.

والا رد کنند زیرا که غرض از نسبت بجمع آنست که در است کند بر ملاست منسوب بجنس منسوب الیه، و مفرد بران حصول این غرض کافی ست، لهذا علامت تشبیه و جمع می اندازند. (حار بردی، شرح الأصول)

اگر علم ست در نه بران هر دو جزو معنی مقصود بود و نسبت بیکه بجمع نشود. **از غیر اضافی**: اندی بود یا توصیفی یا مزجی، متضمن حرف یا نه. **جزو دوم**: بجبت بودن آنرا محل تغیر، و بمنزله تائید تائیس، و امکان استدلال از جزو اول بر تمام مرکب غایب، و بران ثقل در بقای هر دو کلمه. (رکار الأصول) **بعلی** در بعثت که مرکب مزجی ست، و پنجمین سیویه و خمسة عشر، و بعضی در مد منع کنند، و بعضی گویند: بیک جزو نسبت کنند اول بود یا آخر، پس در بعثت یکی هم جائز دارند، و ابو حاتم نسبت بهر دو جزو را داشته بعنی یکی گفته، و بعضی بعد هر دو جزو یا نسبت آرند، حی: بعسکی (شرح الأصول)

نابطی در سابط بشر که علم باشد. **از اضافی**: حذف کنند و یا نسبت در اول لاحق نه نمایند.

اگر کنیت ست: اینجا جزو اول را از آن حذف کنند که مشترک ست در نسبت بدان تمیز حاصل نشود، همچنین دیگر آنچه مشترک باشد، چون: فقط عند الله و عند الرسول، لیکن شرطت که در اینجا معنی مقصود به نسبت باشد؛ لهذا در عند مضاف که حقیقه غرض عبدیت مضاف نیست عدی گفتند، و التباس اشتراک را مضائقه نکردند، و منافی به نظر خوف اشتباه آمده است. (شرح الأصول، حار بردی)

زبیری در اس رس که کنیت ست و جزو دوم مشهور هم، پس این مثال هر دو میتواند شد.

رسولی در عند رسول، و اینجا جزو دوم باضافت مقصود ست؛ چه غرض عبدیت رسول ست. **امرونی** بکسر راه و فتح آن نحو: امرؤی در امرؤ النقیس که جزو دوم مقصود باضافت نیست، پس بمنزله بعثت شد، و مروی بفتح راه و سکون آن نیز گویند وقت رد باصش که مرء بافتح است. (رکار الأصول، حار بردی) **راری** در ری نام شهر باضاه الف و زائے معجمه.

وَرَجُلٌ مَرُوزِيٌّ وَبَدُويٌّ وَهِنْدَوَانِيٌّ عِبْقَسِيٌّ وَعَبْشَمِيٌّ وَعَبْدَرِيٌّ شَاذِسْتٌ، وَيَصَاغُ مِنْ
در نست بادی برے شمشیر منسوب ہند از عدد شمس در عدد نہ حذف قیاس ساخت میشود
 اسم الشيء فَعَالٌ لِعَامِلِهِ، أَوْ صَاحِبِهِ، وَفَاعِلٌ لِّصَاحِبِهِ وَمَفْعَلَةٌ لِّمَكَانٍ كَثُرَ فِيهِ.

فصل

ابدال وحذف:

حروف ابدال کہ نہ برائے ادغام ست چہارہ اند: اَنْصَتَ یومِ جَدُّ طَاهِ زَلَّ اَمَّا ہَمْزہ می آید
 بدل از حرف لین در ذابۃ و عالم و بآز و شُئْمۃ و مؤقَد، و از ہاء و عین در ماء و اباب بحر، ...

در حل مروی: بزیادت زاء و م و نام شہرے، و صفت رجل ازان آورد کہ در غیر انسان ثوب مروی بر قیاس گویند، گویا فرق
 کردند میان انسان و غیر آں، کذا فی 'الحریری'۔ عبقسی۔ در عدد انقیس کہ از ہر دو جزو بعض حروف گرفته اند۔

اسم السی: از نام شئی اسمے بر وزن فعال جائے عامل آں، و وزن فاعل برائے صاحب آں، و وزن مفعلت برائے مکانیکہ
 بسیار ست در مکان آں شے۔ لعاملہ۔ کہ معاش و پیشہ دارد چوں: عوایح عاچ فروش۔ صاحبہ۔ کہ کثرت بملاست دارد
 و پیشہ او نیست نحو: جمال صاحب شتران ای گلہ بان۔ مفعلة: چوں: ماسدۃ برائے زمینے کہ در ان شیران بسیار باشد۔

ابدال: و آں عبارتست از داشتن حرفے بجائے حرفے، پس تاء در عدد و ہَمْزہ در اس کہ عوض محذوف ست ابدالش گویند مگر
 مجازاً، و ہَمْپچنین تاء در اُحت و است بجائے واؤ نہادہ اند اگر چہ مجور و مقارن آنت: لہذا گویند: کہ وزنش فَعَلۃ است نہ فعل، و واؤ
 در ان محذوف ست نہ مقلوب از تاء، و در قال گویند: کہ واؤ بدست الف نہ محذوف، و طریق شن فتن ابدال چند چیز ست کہ در
 'شافیہ' و 'شرح اصول' بیان کردہ۔ حرف ابدال: مراد از یں آنت کہ ابدال جز بایں حروف نہ شود، نہ آنکہ ایں حروف ہمیشہ
 مبدل باشد، و نیز ابدال اینہ از جمیع حروف نبود یکہ بعضے چنانکہ می آید۔ (رکار الاصول)

نہ برائے ادغام: احتراز ست از مثل: اسمع، اصمٹ استمع تاء بسین برائے ادغام بدل کردند
 انصت۔ خاموش شد روزیکہ حد صاہ نام لغزید۔ دانہ۔ فتح ہَمْزہ، اُصہ: دالۃ بلف ساکن۔ بآز۔ بسکون ہَمْزہ لغتے ست در
 ساری، و اصمٹ بلف مبدلہ از واؤ ست، و دلیل واؤی بودنش ثبوت جمع اوست۔ مؤقَد۔ ہَمْزہ اصل آں واؤ ست مر از وفود۔

از ہاء و عین: ای بدل از ہاء و عین۔ ماء۔ اُصہ: ماہ بدلیل امواء و میاء و امواء، و میاء ہم آمدہ۔ اباب بحر۔ در عاب بحر، عین
 ہَمْزہ بدل شد، و عاب بالضم بمعنی بندی آب بحر۔

و ثعلابی و سادی و ثالی، و واو از یاء و الف و همزه، نحو: فهو، و میم از واو و ر فم، و از لام تعریف در
 "لیس من امیر امصیام فی مسفر"، و از نون در مانند عنبر و شنباء و صم بکم لزوما، و در
 بنام و طامه الله علی الخیر، و از باء در بنات محرو و ما زلت راقما و من کثم و نون از واو و لام
 در صنعانی و لعن و تاء از یاء و واو و سین و با و صاد، چون: أتلج
 عطف بر نون مهمه در اول معنی داخل

الف: چون: أوادم، و همزه نحو: حون و حوة که در اصل همزه بود. فهو: صیغه مبالغه از هي، أصله. هوی بر وزن فحول،
 و قیاس آن بود که واو یا می شد **فم:** أصله: فوه، باء حذف شده و او و میم بدل گردید. **در لیس:** إلج. قول بنی سبت **لین:** و این
 ابدال لغت بنی حمیر است، و آنحضرت **لین:** نیز در خطاب با ایشان فرموده، شاعر ازین گوید:

ذالك خليلي وذو يعاتبني يرمي ورائي بامسهم وامسلّمه

و از نون: ای چایکه نون ساکن قبل یاء موحده باشد در یک کلمه، چون: عسر، یا در دو کلمه نحو: سمیع بصیر، و اگر نون متحرک
 باشد چون: شب بتحرک اوسط بمیم بدل نشود. (رضی) **شنباء:** بر وزن فعلاء از شب بمعنی تیزی و خوش آبی دندان، گویند:
 امرأة شنباء.

لزو ما: زیرا که نون ساکن حرف ضعیف رخواه است بغنه طرف خیشوم دراز میشود، و باء شدیدة مجهولة شفوی، پس خروج از نون
 بحر و مخالف آن موجب ثقل است، و ادغام جهت التباس و بعد مخرج جائز، نه پس بمیم که مشارک نون در غنه و موافق باء در
 مخرج بود بدل کردند، و غلطی در عرب نیست که قبل بانه آن میم ساکن باشد؛ تا التباس بدان لازم آید. (شرح الأصول)

بنام: از سان بمعنی سر انگشت. **و طامه الله:** [خمیره کرد او را خدا بر نیکی]. از طامه ای طین او ساخت و خمیر کرد و پیدا نمود،
 و بعضی گویند: طامه و طامه دو لغت است، در ارتشاف است: که آنچه مدعیان اصالت صاه گویند: که بطیم جانے نصیب
 نیامده خطاست؛ زیرا که یعقوب بطیم حکایت کرده. **و از باء:** ای بدن میشود بم. **بنات محرو:** از بنات بحر ای دختران بخار، و آن
 ابر تنگ است که قبل موسم گرما از بخار متولد میشود؛ لہذا بدختریت آن نامزد شد، ابن جنی گفته: اگر مخر بمعنی شگافتن گیرند بعید
 نباشد. (شرح الأصول، رصی) **راقما:** و راتنای همیشه بودم مقیم. **مس کثم:** از کتب ای قریب شد.

صعانی: در نسبت بصنعاء، گویا اول صعاوی گفته و او را بنون بدل کردند، و بعضی گویند: همزه را بنون بدل کردند، و اول صحیح تر
 است؛ زیرا که میان همزه و نون مقارنت نیست، و مبرد گوید: همزه فعلاء در اصل نون است، پس نزدش بدل نیست. (رضی)
 شرح الأصول) **لعن:** در لعل حرف مشبه بالفعل.

وطست و ذعالت ولست، وباء از تاء و همزه نحو: هَرَقْتُ وَهَرَحْتُ وَهِيَاكَ وَهَنْ فَعَلْتُ
 فعلت ویا هناه، واز الف در مَهْ وَاَنَّهُ، ولام از نون و ضد در اَصِيْلَال و انطجع، وطاء و دال از
 تاء نحو: حُصْطُ و فُزْد و اَجْدَمُعُوا و دَوَّلَج، و جیم از یائے مشدود در حالت وقف نحو: فقیمج،
 و از محقف، نحو: حجتج و اَمَسَجَت. و رواست ابدال صاد از سین که قبل غین و خاء قاف و طاء
 بود، نحو: اَصْبَغ و صِلَخ و مَس صَقَر و صراط، و ابدال زائے از سین و صاد که قبل دال و نون و ساکن نحو:
 طست

طست: اَصِه: حس بدیل طسوس، سین دوم تاء بدل شد. **ذعالت** در دعالت بمعنی پارچه کهنه، و ست در ص، صد
 دوم تاء بدل شد. **از تاء**: فوقانیه نحو: رَحْمه در وقف. **هیاک** از یاک، و هیات استعین قراءت آمده.
 یا هاه. بمعنی هس بندها، اَصِه: هس و او متصرف همزه شد و همزه به گردید، و رضی گفته. نزد بصریان بدل از واو است، و نزد
 ابوزید و انقش برائے سکت، و نزد بعضی اصلی، و هو صعیف. اَنَّهُ ای یا ضمیر متکلم. **اصیلال**: اَصِه: اَصِيْلَال، تغییر صِلان
 جمع اصیل وقت مابین عصر و مغرب، نحو: رعیف و رعمان. **انطجع**: اَصِه: صصح، و آن وقت ردی است.
حسط: اَصِه: حصت، و فرد اَصِه: هرت از حوص بمعنی خیاطت و هور، و یں قسم شذوشت برائے تغییر ضمیر.
احدمعوا: و آن شذوشت در اجتماع. **دوَّلَج**: در تولج موضع دخول و حشان. **فقیمج** در فقیمی منسوب بفقیم پدر قبیلہ، ابو
 عمرو گفته: یکے را از بنی حنظله پرسیدم: از کدام گروه هستی؟ گفت: فقیمج. (حار سردی) **از محقف**: متصل یا منفصل، یک
 حرف یا بدو، یا سه حرف. **حجتج**: اَصِه: حجتی ای ج من، شاعر گوید:

لَا هُمْ إِنْ كُنْتَ قَبْلَتْ حَجْتَج

خدایا! اگر قبول کردی حج مرا.

اصحح در اَمَسِب، و بعضی گویند: مر جمیش بدل از الف ای است. **قبل غین**: بدانکه این حروف مجبوره مستعینند و سین
 مبهوس متسفل، لهذا خروج از این بایں حروف ثقیل دانسته با صاد بدل کردند زیرا که صد در بمیں و صفیر با سین و در ستعل.
 بحر و مذکور موافق است، و اگر سین متاخر از این حروف افتد بدل نکنند، چون. قسبت: زیرا که فرو آمدن چنان دشوار نیست
 که بالارفتن. (رضی، شرح الأصول) **صَقَر**: در سقر نام طبقه دوزخ.

ابدال زائے: سین حرف مبهوس است و دال مجبور، و خروج بحرف منافی ثقیل است خصوصاً وقت سکون حرف اول، پس سین را
 بزائ بدل کردند زیرا که در صفیر و مخرج منسب سین است و در جسر موافق دال، و همچنین صد از حروف مطبقة مبهوسه رخوه است
 و دال از منفتحه مجبوره شدیده. (رضی، و رکاز الأصول)

برائے غیر الحاق و تضعیف جزاں نیاید هویت السمان ست، دلیل زیادتی حرف اشتقاق ست کہ دلیل اصالت نیز بود، ای فرع بودن لفظی مر لفظی را، و علامتش موافقت ہر دوست در مادہ و معنی، و عدم نظیر کہ ہم دلیل اصالت ست ای خروج کلمہ از اوزان عرب بر تقدیر اصالت حرف یا زیادت، و غلبہ زیادتش در محاش، و ترجیح یکے بر دیگر۔

غیر الحاق، تضعیفی: زیرا کہ زیادت برائے الحاق تضعیفی گاہے ازین حروف بود و گاہے از غیر آن، نحو: شمل و حبس، و زیادت الحاق غیر تضعیفی زیادت حروف نباشد۔ **تضعیف**، ای تضعیفی کہ برائے غیر الحاق ست: چہ آن گاہے ازین حروف باشد چون: علم، و گاہے از غیر آن نحو: حرب، (جار بردی)

هویت السمان: [دوست داشتہ زنان فرہ را] حکایتست کہ مہر و مازنی را از حروف زیادت پرسید، گفت:

هویت السمان فشبینہی وقد كنت قدما هویت السمان

مہر: گفت: کہ من حرف زیادت را می پرسم و تو شعر میخوانی، گفت: دوبار جوابت دادم (بصامی)

اشتقاق ست: و آن سه قسمت، یکے: تناسب در حروف و ترتیب، چون: صرب از صرب، و آنرا صغیر گویند، دوم: تناسب حروف نیز ترتیب، چون: حد از حد، و آنرا کبیر نامند، سوم: تناسب باعتبار مخرج نہ در نقطہ، مثل: بعن از هیں، و آنرا کبیر خوانند۔ **کہ دلیل اصالت**: ای اصالت و زیادت ہر دو از اشتقاق شناختہ می شود۔

در مادہ: ای در حروف اصلی و معنی، پس اگر در اصل حرفی از آن یافتہ شود نہ در فرع حکم کنند کہ در اصل زائد ست، چون: نون و یائے سہمہ مصدر کہ در اندہ نیست، و همچنین اگر در فرع حرفی باشد نہ در اصل گویند۔ آن حرف در فرع زائد ست، چون: میم و واو مضروب کہ در ضرب نیست۔ (شرح الأصول)

عدم نظیر: ای دوم دلیل زیادت حرف عدم اصغر ست۔ **دلیل اصالت ست**: چنانکہ دلیل زیادت ست۔

اوزان عرب: ای اوزان مستعمل نہ شد۔ **بر تقدیر اصالت**: پس اگر در لفظی از حکم زیادت حرفی خروج از اوزان عرب لازم آید حکم باصلی بودن آن حرف کنند، و اگر از حکم باصالت خروج لازم آید زائدش قرار دہند۔

یا زیادت: چون: موصہ بالکسر و فتح و او تشدید طاء، اگر ہمیشہ را زائد و واو را اصلی گویند خروج لازم آید: زیرا کہ مفعول در اوزان نیست، و اگر بالعکس گویند خارج نشود: چہ مفعول موجود ست نحو: عسود۔ **در محاش**: ای چون حرف در محاش واقع شود کہ زیادتش در آن محل غالب ست مر زائدش قرار دہند اگر مانع نہ بود، چون: میم مدین بہ یائے آن: زیرا کہ میم بیشتر در اول زائد شود، و این دلیل سوم است۔ **و ترجیح یکے**: حاصل آنکہ: اگر دو دلیل معارض شوند یکے حکم زیادت حرف کند دوم باصالت، پس اگر مر جھے با یکے یافتہ شود ترجیحش دہند، و الا مر دو جائز بود۔

اما اشتقاق قوی ترین دلائل است؛ ولہذا بَلَعْنِ فَعَلْنِ بود از بلغ، و تَرَعُوت تَفَعُلُوت از ترخم، و سَنَبْتَةُ فَعْلَتَةُ از سنب یا عدم نظیر ہر سہ، و میم مراجل اصلیت از جهت ممرجل با غلبہ ی: یای توت اشتقاق ^{بمعنی پادہ از زور کار} و در کلام عرب ^{در کلام عرب} زیادتش در اول. و در کلمہ کہ محتمل و اشتقاق است اگر ہر دو جلی باشند ہر دو وجہ ست اُرطی ہم فعلی بود و ہم اُفعل؛ لوجود بعیر اُرط، و اگر نہ ترجیح یکے، چوں: ملک، أصلہ: ملائک، نزدیک ابو عبیدہ مفعول بود از لَآک بمعنی اُرسل،
 قوی ترین اُلح: و مقدم بر دو دلیل دیگر، پس پنج یکے با او معارضہ نہ تواند کرد و با وجود اشتقاق دلیل دیگر معتبر نشود.

بلعن: بکسر باء و فتح لام و سکون نین بمعنی بلاغت. فعلن: اگرچہ معنی یافته نشد، و فعل بسیرست چوں: قسطر. ترمعوت: بمعنی ترمہ کمان وقت کشیدن. تفعولت: نہ فعلوں با وجود کثرت آن، چوں: عضر عوط. سنبتہ: بفتح سین و سکون نون و فتح موحدہ و فوقانیہ. فعلتہ: نہ فعلتہ با وصف کثرت آن، مثل: بعثرہ. با عدم نظیر: پس چوں اشتقاق دلیل قویست با قضاے آن حکم کردند. میم مراجل: بمعنی جامہائے منقوش اصلی ست، و وزنش فعال، نہ معاعل. ممرجل: می گویند: ثوب ممرجل ای منقوش، اگر میم دوم را زائد گویند وزنش ممفعول باشد و آن در کلام عرب یافتہ شدہ. و اشتقاق: یا زیادہ از آن بدیں طور کہ آن کلمہ را دو فرع یا دو اصل یا یک فرع و یک اصل مختلف در مادہ باشد. جلی باشند: یعنی محقق کہ عبارت ست از توافق در معنی مشترک. ہر دو وجہ اُلح: در آن کلمہ بلا ترجیح یکے. اُرطی: نام درختی کہ شتر آنرا میخورد. فعلی: با صلت ہمزه و زیادت الف آخر. اُفعل: زیادت ہمزه و اصالت الف کہ بدل از یاء ست. بعیر اُرط: ای شتر خوردنہ اُرصی، پس استعمال اول مقتضی آنست کہ ہمزه اصلی باشد و الف زائد برائے اخاق بجعفر: زیرا کہ اُرصہ بر وزن فاعل ست ہمزه اش فاء کلمہ افتد، و استعمال دوم می خواہد کہ ہمزه زائد بود و الف اخیر مبدل از یاء: زیرا کہ اصل رط راصی بود، یاء بقاعدہ قاصص افتد و آن لام کلمہ واقع شدہ. (شرح الأصول، جار بردی) و اگر نہ: ای اگر ہر دو اشتقاق واضح نباشد. ملائک: اللہ قابل دلیل ملائک و ملائکہ. ہمزه را بعد نقل حرکتش بما قبل برائے تخفیف انداختند. لاک: و ملائک و ملائکۃ بمعنی رسالت مؤید آنست، پس میم زائد باشد، و گویند: این اشتقاق بعید ست، چہ اگر لاک بمعنی اُرسل باشد معنی ملک مرسل بکسر سین خواہد بود حالانکہ رسول ست. و جواب دادہ اند کہ مصدر میمی بمعنی مفعول ست، جار بردی گفتہ: اگر لاک بمعنی اُرسل ثابت شود این مذہب حق ست؛ زیرا کہ در آن نہ قلب لازم می آید و نہ بنائے ندر کہ در کلام عرب نباشد. (شرح الأصول، جار بردی)

و نزدیک بعضی مفعول از ألوکة بمعنی رسالت، و نزد ابن کیسان فعّال از ملک، و بر تقدیر فقد اشتقاق
 دلیل زیادت حرف خروج کلمہ یا اختش از اوزان بود بر اصالت، کنون کنتال و نون قنفحر
 و خفساء، و اگر بر زیادت ہم خروج لازم آید نیز زائد ست، کنون نرجس، مگر آنکہ زیادتش
 در اں محل نیاید، کمیم مرزنجوش، و اگر بر پنج تقدیر خروج نبود زیادت غلبہ است. غالب....
 از زیادت کلمہ یا اخت آں

ألوکة و الوکة بر وزن و معنی رسول مؤید آنست، و بریں ہم میم زائد بود، اصل مکت مکت قلب مکانی نموده ہمزہ را بجائے یاء
 آوردند، و بالعکس، و آں بسیار آید، و در ملک معنی رسالت ہم ست، پس مناسبت معنوی شد. ملک از مکت؛ زیرا کہ مکت
 مالک امور است کہ خدائے تعالیٰ بدو تفویض نمود، پس میم او اصی ست و ہمزہ زائد، و بریں مذہب ضعف لفظی ست، زیرا کہ
 فعّال بنائے نادر ست و ہم بعد معنوی؛ زیرا کہ مناسبت آں باوکت قوی تر است. (شرح الاصول، حار بردی، بصامی)
 دلیل زیادت حرف: عدم نفیر باشد، و آں سہ قسم، یکے خروج کلمہ، دوم: اخت آں بر تقدیر اصالت، سوم: خروج کلمہ بر تقدیر
 اصالت و زیادت ست. اختش کہ موافق آں در حرف و معنی ست. بر اصالت: ای اگر حرف را اصی گویند لازم آید کہ آں
 کلمہ با اختش از وزن بیرون رود. کنون کنتال: باصہ بمعنی کوتاہ بر وزن فعل بضم فاء فتح عین، و اگر نون را اصی گویند
 وزنش فعل باشد، و آں یافتہ نشد، پس کلمہ از وزن بیرون باشد. (شرح الاصول) نون قنفحر: بکسر قف و فتح فاء بر وزن
 جر دحل، و خفساء بضم خانے معجمہ و فاء بر وزن قرصاء، نون ہر دو زائد قرار دادہ بر وزن فعل و فعلاء گفتند، و اگر چہ از اصی
 گفتش ایں دو کلمہ از اوزان بیرون نمیروند، لیکن از حکم اصالت در بخال لازم آید کہ در اخوات شان اعی قنفحر باصہ و خفساء
 بافتح فاء نیز اصی بود، و آں از اوزان بیرونست؛ چہ فعل باصہ و فتح لام اوں یافتہ نشد.

نیز زائد: زیرا کہ حرف زائد چون در زیادت و اصالت و اثر بود زیادتش حکم کنند؛ چرا کہ مزید بہت کثرت غیر مضبوط ہستند.
 کنون نرجس: اگر آنرا اصی گویند وزنش فعل بکسر لام اوں باشد، و اگر زائد قرار دہند بر وزن فعل بود، و ہر دو یافتہ نشد.
 محل نیاید: پس لا حرم حکم باصات آں کنند اگر چہ بہر دو تقدیر خروج لازم آید. کمیم مرزنجوش: بفتح میم و زائے معجمہ
 بعد مہملہ و ضم جیم معرب مرزنگوش نام گیاہے خوشبو، ہمیش را اصی گویند یا زائد خروج از اوزان لازم ست؛ چہ فعلیوں
 و مفعولیوں ہر دو نیامدہ؛ لیکن زیادت میم در اول قبل چار حرف اصی سوائے شبہ فعل بعید ست، پس لا حرم باصتش حکم دہند.
 غلبہ است: ای غلبہ زیادت حرف در موضع کہ واقعت.

غالب: چون اوراک غلبہ زیادت بر دریافت مواقع زیادت موقوف بود در اں شروع کرد.

ست زیادتی حرف تضعیف **باسه حرف اصلی**، چون: **کرّم و قردد و عصبب و مرمیس**،
و تکریر فاء تنہار و انہود، و زلزل و قوقیت رباعی ست نہ از باب تکریر، و ہمزہ و میم در اول **باسه**
حرف اصلی فقط. و مطردست میم در اسم فاعل و مفعول و ظرف و مصدر و آلہ اگرچہ باز زیادہ از سہ
بود، و یاء **باسه** حرف و یا زیادہ مگر در اول رباعی غیر مضارع،

حرف تضعیف: [یک یا دو برائے الحاق و غیر آں.] و آں دوم ست از دو حرف: زیرا کہ تکرار بدو حادث میشود، و ہم زیادت
مرتبہ ثانی ست از اصالت، و سیویہ گفتہ کہ یکے بدون تعین زائد ست: چہ تکرار از ہر واحد میتواند شد، و نزد ضلیل اوس متعین ست:
زیرا کہ در کرم حکم زیادت اول برائے سکون بہتر ست، پس ہمچنین در غیر آں. (شرح الأصول)
سہ حرف اصلی: مثل تکریر عین برائے غیر الحاق. **قردد**. زمین بند، مثلاً تکرار لام برائے احاق: جعفر، و دران ہم مثل
: کرم یک حرف مکرر ست. (رکار الأصول) **عصبب**. بمعنی شدید از عصب، و زلزل فعل تکرار عین و لام برائے احاق
بمفعول. **مرمیس**: بمعنی سخت از مراسہ ست، و زلزل فعل تکرار فاء و عین برائے الحاق بخند ریس.

تکریر فاء: بدون تکریر عین و لام. **روا نہود**. پس جائز نیست مثلاً: ضضر: زیرا کہ مستلزم ادغام ست، و آں بہت زوم
ابتداءً بسکون متعذر، و اگر ہمزہ وصل آرند التباس لازم آید، و اگر ادغام نکنند ثقیل ماند، لہذا باب دون قلیل ست، و اجتماع
متجانسین در سبب از قبیل تکریر فاء نیست: چہ و زلزل فعل ست نہ فاعل، و اگر بعد عین تکریرش کنند تکرار حرف بفصل حرف
اصلی غیر مکرر لازم آید، و آں ثابت شدہ، پس آنچه در شرح الأصول است کہ ایں ثقل وقتے لازم آید کہ تکرار بدون فصل
شود باینکہ بہو ثقل در سبب موجود است فقط ساقط شد. (جاء بردی، رکار الأصول)

قوقیت: از قوفاۃ بمعنی آواز کردن مرغ. **رباعی ست**: نزد بصریان بر وزن فعل و فعت. نہ از باب **تکریر**: چنانکہ کوفین
گویند زیرا کہ اگر در زلزل فاء و عین را دور قوقیت ہر دو حرف علت را مکرر و زائد گویند کلمہ بر دو حرف باقی ماند، و اگر یک حرف را
مکرر و زائد قرار دہند تحکم لازم آید. (شرح الأصول) **در اول**: چون: اُفکل بر وزن اُفعل، و فعل ہم گفتہ اند چون: ماسل
نہ موضعی، بخلاف نسل کہ ہمزہ اش در وسط ست و اصلی ست. **حرف اصلی**: و اگر حرف زائد باشد مضائقہ نیست، نحو: اُحصبیل
بر وزن اُفعیل. **فقط**: کم از آن نہ زیادہ، پس ہمزہ ہبل و ہصل اصلی باشد **باز زیادہ از سہ**: نحو: مدحرج و متدحرج و محرج
و مصروب و مصر و جز آں. **یا با سہ حرف**: [اصلی چون: یرمع و یدمع.] ای و غالب است زیادت یائے تحتانیہ.

یا زیادہ از سہ، چون: سحقیۃ بمعنی جانورے. **اول رباعی**: اصلی کہ آنجا زائد نشود، پس یستعور فعلول ست، چون:
عصر فوط یفعول. **غیر مضارع**: کہ آنجا ناچار اصلی نیز زائد بود، نحو: یدحرج.

والف وواو با سه حرف یا زیادہ مگر اول. ونون اگر ثالث ست وساکن یا آخر کلمہ بعد الف، و مطرد
ست در مضارع و بعضی ابواب. و تاء مطرد ست در تفعیل و بعضی ابواب مانند رغبت. و سین در
باب استفعال، اما لام کم آید، و ہاء کمتر بل نیاید بقول بعضی نحو: زیدل و عبدل و اھراق. چون
غالب متعدد بود ہمہ زائدہ اند اگر ممکن ست نحو: اھجیری، و الا حرفی کہ مستلزم خروج نبود چون
میم مدین، نہ یائش، و طائے قطوطی نہ الفش، لوجود مفعول و فاعول، نہ فاعیل و فاعولی، ...
تا بروزن فعل بود ثانی

یا زیادہ نحو: سروج سکر و حائے مہمہ ناک طویلہ، و کھور بروزن سفر جل سحاب متراکہ
مگر اول: یعنی لف وواو در اول زائد نشود، پس در وزن بمعنی دہیہ مطلق سفر جل بروزن فعلی است، و الف در اول نیاید.
نون الخ. یعنی زیادت نون انگاہ غالب ست کہ در رتبہ ثالث ساکن افتد، چون: عربہ بھمتین، یا آخر کلمہ بعد الف نحو:
عمر ن، و اگر ثالث متحرک باشد اصلی ست نحو: بر نساء، کہ: فیل. بعضی ابواب: ثلثی مزید نحو: فطر و حرحہ.
بعضی ابواب: مثل: تفعیل و تفاعل و استفعال و تفعیل و جزآں. دعوب مصدر، و پنجمین تھوال.
وسین در باب استفعال مطرد ست، و زیادتش در سماع یسطیع کہ اصلش نزد سیہویہ اطاع یصیع ست شاذ بود، و ز مخشری
سین کسکہ را کہ در حاست وقف بعد کاف خطاب مؤنث ے افزائند نحو: اکرمشکس زائد شمرده، و این حاجب قول آورد کردہ:
زیراکہ درین ہنگام شین کشکش ہم کہ برائے فندہ مند کورمی آرند زائد شمردن خواہد افتد حال آنکہ شین از حرف زیادت نیست.
امالام: کم آید در اول و وسط زیادہ نشود جز در آخر بعضی الفاظ یافتہ نہ شد، بعضی نفی زیادت آں کردہ اند.
بل نیاید. زیادہ گفتن یعنی کلمہ بر تقدیر زیادتی ہمہ از سہ حرف اصلی کمتر نمایند. بعضی: یعنی مہر د: و ہذا آنرا از حروف زیادت
نشرده. اھراف: اُصہ: اُرق. ہمزہ را بہاء بدل کردند، و چون گمان میشد کہ ہاء، فاء کلمہ است آنرا ساکن کردہ ہمزہ وصل
آوردند، و ھراق ہم آید، و مہر و امیر سد کہ گوید: الف در اں زیادہ است چہ ھرق ہم می آید.
غائب متعدد: یعنی اگر در کلمہ دو حرف یا زیادہ یافتہ شود کہ زیادت آں در اں موضع غالب ست.
اھجیری بکسر ہمزہ و جیم بمعنی داب و شن، پس ہمزہ ویاء و الف در اں زیادہ است بجہت غلبہ زیادت اینہا بقائے کلمہ بر سہ
حرف اصلی و ز نش اھجی ست. و الا: ای اگر زیادتی ہمہ ممکن نبود، زیرا کہ بر دو حرف اصلی میماند.
میم مدین: کہ زائد ست و ز نش مفعول. قطوطی: نام موضعی کہ طائش زائد ست و ز نش فاعول
نہ الفش: تا بروزن فعلی باشد. مفعول: ناظر ست بدین، و فاعول بقطوطی. و فاعول در کلام عرب چون: عشوش.

و اگر هر دو موجب خروج اند پس حرفی که زیادتش زیاده بود از دیگر، چون: واو کوالل نه همزه اش اگر چه فوعلل و فعائل هر دو نایابند، و اگر بیج کدام باعث خروج نشود و در کلمه فک او غام بود با شبهه اشتقاق بر شقّ ترجیح دهند یکی را بفتک او غام، و بعضی بشبهه، پس یا جح یا فعمل بود زیادتی جیم برائے الحاق، یا یفعل؛ لوجود آج، و اگر شبهه بر هر دو شقّ است ترجیح بفتک او غام است،

موجب خروج: یعنی هر که رازاند گویند کلمه از اوزان عرب بیرون رود. **کوالل** بمعنی کوتاه بر وزن فوعل ملحق بسفر جمل **هر دو نایابند:** لیکن زیادت و او در وسط کلمه بیشتر است از زیادت همزه در آن: لهذا واو رازاند گیرنده همزه را. بدانکه خروج از اوزان با شبهه اشتقاق که معنی آن عنقریب میدانی معارض شود باین طور که اگر در فطّیه زیادت حرفی حکم کنند خروجش از اوزان عرب لازم نیاید، لیکن شبهه اشتقاق مفقود گردد. و اگر زیادت حرفی دیگر حکم کنند خروج لازم شود که فقدان شبهه اشتقاق درین صورت هر دو وجه رواست هم کرا خواهند اختیار کنند، چون: مسبت بفتح میم و یا، اگر همیشه رازاند گویند وزنش معص باشد و آن موجود است و ماده آں سبت بود و آن یافته نشد. پس شبهه اشتقاق مفقود گردد، و اگر یاء رازاند قرار دهند وزنش فعیل باشد و آن ز اوزان عرب نیست، لیکن ماده اش مسبت بود و آن ثابت است، پس شبهه اشتقاق باقی ماند، ناحمه رواست که وزنش مفعول گویند یا فعیل. (شرح الأصول)

بشبهه اشتقاق: [ای بر شقّ واحد یعنی بر تقدیر زیادت که مخالف فک او غام است، یعنی فک او غام زیادتی آنرا مقتضی نباشد. (مسه)] یعنی در کلمه هم او غام باشد و هم شبهه اشتقاق، و آن عبارتست از یافته شدن فطّیه از ماده لفظ دیگر بدون منسبت معنوی میان هر دو. (رکنر الأصول و غیره) **بفتک او غام:** ای بدلیل جواز آن، یعنی جواز فک او غام مقتضی زیادت حرفی که باشد هم رازاند گویند اگر چه شبهه اشتقاق از دست رود؛ زیرا که اشتقاق یقینی نیست، پس چرا اقل فک او غام در حرف متجسس اصلی بر خود لازم گیرند.

بشبهه: یعنی شبهه اشتقاق از دست ندهند، و باقی مانند آن مقتضی زیادت حرفیکه باشد هم رازاند گویند اگر چه فک او غام لازم آید؛ تا حتی الامکان فقط موضوع مستعمل از دست نرود. **یا فعمل** اگر بفتک او غام ترجیح دهند.

برائے الحاق: بجعفر پس فک او غام صحیح باشد؛ زیرا که در ملحقات او غام نشود اگر چه ماده اش یا ح خواهد بود و آن موجود نیست **لوجود آج:** بمعنی روشن شد، یعنی یاء رازاند و جیم را اصلی گویند، چه شبهه اشتقاق آن موجود است، و فک او غام را بر شقّ محمول کنند، اگر جیم رازاند گفته شود بتائے مهمل که یا ح باشد لازم می آید.

بر هر دو شقّ: یعنی از دو حرف هر کرا خواهند رازاند گویند شبهه اشتقاق از دست نرود. **ترجیح بفتک:** پس حرفی را که جواز فک او غام مقتضی باشد رازاند گویند؛ زیرا که ترجیح شقّ دوم نیست و شبهه در هر دو صورت باقیست.

چوں: مہدد؛ لوجود مہد وهد، واگر بقت نبود ترجیح بشبہ بود، ونزد بعضے بوزن اغلب، پس موزن مفعول باشد؛ لوجود وظب، نہ مظب ورممان فعلاں بود، لوجود رم، ونزد بعضے فعال کہ ایں وزن در بابش اغلب ست، واگر شبہ بہر دو تقدیر ست ترجیح دہند بوزن اغلب، وبعضے باقیس، پس حوَمَان نہ فوَعَال از حَمَنْ ست بل فعلاں از حوم کہ اغلب ست، وَمَوْرَقٌ مَفْعَلٌ بود، نہ فوَعَل کہ اگرچہ در ان اقیس ست اما مغلوب ست،

لوجود مہد: [یعنی گہوارہ وزمین وجزآں] یعنی مہد را در ہم دو صورت مدۃ اشتقاق موجود ست برابر ست: کہ از مہد گیرند وداں دوم را زائد برانے احاق گویند: تا وزن فعل بود، یا از ہد گویند، ومیم را زائد قرار دادہ بر وزن مفعول خوانند، لیکن حکم بزیادت وال لازم ست: تا فلک ادغام شاذ نبود. **اگر بقت:** ای گمہ یک شبہ اشتقاق باشد وکلک ادغام نبود.

ترجیح بشبہ: زیرا کہ مرنج دیگر نیست. **نزد بعضے:** حاصل آنکہ اگر در حفظے بر تقدیر زیادت حرفے شبہ اشتقاق میشود، لیکن وزن مقلوب را زمی آید، و بر تقدیر زیادت حرف دیگر بر وزن اغلب میماند لیکن شبہ اشتقاق ز دست میرود و دریں صورت نزد بعضے ترجیح بوزن اغلب ست، ونزد جمہور شبہ اشتقاق زیرا کہ رد کلمہ بطرف ترکیب موضوع مستعمل گرچہ وزن مغلوب باشد زان بہتر ست کہ بترکیب مہمں رد نمایند و وزن اغلب حاصل کنند. **موط:** نام موضعی کہ در ان فلک ادغام نیست و شبہ اشتقاق موجود. **مفعول:** بزیادت میم واصلت واؤ. **وط:** بمعنی دام، پس وزش فوعل باصاات میم و زیادت واؤ نبود

لوجود رم: بمعنی صحیح یا کس ورم موجود نیست: تا وزش فعال گویند. **نزد بعضے:** ای نزد مرتجان بوزن اغلب در بابش: ای اسمائے اشجار واثمار. **اغلب ست:** چوں: تفاح سیب، وکرت گندنا وجزآں. **شبہ:** یعنی بر تقدیر وزن اغلب و غیر آں.

ترجیح دہند: اگرچہ وزن اقیس معارض شود، پس حرفے را کہ وزن اغلب مقتضی زیادت باشد زائد گویند.

بعضے باقیس: یعنی اگر لفظ بر یک تقدیر بر وزن اغلب میشود و بر تقدیر دوم بر وزن اقیس ترجیح دہند. (مدہ)

حومان: بالفتح نبات بر وزن فوَعَال بزیادت واؤ مشتق از حَمَّ بمعنی کنہ، ہندی: چچڑی نیست: زیرا کہ آں وزن مغلوب ست، بکہ بر وزن فعلاں بزیادت الف مشتق از حوم بمعنی گرد گردید نیست، واینچہ وزن اقیس معارض نیست

فوعل: باصاات میم و زیادت واؤ از مرق. **کہ اگرچہ:** کاف برانے عت و بیان ہر دو میتواند شد، یعنی وزن فوعل در امثال مودق کہ و لاش میم مفتوح و ثانی واؤ ساکن و ثاثل حرف مفتوح باشد بقیس نزدیکتر ست بہ نسبت مفعول بفتح میں: زیرا کہ مفعول از امثال واوی صحیح الاداء بکسر میں مے آید چوں موعده و موح و موصع، کد فی 'شرح الأصو' (مدہ)

اما مغلوب ست: و معض غاب، لہذا بر غالب حکم کردہ شد کہے کہ ترجیح باقیس بیند وزش فوعل گوید

و اگر اعلیبت نبود هر دو برابرند، چوں: **أَرْجُوَانُ اَفْعُلَانُ سِتْ** یا **أَفْعُلَوَانُ**، و اگر شبهه اصلاً نبود پس با اعلیبت، و اگر نباشد هر دو برابرند.

ای اعلیبت بهم باشد

فصل

تمرین ای علمے که ازان جواب کیف تبی من کذا مثل کذا؟ آسان شود، یعنی اگر بنا کنی مثلاً از دعا مانند صحائف، و در آن آنچه قیاس خواهد بعمل آری، چگونه آید جوابش دعایا بود،

قرع

از ابدال و غیره

ای در مصنوع

اگر اعلیبت: یک از دو وزن را و شبه اشتقاق بهر دو تقدیر بود **هر دو برابرند:** ای هر دو وزن برابرند در صحت و اعتبار، یا هر دو حرف برابرند هر کدام را که خواهند زائد قرار دهند. (مه) **أَرْجُوَانُ**. بضم همزه و جیم رنگ سرخ معرب از عوان.

افعلانست: بر تقدیر زیادت همزه و اصلت و او چوں: افعول از ترکیب ر ح ا بر حو، یا فعیول بر تقدیر اصلت همزه و زیادت و او، مثل: عمو ل از ترکیب ا ر ح بمعنی خوشبو، و بیچ یکت ازین دو وزن بر دیگرے غالب نیست. (شرح الاصول)

پس با اعلیبت: یعنی بر تقدیر زیادت حرفیکه وزن غائب حاصل آید همان را زائد گویند نحو: همعه بمعنی ست رائے بر وزن فععه باصالت همزه و زیادت حرف تضعیف، نه افعه بزیادت همزه، زیرا که وزن فععه بسیارست چوں: دسه، فسه، و افعه کثر مثل:

همعه، و همع و همع هر دو مفقودست. **هر دو برابرند:** چوں: سسواة که بر وزن افعواة بود یا فعیواة هر دو نادرست، و سسین و اوسط معدوم، و فیه شیء. **تمرین:** در لغت خوگر فتن، و وضع آں برائے امتحان متکلم است.

کف تی الح: [چه گونه می سازی یا ساخته میشود از چنین لفظ مثل چنین؟] معنی آں نزد جمهور آنست که اگر تغییر دبی لفظ اول را، و تصرف کنی در آن با بقای ماده اصلی، و گردانی آنرا بر صورت لفظ ثانی در حرکات و سکنات و ترتب اصلی و زائد، و همس آری در مصنوع آنچه مقتضای قیاس بود از تعلیل و ادغام و حذف و قلب و جز آں بر چه صورت شود؟ و ناگزیرست از تخالف صیغه هر دو ماده آں گویند: از صرب مثل: حرح یا بصرب بساز. و هم از رباعی ثلاثی نه سازند، هان بنائے مثال مجز و از مزید مضائقه ندارد، پس اگر حروف مبهمی مه از مسی عبیه زیاده بود زوائد را اندازند، و از مستعفر مانند کتف عفر سازند، و جری گفته. بنائے آنچه در کلام عرب نبود و انیست اگر چه مثل آں موجود باشد؛ زیرا که اختراع لفظی خواهد بود، گویند: که از صرب مثل: دحرح بساز، جوابش داده که ایں محض امتحانست نه برائے استعمال لفظ مبنی. **مانند صحائف:** که ازان صورته صحائف ساخته شده.

دعایا: اَصْه: دعایو، جمع دعیة، اَصْه: دعوة، پس یا که در جمع بعد الف ست و در مفرد مده زائده بود همزه گشت، و وایا، گردید دعائی شد، پس همزه را بیاید بدل کردند و فتح دادند، و یا، را بالف دعایا شد بقاعده خطایا. (مه)

پس دعا مبني مہ ست، وصحائف مبني عليه ودعا يا مبني، وابو علی گوید: بیگنی و میفرائی در مبني آنچه در مبني عليه افتاده و افزوده بود قیاساً، و نزد بعضی شرط قیاس نبود، چوں بنا کنی از ضرب مثل: محوی نزد جمهور مَضْرَبِي شود، و نزد ابو علی و بعضی مَضْرَبِي، و از دعا مثل اسم و غِدِ دَعْوُ و دَعْوُ، و نزد بعضی اِدْع و دَعَّ، و بنائے عَسَل و قنفخر از عَمِل، و قال: عَمِل و قَنُول و عَمَل و قَنُول آید بلا ادغام نون؛ تا التباس بفعل و فعل نیاید.

بفتح فاء و تشدید سین

آنچه در مبني عليه: یعنی آنچه در مبني عليه بقاعده و قیاس افتاده بود از مبني هم آنگندند اگر چه قاعده حذف در آن نبود، حلاف لجمهور **شرط قیاس:** یعنی میگویند: که آنچه در مبني عليه بقیاس یا بغیر قیاس حذف شده است در مبني هم اندازند، و نزد جمهور حذف در مبني و قیاست که در مبني قاعده حذف یابند، پس در حذف اختلاف شد، و تحقق بر نیست که زیاده کنند، قلب سازند در مبني برابر زیادت و قلب مبني عليه، و جماع است بر حذف زوائد مبني عليه در مبني و قتی که گنجش آس ندرد، و بر عدم بدل و ادغام در مبني و قتی که علت ابدال و ادغام که در مبني بود مفقود باشد. (رکاز الأصول)

محوی بضم میم و فتح حاء و کسره و او یایه مشد و منسوب بمحی اسم فعل از تقییل که یایه اخیر و یک از دو یایه مشد و ش افتاده یایه دوم و او شد، چنانکه در نسبت گذشت **مضربى** بضم میم و فتح ضاد و کسره راء مشد و و بایه موحده قبل یایه مشد و، پس پنج حذف نگندند؛ چه قاعده حذف که در محوی بود اینجا یافته نشد.

مضربى بضم میم و فتح ضاد و کسره راء قبل یایه مشد و بر وزن محوی بحذف لام کلمه و یکت مین، چنانکه در مبني عليه قیاسی بود اگر چه در مبني قاعده حذف یافته نشد. **دعو و دعو** اوس، مثل: سه ست، و ثانی، مثل: عد؛ چه اصل سه سیمو بکسر سین یا ضم آنست، لام کلمه حذف نموده بعد اسکان همزه وصل آوردند، و اصل عد عدو بود و او را انداختند، و این هر دو حذف خلاف قیاس است، پس نزد جمهور و ابو علی از مبني حذف نگندند. (نظامی، شرح الأصول)

ادع بر وزن سم و عد، و حذف آنچه خلاف قیاس در آن هر دو حذف شده **عسل** بفتح سین و سین، ناظر سریع اسیر.

قنفخر بکسر قاف و فتح ف حسمه. **قنول:** مثل. **عسل** از قال. **عمل:** بتشدید لام، مثل: قفصر از عمل.

قنول: بتشدید لام، مثل: قفصر از قال. **ادغام نون:** در میم و او و در هر چهار مثال با وجود قاعده ادغام. **بفعل:** ناظر است با ولین، و فعل اگر چه مختص با فاعل است، لیکن مان میرود که شاید علمش کرده باشند، و میدانے که هنگام خوف التباس ادغام نمی کنند (رصدی) **فعل** [بکسر فاء و تشدید مین و دام.] ناظر است با آخرین، ای التباس بایں وزن لازم می آید چوں: عسک و سعید، پس هر گاه عمل با دغام گوئی معلوم نشود که اصل کلمه است یا مثل: قفصر مدغم. (جار بر دی، رکاز لأصول)

وجحفنل از کسر وجعل ممتنع ست برائے ثقل، ویالبس بہ فعلل۔ وبنائے أبکم از وائی
وَأَوَى أَوْى وَأُوْوِ بود۔ وَاِجْرِدْ وَاَيَّ وَاَيَّ وَاِطْلَحْ اِئْتِيَا وَاَيُّوِيَا۔

ححصل بتقدیم جیم مفتوح برحان مہملہ وفتح فائندہ لب **ممتنع ست**: پس کسر وجعسل گشتہ نہ شود۔
برائے ثقل: اگر ادغام نکنند: چہ میان نون وراء ولہ شدت اتصال است، و عدم ادغام باعث کمال ثقل۔

بس بہ فعلل: فعل بنفحیں و تشدید لام اول مفتوح، جو شفیع، ای اگر ادغام کنند التباس پدید وزن لازم آید، و معلوم نشود
کہ اصل کلمہ است یا فعسل مدغم۔ **أَبْکُمْ** بضم اول و عاشر پست مقل۔ **وای** غیف مقرون مہوزین بمعنی قصد۔
اوی لغیف مقرون مہوز فانی رجع۔ **اوء** از اُوُوِي، مثل: **نکم**، **أَصْه**: **اُوُوِي**، ضمزہ ہمزہ دوم بمنسبت یا، **بکسر ہ** پس
شد اُوُوِي گردید، اطلاق فاص کردند **اوء** **بکسر ہ** یا، **توین** شد۔ **اُوو** **بکسر ہ** یا **توین**، مثل: **نکم** از **وَوِي**، **أَصْه** **اُوُوِي** ضمزہ و او
بکسر ہ بدل شد و ہمزہ دوم بر اجتماع ہز تین ہوا، و تعلیل واصل کردند، بعضی بدغام او گویند، و بعضی بدون آنچہ واؤ مبدل از ہمزہ
مدغم نشود۔ (رکاز الأصول)

اِجْرِدْ ای وبنائے جرد از اِجْرِدْ، و جرد ساکسر و سہ راہ ترہ است۔ **وای**۔ [قابل آں اخفش است]۔ **از وائی**، **أَصْه**۔
وَوِي، واؤ بہت سکون کہ ما قبل یا۔ شد و اطلاق فاص گردید **اویو** ای مثال **اِجْرِدْ** از **اُوُوِي**، در اصل **وَوِي** بود، یا، بقاعدہ
قاص افتاد، و ہمزہ ساکن بہت کسرہ ما قبل پیاد شد **اویو** حاصل آید، پس نزد بعضی قلب و ادغام نہ کنند اگر چہ پیاد و واؤ جمع آمدہ
و اول ساکن ست، زیرا کہ واؤ مبدل از ہمزہ است، چنانکہ در **اوء** مصدر، و بعضی گویند: ہر گاہ ابدال ہمزہ پیاد واجب شد قلب واؤ
کہ بعد آست پیاد و ادغام یا، در پیاد نیز شود، و قیاس آنکہ در آخرش سہ یا، جمع شود حذف اخیر ست، نزد بعضی سیانسیاً حذف شود،
بریں تقدیر ہی بہر سہ حرکات آید، و نزد بعضی متوی در رفع و جر، پس ہی **بکسر** و **توین** در رفع و جر گویند۔

اِطْلَحْ: ای بنائے اِطْلَحْ بر وزن اِطْلَحْ بمعنی تاریک شد و از وائی و اُوُوِي۔

ایسا ای از وائی بریں صورت آید **بکسر** ہمزہ و سکون یا، و فتح ہمزہ و سکون یا، و فتح ہمزہ تشدید یا، و فتح ہمزہ و الف، اصلش **اُوُوِي**
سہ یا، بود بر وزن **اِطْلَحْ**، واؤ بہت کہ ما قبل یا، گردید ہی نی شد، یے ساکن در متحرک ادغام یافت و یے اخیر برائے
فتوح ما قبل الف شد ہیسا حاصل شد۔ (رصی، رکاز لأصول) **اویو** یا، مثل: اصلحہ از **وَوِي** **بکسر** ہمزہ و سکون یا، و فتح واؤ
و یے مشد و قبل الف، **أَصْه**: **اُوُوِي** سہ یا، یے اول در ثانی مدغم شد و عاشر برائے فتوح ما قبل الف گردیدہ و ہمزہ از کسرہ ما
قابل یا، گشت **اویو** یا حاصل آمدہ و یے درہ او مدغم نشود بالاتفاق: زیرا کہ ہمزہ اول برائے وصل ست، پس ہر گاہ بوصل یا مفتوح
واقع شود ہمزہ دوم باز آید زیرا کہ علت ابدالش ہیاد باقی نخواہد ماند، مثل **قائ** **اُوو**۔

وبنائے اغدودن از بیع وقوة إِبَّیع اقووی شود، وقیل: اقویاء، وعصفور از قوۃ قوی، وبنائے قدعمل از قضی قضی بخذف یائے ثالث منسیاً وقذعیلة قضیة وقضویة مانند محیی ومحوئی وحمرش قضیاً، وقیل: قضی وحللاب قضیضاء. وبنائے دحرجت از قرأ قرائت وسبطر قزائی. واطمأننت اقربیات، ومضار عش یقرءنی. چوں بنا کنند از روای مثل کوکب، پس جمع بواو ونون کرده بیائے متکلم اضافت نمایند آوئی شود.....
 بعد تخفیف

عصفور ای وبنائے مثل عصفور باضم کجشک. **قوی** بالضم وتشدید واو مکور وینے مشدو **قدعمل** بضم قاف وفتح ذال وکسر میم. **قضی** بضم قاف وفتح ضاد وتشدید یاء اصل آن قضی بس یاء بر وزن قدعمل. **منسیاً** چنانکه قاعده اجتماع سه یاء است ویا اذ نام یائے اول در دوم. **قضیة وقضویة**: [ای بنائے آن از قضی] اول بضم قاف وفتح ضاد وینے مشدو مکور قبل مشدو مفتوح، دوم بضم قاف وفتح ضاد که واو وینے مشدو مفتوح، در اصل قضیة بجهت یاء بود، پس خواه یائے اول را در دوم و سوم را در چهارم بجهت سکون آنها اذ نام کرده قضیة گویند، خواه او را حذف نمایند و دوم را بواو بدل کنند تا قصیده شود.
مانند محیی بدو یائے مشدو و محوئی بخذف یائے اول وقلب دوم بواو در نسبت محیی باسم فاعل که قاعده در باب نسبت گذشت **حمرش** ای بنائے مثل حمرش بفتح جیم وکسر را. از قضی **قصا** بفتح و تنوین، **أصه**: قضی بس یاء، اول مفتوح، دوم مکور، یائے اخیر نه سی حذف شد چنانکه قاعده اجتماع سه یاء است، وینے دوم برائے فتوح ما قبل الف شد و با اجتماع سائنین افتد، و آنچه گفته اند که یائے اخیر ساکن شود و با اجتماع سائنین بیفتد محل تا ملل است. **قضی** تقلیل فاص در قضی و عدم احوال یائے دوم که برائے الحاق است **حللاب** بکسر حاء مبداء ولام اول و سکون یائے موحده گیاهی است.
قصضاء **أصه**: قضی بکسر اذ بین ولام، یاء بقاعده رده، همزه شد. **قزائی** **أصه**: قرائت، همزه دوم که در موضع لام است بیاء بدل شد. **سبطر**: بکسر سین وفتح باء و سکون طاء وراء بنائش از قرء.

قزائی **أصه**: قرائت، همزه دوم که در لام است یاء شد، وچوں یاء بعد سکونست حرکت بران ثقیل نباشد.

اقربیات **أصه**: قرائت، همزه دوم لام بود یاء شد و بنگام اجتماع همزات اول و ثالث بحال می ماند. (شرح لأصول) **یقرئی** بر وزن یقرع، **أصه**: یقرء، حرکت همزه میانه بول داده جهت سه ما قبل بیاء بدل نمودند، و اذ نام در سوم نکردند، چه در همزه اذ نام نشود. **چوں بنا کنند**: این سوال این جنی از این خالویه کرده بود در جواب حیران شد. **آوئی** مستحسن و تشدید یاء چه مثل کوکب از روای است، یائے متحرک از فتوح ما قبل الف شد، حرکت همزه بما قبل برده برائے تخفیف انداختند، =

وازا أولق مثل: اخشوشن الناس ایلولق الألق.

فصل

در خط:

یاسین اگر اسم حرف بجا بود کتابتش یاسین ست، و اگر اسم شی دیگر ست یاء سین بود و یس، و در مصحف مجید بر هر دو تقدیر اخیر ست. بدانکه اصل در خط هر کلمه کتابت آنست بحر و فحش بصورتیکه ^{ای نوشتن بصورت سنی} مر او راست در وقت ابتدا یال و وقف برال؛ و لهنداره زیداً و محییء مه جنت بهاء نویسند، و مانند بزید و لزید و کزید و منک و ضربکم متصل نگارند.

= ی گردید، و او اول را همزه کردند چون او صل. هر گاه جمعی بواو نون نمودند اوون شد باسقاط الف مثل مصصصون، و بهنگام اضافت بیانی متکلم نون جمع افتاد و وی شد، و بقاعده مسسمی نوی حاصل آمد. (حار بردی، رکاز الاصول)
ایلولق مثل: خشوش، نصد. ایلولق، اگر وزن نون فاعل بود نوشتی ست، اگر اصلش فعل باشد بهر تقدیر همزه خواه، او از کسره ما قبل یاء شد **خط**: و آن عبارت است از تصویر لفظ بحر و فحش بجا، و تعرضش بران آنست که خط و لیل لفظ میاشد، و مراد از خط عربی ست، لیکن بران غیر اهل عروض آنچه مدار کتابت ایشان بر تلفظ است، و اینجا گاهی حرف ملفوظ نویسند، و گاهی غیر ملفوظ بر نگارند. (شرح الاصول، رکاز الاصول) **یاسین** ای بصورت اسمائے حروف نه مسمی. **یاسین** ای کتابتش بصورت اسم حروف بجا بود نزد بعضی **یس** ای کتابتش نزد بعضی بصورت اسمائے حروف ست. **در وقت ابتداء**: لهندارسته و مررت نه بدون واو یاء نویسند؛ زیرا که هر دو در وقف حذف میشود، و همچنین تنوین نمی نگارند بران حذف آن در حال وقف؛ و لهندامثل: **یس** است؛ و فاصرب بالف نوشتند؛ چرا که در ابتدا همزه می خوانند اگر چه در ورق از تلفظ افتاده (شرح الاصول، رصی)
ده ردا امر ست از رای بری که بجهت بقائے آن بر یک حرف هائے سکت لاحق کردند.

محییء مه جنت ما استفهامیه است که مضاف الیه واقع شده، و الفش افتاد و هائے سکت لاحق شد.

بهاء نویسند: ای در حالت وصل چنانکه بهنگام وقف می نگارند، و بهاء نوشتن مانع استفهامیه و قسے ست که مضاف الیه واقع شود، و اگر بحر و بحر ف جرد و دپا نباید نوشت؛ زیرا که در وقف هم ترک آن جائز ست؛ از آنکه جرد بحر و همزه کلمه واحد هستند چون: عهء مه و علامه علامه (مه) **مانند بزید**: حاصش آنکه: اصل در خط هر کلمه آنست که جدا نوشته شود، لیکن چون کلمه یکت =

و بیشتر مفتوحه را بعد الف نویسند، و اگر بعد حرکت ست پس در مؤجل بواو و در فته بیاء و در غیر
 آن بر طبق بین بین، و همزه آخر اگر بعد متحرک ست ساکن بود یا متحرک بوفق حرکت ما قبلش
 بنویسند، و اگر بعد ساکن ست بیگند چوں: حَبَّءٌ و حَبَّءٌ و حَبَّءٌ، و بعد اتصال ضمیر تائے تانیث
 و نون تاکید و مانند آن حکم متوسطه یابد، چوں: جزؤك و رداءوك، نه در مانند مقروءه و بریه،
 و همزه که بعد آن مدیه بر صورت خطش بود بیفتد،
 ای قسط همزه

بعد الف نویسند: برائے کراهت مثلیں چوں: سب بر وزن فاعل، و بعضے ہمہ ہمزات متوسط بعد سکون اندازند.
 در مؤجل: ای جائیکہ بعد ضمہ باشد. در فته: ای جائیکہ بعد کسرہ بود. در غیر آن: برابر ست کہ مفتوحہ بعد فتحہ بود چوں:
 سأل، یا مضمومہ بعد ضمہ نحو: موم، یا مکسورہ بعد آن مثل: سنہ، یا مکسورہ بعد کسرہ یا مضمومہ بعد ضمہ نحو: من مقروءہ
 و رؤس. بر طبق: چنانکہ تخفیف آن ہمہ بدینگونہ مے شود.
 بوفق حرکت: نحو: لم یقرأ و لم یقرئ و م یروؤ. بیگند: ازینجا ست کہ اسم ممدود و منون منصوب را بعد الف نویسند نہ بہ
 نحو: سمعت داء، الف اوس داء اصل لفظست و دوم بدل تنوین و همزه از میان افتد، و حذف این ہمزه از روئے موافقت تخفیف
 و بودنش در محل تغیر ست؛ و لہذا بحرف حرکت خود نوشتہ شد: چہ در وقف نمی ماند، و گویند: اگر ما قبل ساکن مفتوح است نحو:
 حب، ہمزه در ہر سہ حال بیفتد، و اگر مکسور ست بیاء، و اگر مضموم ست بواو نوشتہ شود نحو: رؤف و قرؤء، و نزد بعضے اگر مفتوح
 ست حذف شود و اگر مضموم یا مکسور بود موافق حرکت خود نوشتہ آید، و میان این فرقہ در منصوب منون اختلافست کہ بیک الف
 نوشتہ شود یا بدو. (شرح الأصوب) حنا: در نصب و الفش صورت ہمزه نیست بن تنوین منصوب است کہ در وقف الف می
 شود، چنانکہ در رأیت زیدا. (جار بردی)

مانند آن: کہ بیش وقف بر ہاں متصل شود نہ بر ہمزه چوں علامت تشبیہ و جمع و نسبت.

حکم متوسطہ: ای موافق حرکت خود نوشتہ شود، زیرا کہ حرکتش قوی و از زوال ایمن میشود. جزؤك بر رفع ہمزه رأیت حرک
 نصب و خبرث بحر رداءوك. بضم ہمزه بواو و برداءك بکسر بیاء و رأیت رداءك. بعضے بیک الف نویسند اعنی ہمزه مفتوحہ بعد
 الف آگند چوں: سأل، و بعضے بدو الف بصورت رداءك. مانند مقروءہ: ای جائیکہ ہمزه بعد واو و یائے زائد بود، و تحقیقش بقب
 و ادغام و تائے تانیث و آنچه در حکم اوست بدو پیوندد، پس ہمزه حکم متوسطہ نیابد و از خط بیفتد چنانکہ در وقت تخفیف. (رکار
 الأصوب) بیفتد: برائے کراهت اجتماع مثلیں، لیکن شرطست کہ از التباس ایمن باشد.

پس در مستهزون و مستهزین و علمت خطا همزه را ننویسند، بل یکت واو و یا و الف، بخلاف نحو: ردائی و جبائی که مده بر صورت همزه نیست، و در قرآ او یقرآن همزه را بیفکنند؛ تا التباس بمفرد و جمع موند نشود. الف که رابع یا زیاده در اسم یا در فعل باشد یاء بود، نه بعد یاء نحو: صدیاء و بعد یاء هم در مانند یحیی و ربی علما، و الف ثالث اگر از یاء ست بیاء ننویسند، و اگر نه بالف، و در کلا بهر دو نگارند، و از حروف جزبلی و الی و حتی بیاء نوشته اند،

مستهزین نصیه: مستهز و و دو واو که اول همزه مسد است **مستهزین** نصیه: مستهزین بدو یاء اولش همزه مسد **خطا** نصیه: حصا، همزه و الف تنوین. و یاء: ای یکت یا در مستهزین که آن یائے جمع است، و گاهی بدو یاء در تنوین باقی دارند، مستهزین ننویسند؛ زیرا که استقلال دو یاء مثل دو واو و الف نیست. (شرح لأصوب) **و الف** در حصا که الف تنوین است و همزه افتاد **ردی** ای مهور مضاف بیائے متکلم یا آنکه یائے نسبت بدو پیوند، پس در هر دو همزه ننویسند

که مده: زیرا که صورت همزه در اینجا در از ست و صورت یائے مده مدور، و نیز یائے متکلم در حقیقت مفتوح است؛ چه همان اصالت در کلماتیکه بر یک حرف بود مثل همزه استفهام و یائے نسبت مشد است، و در یں هر دو مد راه نیاید، پس گویا در حقیقت مده نیست، و همچنین مستهزین شنی بدو یاء ننویسند زیرا که مده نیست. (ص، حار ردی و غیره آن)

بیفکنند: اگر چه بعد همزه مده بر صورت حصا ست **یاء بود**: ای بیاء نوشته شود برائے آنکه در اماله و تشبیه مثلاً یاء می شود، برابر است که بدل از واو باشد نحو عطی و رنصی و سنصی و معصی و مرنصی و مستنصی، خواه بدل از یاء چون انعی و مسفی و مرمی و مستنی، یا نه از واو بدو نه از یاء، مثل حسی و ففیری، و اگر تائیت یا ضمیر بدو پیوند چوں: ارحه و مساه و عصاد و اعاد بالف ننویسند، و احدها مثلاً شاف ست، خلافاً لمعص. (شرح لأصوب)

نه بعد یاء ای الفیکه بعد یاء ست بیاء نوشته شود؛ برائے کراست اجتماع مثلیین **علما** تا میان علم و غیر علم فرق شود، و عکس نکرند زیرا که غیر علم مقدم ست، پس هر گاه در آن بالف نوشتند در علم بیاء فرق کردند. (شرح لأصوب)

بیاء ننویسند برائے تشبیه بر اصل چوں رمی، و اگر تائیت یا ضمیر بدو پیوند و الف نوشته شود **و اگر نه** ای بدل زیا، نبو، بالف نوشته شود؛ چه اصل در کتابت آنکه بر صورت غیر ننویسند چوں، دع و عصاد، **بهر دو نگارند** ای بالف و یاء، زیرا که افش یا از واو ست بدل الی آن تا، در کما خواه از یاء، بدلیل اماله آن **جز مدی** نوشتن الف سی بیاء برائے اماله است، و بی و عسی بنا بر آنکه افش در لیه و عویه یاء شود و حتی برای محموس (شرح لأصوب) **بیاء نوشته اند**؛ زیرا که الف مجهول الاصل ست، و همچنین اسمائے لار و اسماء، مثل: ما و اء و اء و اء و همچنین حرف بجا و منی و لی بیاء نوشته شود برائے اماله

تا بواو عطف مشتبہ نکرده، چوں: قدروا لم يقصدوا، دور مائتان از جهت مائۀ، و دران تا جدا
 شود از منه، وواو بعد عمرو و در حالت رفع وجر؛ تا تمیز یابد از عمرو، و در اولاء برائے موافقت
 اولئك، و دران از جهت مخالفت اليك، و در اولو بواسطه متابعت اولى، و دران از جهت مفارقت
 اِلى، و حرف وشبه آنرا جز متنی با کلمه "ما" که حرف ست متصل نویسد،
 برائے عدم استعمال آن

تا بواو الخ: بخلاف واو واحد که بعد آن الف نویسد، رضی گفته: زیرا که واو ش لام کلمه است و از کلمه منفصل نیست پیوسته نوشته
 شود چوں: يدعو، یا جدا مثل: يغزو، پس بواو عطف ملتبس نشود و او جمع منفصل ست. گویم: این تفرقه بجاست، لیکن در خط
 و تصویر نفی نه بخشد، پس اولی آنکه گفته شود: در واحد نوشتند؛ تا از جمع ممتاز شود، و عکس نکردند؛ برائے تقدم واحد.
 اگر گوئی: التباس و او جمع بواو عطف در صورتی که منفصل نوشته شود، چوں: قدر و مسلم ست، اما در صورت اتصال مثل: اضربوا
 التباس نیست؛ چه و او عطف متصل نشود. جوابش آنکه هرگاه بعضی جاها التباس بود طرداً للباب همه جانوشتمند، کذا فی "الرضی".
لم يقصدوا: آوردن این مثال برائے تشبیه بر اختلاف؛ چه بعضی بعد و او جمع در مضارع الف نویسد.
در مائتان: [ای افزایند الف در مائتان تشبیه.] و جمع را چوں: میات و میون بر مفرد حمل نکردند؛ زیرا که صیغه مفرد بر جمع باقی
 نیست و تائش افتاده، بخلاف تشبیه. (رضی، شرح الأصول)

و دران: ای در مائۀ می افزایند. **تا جدا شود:** و هم برائے کثرت استعمال؛ و لهذا در قافیه تفرقه نکردند که قلیل الاستعمال
 است. (شرح الأصول) **واو بعد عمرو:** می افزایند نه الف و باء؛ تا بمضوب و مضاف بیائے متکلم ملتبس نشود.
در حالت: چه در حالت نصب تمیز بالف حاصل ست که بعد عمرو آید، نه بعد عمر، و اگر عمرو مضاف یا مضاف بمضمر یا در
 قافیه بود نویسد؛ چه در تصغیر مر دو لفظ یکے باشد، و ضمیر مجرور کالجزء ست فصل دران بواو جائز نبود، و در قافیه که عمرو گنجد
 عمر نه گنجد. (جار بریدی، شرح الأصول)

تا تمیز: و عکس نکردند؛ زیرا که عمرو منصرف و خفیف ست، پس زیادت بحالش اولی بود. (جار بریدی، شرح الأصول)
عمر: [بضم عین و فتح میم.] علم برائے کثرت استعمال نه عمر بمعنی زندگی. **اولو:** و اولو اسم اولی بتصرف است از ای حرف
 جر. **بواسطه متابعت:** همان واوست در حالت نصب وجر. **وشبه آنرا:** ای اسمائے شرط و استفهام. (رضی)

جز متنی: تا بغیر یاء که موجب التباس ست لازم نیاید. **ما که:** بشرطیکه غیر مصدری بود؛ چه مصدری جز و ما بعد میشود، پس
 اقتضائے اتصال ب ما بعد کننده بما قبل، و اما اسمیه منفصل ست بیچ اتصال نخواهد نحو: إن ما عندي حسن.

چوں: انما و اینما و کلما، چنانچہ آن ناصبہ و این شرطیہ با "لا"، و یوم و حین با "اذ" بر تقدیر بنا.

چنانچہ الخ: "آن" ناصبہ بالا متصل نویسد؛ زیرا کہ ما بعدش منفردست، و برائے آنکہ ناصب و جازم جزو فعل است، و همچنین "إن" شرطیہ برائے کثرت استعمال نحو: أحب أن لا تفارحنی، و ﴿لَا تَفْعَلُوهُ﴾ (الأنفال: ۷۳) و این احتراز است از "أن" و "إن" محققہ از مشدودہ، و ہنگام وصل نون را ننویسد؛ برائے تاکید اتصال خطی.

بر تقدیر بنا: زیرا کہ مثل کلمہ واحدست.

مكتبة البشير

المطبوعة

ملونة كرتون مقوي

السراجي	شرح عقود رسم المفتي
الفوز الكبير	متن العقيدة الطحاوية
تلخيص المفتاح	المرقاة
دروس البلاغة	زاد الطالبين
الكافية	عوامل النحو
تعليم المتعلم	هداية النحو
مبادئ الأصول	إيساغوجي
مبادئ الفلسفة	شرح مائة عامل
هداية الحكمت	المعلقات السبع
	شرح نخبة الفكر

هداية النحو (مع الخلاصة والتمارين)

متن الكافي مع مختصر الشافعي

رياض الصالحين (غير ملونة مجلدة)

ستطيع قريبا بعون الله تعالى

ملونة مجلدة / كرتون مقوي

الجامع للترمذي	الصحيح للبخاري
	شرح الجامي

ملونة مجلدة

(٧ مجلدات)	الصحيح لمسلم
(مجلدين)	الموطأ للإمام محمد
(٣ مجلدات)	الموطأ للإمام مالك
(٨ مجلدات)	الهداية
(٤ مجلدات)	مشكاة المصابيح
(٣ مجلدات)	تفسير الجلالين
(مجلدين)	مختصر المعاني
(مجلدين)	نور الأنوار
(٣ مجلدات)	كنز الدقائق
تفسير البيضاوي	البيان في علوم القرآن
الحسامي	المسند للإمام الأعظم
شرح العقائد	الهدية السعيدية
أصول الشاشي	القطبي
نفحة العرب	تيسير مصطلح الحديث
مختصر القدوري	شرح التهذيب
نور الإيضاح	تعريب علم الصيغة
ديوان الحماسة	البلاغة الواضحة
المقامات الحبرية	ديوان المتنبي
آثار السنن	النحو الواضح (ابتدائية، ثانوية)

Book in English

Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)

Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)

Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)

Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)

Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

Riyad Us Saliheen (Spanish)(H. Binding)

Fazail-e-Aamal (German)(H. Binding)

Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)

To be published Shortly Insha Allah

Al-Hizb-ul-Azam(French) (Coloured)

مکتبہ الرشیدی

طبع شدہ

رنگین مجلد

تیسیر المنطق	فارسی زبان کا آسان قاعدہ
تاریخ اسلام	علم الصرف (اولین، آخرین)
بہشتی گوہر	تسہیل المبتدی
فوائد کیہ	جوامع النظم مع جہل ادعیہ مسنونہ
علم النحو	عربی کا معلم (اول، دوم، سوم، چہارم)
جمال القرآن	عربی صفوۃ المصادر
نحو میر	صرف میر
تعلیم العقائد	تیسیر الابواب
سیر الصحابیات	نام حق
کریم	فصول اکبری
پند نامہ	میزان و منشعب
بخ سورۃ	نماز مدلل
سورۃ یس	نورانی قاعدہ (چھوٹا/ بڑا)
آسان نماز	عم پارہ درسی
منزل	عم پارہ
	تیسیر المبتدی

کارڈ کور / مجلد

فضائل اعمال	اکرام مسلم
منتخب احادیث	مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)

زیر طبع

مکمل قرآن حافظی ۵ اسطری
بیان القرآن (مکمل)

رنگین کارڈ کور

آداب المعاشرت	حیات المسلمین
زاد السعید	تعلیم الدین
جزاء الاعمال	خیر الاصول فی حدیث الرسول
روضۃ الادب	الحجامہ (چھٹا لگانا) (جدید ایڈیشن)
آسان اصول فقہ	الحزب الاعظم (سینی کی ترتیب پر) (مجمعی)
معین الفلسفہ	الحزب الاعظم (فتی کی ترتیب پر) (مجمعی)
معین الاصول	عربی زبان کا آسان قاعدہ